

Danskernes Historie Online

Danske Slægtsforskeres Bibliotek

Dette værk er downloadet fra Danskernes Historie Online

Danskernes Historie Online er Danmarks største digitaliseringsprojekt af litteratur inden for emner som personalhistorie, lokalhistorie og slægtsforskning. Biblioteket hører under den almennyttige forening Danske Slægtsforskere. Vi bevarer vores fælles kulturarv, digitaliserer den og stiller den til rådighed for alle interesserede.

Støt Danskernes Historie Online - Bliv sponsor

Som sponsor i biblioteket opnår du en række fordele. Læs mere om fordele og sponsorat her: <https://slaegtsbibliotek.dk/sponsorat>

Ophavsret

Biblioteket indeholder værker både med og uden ophavsret. For værker, som er omfattet af ophavsret, må PDF-filen kun benyttes til personligt brug.

Links

Slægtsforskeres Bibliotek: <https://slaegtsbibliotek.dk>

Danske Slægtsforskere: <https://slaegt.dk>

HISTORISK TIDSSKRIFT

TIENDE RÆKKE

UDGIVET AF

DEN DANSKE HISTORISKE FORENING

VED DENS BESTYRELSE

REDIGERET AF

AXEL LINVALD

10. RÆKKE 6. BINDS 2.—3. HEFTE

KØBENHAVN

H. HAGERUPS BOGHANDEL, HOVEDKOMMISSIONÆR

BIANCO LUNOS BOGTRYKKERI A/S

1943

UDGIVET FOR ANDET HALVAAR 1942
OG 1. HALVAAR 1943.

Den økonomiske Udvikling inden for Bondestanden c. 1560—c. 1660.

Et Bidrag til dens Historie.

Af

C. RISE HANSEN

I. Indledning.

Der er i de seneste Aar fremkommet adskillige værdifulde større Arbejder om danske Bondeforhold i ældre Tid. Vigtigst blandt dem er utvivlsomt Fridlev Skrubbeltrangs Disputats: »Husmand og Inderste. Studier over sjællandske Landboforhold i Perioden 1660—1800« (1940). Med dette Værk er der lagt Grund under store Dele af Landbohistorien i den angivne Tid. Forfatteren har ikke skyet de tidkrævende Undersøgelser og det store Arbejde, der gaar med til at indsamle statistisk Materiale. Opgaven er i det store og hele begrænset til Tiden mellem Enevældens Indførelse og det begyndende 1800-Tal.

Før 1660 er Kilderne adskilligt sparsommere; særlig gælder det det Materiale, som kan bearbejdes statistisk. C. Christensen (Hørsholm) havde vel i sine »Agrarhistoriske Studier. I. Danske Landboforhold før Enevælden« (1886) givet adskillige statistiske Oplysninger fra Tiden før 1660, især angaaende Hovedgaardene og deres Drift; men det var dog først i 1890 med J. A. Frid-

Til Studier i dansk Bondehistorie i det 16de og 17de Aarhundrede har jeg i flere Aar modtaget Understøttelse af den Hjelmstjerne-Rosen-croneske Stiftelse.

ricias bekendte Afhandling »Historisk-statistiske Undersøgelser over Danmarks Landboforhold i det 17de Aarhundrede« i Historisk Tidsskrift 6. Række 2. Bind S. 469—622, at Hovedlinjen i Udviklingen paa væsentlige Omraader inden for Bondehistorien i 1. Halvdel af 1600-Tallet blev trukket op, klart og bestemt. Afhandlingen er da ogsaa stadig i højeste Grad læseværdig og urokket i sine Resultater.

Fridericia satte sig som Opgave »at naa til en fyldigere og navnlig mere exakt Besvarelse af visse Spørgsmaal vedrørende de agrariske Forhold i det 17de Aarhundredes Danmark end den, som hidtil har været givet«. Hans Metode blev angivet som »en Forening af den almindelige historiske Forskning med statistiske Opgjørelser, saaledes at det i væsentlige Henseender ikke saa meget blev Exempler, hvorfra der sluttedes til Helheden, som tilnærmelsesvis alle Enkeltheders Samling til en Masse, hvorpaa der byggedes«¹.

Metoden har ikke ændret sig, siden Fridericias Afhandling fremkom. Naar der alligevel i Arbejder over Bondehistorien i saa udstrakt Grad benyttes Eksempler ved Paavisning af Tilstandene, skyldes dette ikke udelukkende, at det er det nemmeste. For store Omraader vil der aldrig kunne fremdrages Materiale, der kan give Helheden; man vil dér stadig være henvist til Eksemplerne. Men der er dog samtidig Grund til at gøre opmærksom paa, at for Tiden 1610—1660 indeholder Lensregnskaberne og Skattemandtallene samt adskillige andre Regnskaber Mængder af Stof, der hidtil aldrig har været statistisk behandlet; forhaabentlig bliver disse Mængder ad Aare inddraget i Historikernes Undersøgelser.

Før 1610 ligger Forholdet anderledes. Det meste af Regnskabsmaterialet fra den Tid er ødelagt, sikkert for en stor Del ved de Foranstaltninger, der blev truffet paa Indstilling af Kommissionen af 14. April 1720 til Revision og Kassation af Arkivalier ved Brevkamret².

¹ Hist. Tidsskr. 6 II 469.

² Om denne Kommissions Virksomhed se Johan Grundtvig: Bidrag til Rentekammer-Archivets Historie 1660—1860. Meddelelser fra Rente-

Spredte Stykker findes dog hist og her, og der er al Grund til at tro, at adskilligt lader sig behandle statistisk. I nedenævnte Undersøgelse vil der blive gjort et Forsøg paa en Bearbejdelse af et saadant tiloversblevent Stykke fra 1500-Tallet og af nogle tilsvarende Stykker fra Tiden umiddelbart forinden Enevældens Indførelse.

II. Problemstilling.

Et af de vigtigste og mest paatrængende Spørgsmaal inden for Bondeforskningen angaar Bondestandens økonomiske Udvikling. Hvorledes var Bøndernes Kaar til de forskellige Tider? Spørgsmaalet er lige saa vanskeligt at besvare, som det er vigtigt. For 1700-Tallet vil det vel være muligt at naa til nogenlunde sikre Resultater ved Skifteprotokollernes Hjælp; for de foregaaende Aarhundreder lader disse Kilder os i Stikken. De Skifter, der findes fra 1500- og 1600-Tallet er alt for faa og af alt for tilfældig Karakter; de vil næppe med Udbytte kunne bearbejdes statistisk¹.

Intet Under da, at Historikernes Betragtninger over Emnet har været af meget varierende Art, byggende snart paa den almindelige Prisudvikling, snart paa den driftsmæssige Udvikling inden for Landbruget, snart vel paa endnu mindre, oftest præget af Forfatterens politiske Syn paa deres egen Samtid.

Det vil derfor være fristende at søge nyt Kildestof draget frem i Haab om, at denne Side af Bondehistorien da maaske derved vil kunne underbygges bedre.

I en Bondes Husdyrhold har man et anvendeligt Udtryk for hans Velstand. Husdyrholdets Størrelse er tillige et Udtryk for, i hvilken Grad en Bonde havde Midler til at udnytte sin Jord.

kammerarchivet (1871), XXVII ff. Jeg haaber senere i en Studie at kunne gøre nærmere Rede for de Ødelæggelser, der forarsagedes af denne berygtede Kassationskommission.

¹ Om Skifteprotokollernes Kildeværdi se Sigurd Jensen: Det 18. Aarhundredes Bondeskifter og deres Kildeværdi. »Fortid og Nutid« XII 159 ff.; jvf. F. Skrubbeltang: Bondeskifter og Foldudbytte. Smst. XIII 20 ff.

Velstanden og Evnen til at udnytte Jorden er nøje forbundet. Er det muligt at bestemme Bøndernes Kvæghold, har man samtidig i de vundne Resultater en Bestemmelse af Bøndernes økonomiske Kaar.

Nu svigter som tidligere omtalt Skifterne for 1500- og 1600-Tallets Vedkommende; men der findes en anden, hidtil saa godt som ubenyttet Kilde, hvorved det er muligt i hvert Fald i visse Egne af Danmark til visse Tider at bestemme Bøndernes Husdyrhold.

I 3 Perioder i 1500- og 1600-Tallets Danmark blev der udskrevet Kvægskatter. Det skete under den nordiske Syvaarskrig, ialt 5 Gange. Første Gang udskreves Skatten ved aabent Brev af 20. Nov. 1566¹, anden Gang ved aabent Brev af 14. Aug. 1567². I 1568 blev der ikke udskrevet nogen Husdyrskat. I Efteraaret 1569 blev denne Skat derimod udskrevet for 3. Gang ved aabne Breve af 9. Sept. og 21. Nov. 1569³. I 1570 udskreves der Husdyrskat to Gange, første Gang i Foraaret, anden Gang om Efteraaret⁴, og denne sidste Gang til Takster, der var dobbelt saa høje som de foregaaende Gange. Den sidste Husdyrskat har utvivlsomt tynget svært paa det i Forvejen haardt beskattede Folk; men med den afsluttedes da ogsaa denne Serie af Skatter, og der gik næsten et Aarhundrede, før Beskatningen af Husdyrholdet atter kom paa Tapetet.

¹ Kanc. Brevbøger 1566—70, 108, jvf. CCD I 317.

² Brevet til de sjællandske Lensmænd har sikkert været dateret 12. Juni. Jvf. Kanc. Brevbøger 1566—70, 209 og 229 med Note 1. Se ogsaa CCD I 339 f. med Sechers utvivlsomt urigtige Rettelse. Bemærk Rykkerbrevet af 27. Aug. 1567 (Kanc. Brevbøger 1566—70, 237). — Til Bornholms Bønder udgik der først aabent Brev 7. Dec. s. A. (Kanc. Brevbøger 1566—70, 237 og CCD I 347).

³ For Jylland: 9. Sept. 1569, for det øvrige Land: 21. Nov. 1569 (Kanc. Brevbøger 1566—70, 502 og 525; jvf. CCD I 417 f. og 425 f.).

⁴ Foraarskatten: For Landene Vest for Øresund udskrevet 12. Marts 1570 (dog for Taasinges Vedkommende vist allerede 1. Febr. s. A.); for Skaane udskrevet 4. Juli 1570 (Kanc. Brevbøger 1566—70, 545, 559 f. og 599; jvf. CCD I 431, 436 f. og 450). — Efteraarsskatten: For Landene Vest for Øresund udskrevet 10. Aug. 1570, for Skaane udskrevet 18. Dec. 1570 (Kanc. Brevbøger 1566—70, 608 f. og 653 f., jvf. CCD I 452 f. og 468 f.).

Først i 1657 udskreves atter en Kvægskat som et Led i det Afgiftskompleks, der fastlagdes ved Forordningen af 21. Juli 1657. Det var Meningen, at denne Kvægskat skulde udskrives hver Bartholomæi (24. Aug.), saa længe Krigen stod paa; men den kom kun een Gang til Udskrivning¹.

Der gik saa atter en Aarrække, hvor Kvægskatten ikke fandtes. I 1677 dukkede den op igen og var nu til Gengæld mere vedholdende end tidligere. 1677, 1678, 1682, 1683, 1684, 1685 og 1687 udskreves Kvægskatter; 1692, 1699, 1704 og 1711 opkrævedes Skat af Heste og i et enkelt Tilfælde (i 1699) tillige af Stude².

Desværre er en stor Del af Regnskaberne over alle disse Kvægskatter nu gaaet tabt. Af Skatterne fra Syvaarskrigens Tid er kun bevaret Mandtallet for Korsør Len 1566. Af Mandtallene til Kvægskatterne 1657 har vi alene Stykkerne for følgende Len: Baahus med Vigen, Antvorskov, Dragsholm, Korsør, Kronborg, Sorø og Tryggevælde med Højstrup, Vordingborg med Lekkende og Beldringegaard, Stegehus, Nykøbing, Aalholm og Halsted Kloster³.

III. Materialets Art.

a) Skattebrevenes Bestemmelser.

1566: I det aabne Brev af 20. Nov. 1566 bestemtes det, at enhver skulde give 4 Sk. af hver plovfærdig Okse, 4 Sk. af hver Ko, 2 Sk. af hvert Ungnød, 1 Sk. af hver Kalv, 1 Sk. af hvert Faar, 1 Sk. af hver Ged, 1 Sk. af hvert Svin, der er over et Aar gammelt, 4 Sk. af hver Hest, 2 Sk. af hvert Øg og 1 Sk. af hver

¹ Forordning om Konsumtions-, Middel-, Kvæg- og Tiendeskate, om Tolds og Akcises Forhøjelse og om seglet Papir: CCD VI 326 ff., især § 8. — Forordningen udsendtes 23. Juli i trykt Stand til Lensmændene i Danmark og Norge, se Sjæll. Tegnelser XXXIV, 112.

² Se Gunnar Olsen: Studier i Præstemandtallene 1677—1687 i »Fortid og Nutid« XIII 157 f.

³ Alle disse Mandtal opbevares nu i Rigsarkivet blandt Lensregnskaberne Ekstraskattemandt.

Fole eller Føl, som ikke var 1 Aar gammelt. Skatten skulde være ude senest til førstkommende Fastelavn. Ingen, hverken Skrivere eller Fogder, skulde være fri undtagen Adelen's Ugedagsmænd. Lensmændene fik Befaling til at give enhver Bonde en klar Seddel paa, hvor meget han giver i Skat. Skatten skulde oppebæres af Lensmændene¹.

Bonden skulde betale Skat af de Husdyr, han havde den 20. Nov.; dette bestemtes ganske vist ikke i Skattebrevet, men var underforstaaet².

1657: I Forordningen af 21. Juli 1657 bestemtes i første Afsnit af § 8, at af levende Kvæg, som fandtes paa Landet og i Købstæderne, hvad enten det tilhørte gejstlige eller verdslige, skulde der svares, saa længe denne Fejde stod paa, een Gang om Aaret efter følgende Takst:

Af en Hest, Okse, Ko eller Kvie, som er over et Aar . . .	8 Sk.
Af et aargammelt Svin	1 Sk.
Af en Ged, hvor de maa holdes	2 Sk.
Af en Bistok	3 Sk.
Af et Faar, en Vædder, et Lam eller en Bede	1 Sk.

Paa Landet skulde Lensmændene oppebære Skatten, naar det først var antegnet, hvad enhver Kronens, Kapitels, Hospitals og deslige Bønder ejede og havde. Adelen stod det frit for — hvis den selv ønskede det — at optegne dens egne Bønders Kvæg, det være sig Ugedagsbønders eller andre Fæstebønders, modtage Skatten deraf og siden indbetale Pengene til Landkommisærerne i den paagældende Provins. Lensmændene

¹ Kanc. Brevbøger 1566—70, 108.

² Til Lensmanden paa Mariager Kloster, Jørgen Lykke, der havde rettet en Forespørgsel til Kancelliet, udgik der den 21. Dec. 1566 Befaling om nøje at undersøge, hvad Kvæg Bønderne havde den Dag, Skattebrevet udgik, og oppebære Skatten derefter, uanset om Kvæget siden var slagtet eller afhændet. Lignende Befalinger udgik den 25. Dec. til adskillige andre Lensmænd (Kanc. Brevbøger 1566—70, 115 og 118).

skulde straks skrive til de adelige Godsejere eller i deres Fraværelse til deres Fuldmægtige for at faa oplyst, om de selv vilde lade Skatten opkræve eller ej¹.

b) Skatteregnskabernes Indhold.

Skatteregnskabet fra 1566 har følgende Titel: Register paa then nødeschatt offuer Korsør læn som schreffs ephther Martinj aar 1566: da huer mand gaff aff huer oxer, huer koe, huer hest fire schellinch, aff huer øg, huer ungnødt tho schellinch, oc aff huer kalff, huer suin, huer føll, huer foer, huer giedt hand otte en schellinch dansche².

Dette Register er velbevaret. Det er ført med stor Omhu og Samvittighedsfuldhed. For hver enkelt af de skattepligtige anføres, hvor mange Kreaturer af de i Skattebrevet anførte Grupper, han eller hun har, og for hver af disse Poster angives det tilsvarende Skattebeløb, der dernæst opsummeres for hver Person. De forskellige i Skattebrevet nævnte Slags Kreaturer er altid holdt adskilt fra hinanden, selv om Afgiften af dem var ens. Øksne, Køer og Heste er saaledes holdt skarpt adskilte fra hverandre. Skriveren har endda i store Dele af Regnskabet dannet en ny Gruppe med saakaldte Foler, hvoraf der skulde svares 4 Skilling. I Skattebrevet hedder det, at af Føl eller Foler, der er under eet Aar, skal der svares 1 Skilling. De Foler, Skriveren anfører for sig selv, og hvoraf han opkrævede 4 Skil-

¹ Bestemmelsen om Adelenes Fæstebønder har følgende Ordlyd: »Adelen er frit fore, om de det begierer, self deris egne, det vere sig ugedagstieners eller andris qveg at anskrive, forbemelte penge derfor at annamme og siden landcommissarierne i hver province til same brug at tilstille lade, hvorom dennem eller deris fuldmægtige i deris fraverelsse og strax af lensmændene skal tilskrifvis og deris skriftlig svar og erklæring herom fornemmis, om de det selv vil lade forrette eller icke« (CCD VI 329 f.).

² Dette Regnskab er i Uddrag udgivet af mig i Danske Magazin 7. Række 2. Bind S. 193—248: Et Kvægskatteregister fra Korsør Len 1566. — Heri er medtaget alle Oplysninger om Besættningerne og om deres Ejere; derimod har jeg udeladt Beregningerne af den Skat, hver Bonde maatte svare af sit Kvæg.

ling, kan da ikke høre herhen; men det er utvivlsomt unge Heste, der er over eet Aar. For de Egenes Vedkommende, hvor Skriveren ikke anfører »Foler« som særlig Gruppe er disse sikkert regnet med blandt Hestene. Føl er derimod overalt anført for sig selv.

I nogle Tilfælde, ofte ved Kvindenavne, anfører Skriveren, at den paagældende er fattig og intet ejer¹. Ved adskillige af Navnene er givet Meddelelse om den paagældende Persons sociale Stilling, især gælder det Husmænd, Gaardmænd (d. v. s. Inderster) og Drengene (d. v. s. Tjenestekarle), sjældnere Møllere. Et Par Steder oplyses det, at en Gaard er øde². Et Sted anføres, at en Kvinde, aabenbart en Gaardfæsters Enke, havde Lejekvæg³. To Steder omtales Børnekvæg, d. v. s. Kvæg, der tilhørte mindreaarige, men brugtes af andre⁴.

I visse Tilfælde anføres det ved et Navn, at den paagældende var Ugedagsbonde⁵; i Førslev By var alle Bønderne Gaardsæder til Førslevgaard og derfor skattefri; andre Bønder i Førslev Sogn, som gjorde Tjeneste til Førslevgaard, maatte derimod betale Skat; for deres Vedkommende indbetalte Gods-

¹ Danske Magazin 7 II 196, Vemmelev: Eline Hemings, nihil habett; smst. 199, Stude: Carine Pouels, paup[er]ja; smst. 200, Frølunde: Niels Fønebo, paup[er]; smst. 215, Egeslevmagle: Ingeborg Pouels, paupera, arm; smst. 216, Egeslevlille: Peder Olsø, nihil habet; smst. 220, Halkevad: Marine Marchuße, habett nihil; smst. 236, Harrested: Lauritz Persø, forarmett; smst. 236, Vendslev: Las Smidt, forarmett; smst. 239, Bisserup: Merde Lauritze, er forarmett; smst. 239, Spjellerup: Lauritz Brusting, en arme blinde stackel; smst. 241, Karrebæk: Merde Jensø, en stackel; smst. 244, Bistrup: Anders Nielø, en fattig mand ing[en]tin[g]; smst. 245, Aggersø: Carine And[er]s, nihil habet.

² Se Danske Magazin 7 II 203 og 232.

³ Danske Magazin 7 II 230: Merde Lauritze i Ormager: »It[em] haffuer hun wdj leye londt« 4 Øksne, 3 Køer, 2 Ungkreaturer.

⁴ Danske Magazin 7 II 208 og 232.

⁵ Det drejer sig om 1 Person i Tjæreby og 5 Personer i Kvislemark. Danske Magazin 7 II 218 og 234. — I den senere nedlagte Vindinge By nævnes smst. 234 kun 2 Bønder, derefter hedder det: »The andre mend i byen er wgedag[s]mend til Winding gaardt«.

ejeren Joachim Beck Beløbet direkte til Rentekammeret uden om Lensmanden¹.

I Almindelighed har Skriveren næppe anført Ugedagsmændene; naar de ikke betalte Skat, vedkom de ikke hans Regnskab. Kun i Tilfælde, hvor de paagældende nylig var blevet Ugedagstjenere, var det af Interesse for ham at gøre opmærksom paa den skete Ændring af deres Forhold. Hvis de udendvidere var blevet udeladt, vilde det have vakt Forundring i Revisionen inde i Rentekammeret.

Adelige Fogder var efter Skattebrevets Lydelse ikke fritaget for at betale Skat; Fogden paa Basnæs optræder da ogsaa i Skatteregistret med sin store Kreaturbestand², derimod var Maribo Klosters Foged paa Kyse Hovgaard fri for denne Skat³.

Skønt Skriveren har gjort sit Arbejde omhyggeligt, har der dog indsneget sig Fejl saa aabenbare, at vi endnu i Dag kan konstatere dem. Det drejer sig om nogle Tilfælde, hvor han i Distraction har skrevet nogle Tal to Gange, og om nogle andre Tilfælde, hvor der helt mangler Oplysninger om Personernes Kvæghold⁴. Maaske har de intet ejet, eller Oplysningerne er kommet Skriveren saa sent i Hænde, at de ikke har kunnet medtages i Registret. Man kan iøvrigt se, at Skriveren flere Steder har gjort supplerende Tilføjelser i det foreliggende Manuskript⁵.

¹ »All Førsløff bye er gaardsed[er] tiill gaarden og nogle andre som Jochim Beck haff[ue]r ther i sognen aff konng: matz: som hand sielff lader sch[rif]ffue i schatt (siger fogden aff Korβør). Danske Magazin 7 II 247.

² Danske Magazin 7 II 245.

³ »Kiuße hoffgaardt haff[ue]r aff ariild[s] tiidt werit frij for schatt for fogdens wmag tiill Mareboo«. — Kyse Hovgaard var fra 1424 et Len under Maribo Kloster. Danske Magazin 7 II 247. Jvf. Trap: Danmark, 4. Udg., III, 236.

⁴ Fejlagtige Indførsler: Danske Magazin 7 II 219, 224, 240. Mangler: smst. 237 og 244 samt maaske 240.

⁵ Danske Magazin 7 II 200, 231, 248 og 242. — I dette sidste Tilfælde (Seueren Nielβ paa Enø) fremgaar Tilføjelsen meget tydeligt. Beløbene

Skatteregnskaberne fra 1657: Oplysningerne om Kvægskatten for de Landsbyer, der er medtaget i det ovennævnte Skatteregnskab for 1566, maa i 1657 søges i flere Regnskaber. Først og fremmest i Skattemandtallene for Korsør og Antvorskov Len¹; men desuden ogsaa for ganske enkelte Landsbyers Vedkommende i Skattemandtallet for Sorø Len².

Skatteregnskabet for Korsør Len har følgende Titel: Regenskab och mandtall paa quægskatten aff Korsør lehn forfallden til Bartolemei dag anno 1657. Mandtallet er langt fra ført med den Omhu, der kendetegner 1566-Mandtallet. Skriveren har overalt kun opdelt Kvæget i to Grupper³: Heste og Nød (el. Fæ) — og Faar og Svin⁴. Havde en Person kun Kvæg tilhørende

paa Siden var sammentalt; men da Tilførslen kommer, maa den oprindelige Summa slettes, og en ny indføjes; der tilføjes da forneden paa Siden: »Enndnu Seffrenn Nillszens summ, bleff sidenn taxerit for sith quegh efter for^{ne} summa var schreffuen.«

¹ Indtil 1580 stod Antvorskov Kloster under en Prior. I 1566 havde denne ikke noget med Skatteopkrævningen at gøre; men faa Aar senere — 25. April 1569 — udgik der aabent Brev om, at Lensmændene herefter ikke skulde befatte sig med Opkrævning af Skat eller anden Tyng af Bønderne i det Birk, som nu var lagt til Antvorskov Kloster; for Fremtiden skulde der skrives til Prioren om at sørge for dette (Kanc. Brevbøger 1566—70, 450. Jvf. Kr. Erslev: Danmarks Len og Lensmænd i det sextende Aarhundrede, 148). — Birket var oprettet og dets Omraade fastlagt ved aabent Brev af 23. Marts 1569 (Kanc. Brevbøger 1566—70, 436).

² Ikke sjældent flyttedes Gods fra et Len til et andet; der er derfor overvejende Sandsynlighed for, at de Gaarde i Sorø Len 1657, der her er medtaget, hører til dem, der er opført under Korsør Len i 1566. Dette gælder givetvis 16 Gaarde i Vallensved, 13 Gaarde i Kyse og 4 Gaarde i Stubberup (alle Vallensved Sogn), da disse Gaarde er den overvejende Del af, og for de to Landsbyers Vedkommende alle Gaardene i Byerne. Fra Sorø Len er endvidere hentet 2 Gaarde i Lundby, 3 Gd. i Ollerup, 3 Gd. i Jenstrup (ligeledes alle Vallensved Sogn), 3 Gd. i Sønderup By (Sønderup S.), 1 Gaard i Høve By (Høve S.), 2 Gd. i Tyvstoft (Tjæreby S.), 1 Gd. i Flakkebjærg (Flakkebjærg S.), 1 Gd. i Vemmeløse (Gimlinge S.), 1 Gd. i Hyllinge (Hyllinge S.) og 2 Gd. i Agerup (Hyllinge S.).

³ At der findes en tredje Gruppe omfattende Bistader er ganske uden Interesse for denne Undersøgelse.

⁴ Fx. Christen Madtzen i Svenstrup. Heste og Nød: 7; Faar og Svin: 18.

een af Grupperne¹ eller kun Kvæg af den ene Art inden for hver af Grupperne², anføres kun Navnet paa den Slags Kreaturer, der forefandtes.

Der findes ikke Oplysninger om Ødegaarde og Ugedagsbønder eller om fattige, der intet ejede. Disse er ganske simpelt udeladt. Der er ikke ved hver Person foretaget nogen Udregning af, hvor stor Skat han eller hun skulde betale. Først efter at Mandtallets Summer er adderet i den endelige Optælling, følger Udregningen af det samlede Skattebeløb. Imidlertid var der mange af de i Mandtallet medtagne Bønder, der ikke formaaede at betale den dem paalignede Skat. Der kom en Restance paa ikke mindre end 115 Rd. 5 Sk. af en samlet Skatteindtægt for Lenet paa 275 Rd. 1 Ort 10 Sk. Denne Restance blev naturligvis aldrig betalt³.

Antvorskovs »Mandtal paa Quegschatten forfal[den] til Bartholomej A^o 1657«⁴ er udførligere og omhyggeligere end det tilsvarende for Korsør; men i det store og hele er Kvæget dog opsummeret for hver Besidder i to Grupper, den ene: Heste og Nød, den anden: Svin, Faar og Lam. Havde en Person kun Kreaturer af den ene Art inden for Gruppen, anførtes kun denne Art, saaledes som Tilfældet var det for Korsør Len. Ellers er det sjældent, at en Art Kvæg er opført for sig selv

¹ Fx. Christen Knudtzøn i Frelunde: 6 Svin.

² Fx. Søffren Lauridzøn i Aarslev: 1 Ko og 2 Svin.

³ Paa Bilag Nr. 2 til Kvægskatten 1657 findes følgende Notits: »Hans kongl. mayts. naadig. svar er, at her paa giffues dilation, indtill dette efter haanden och vden boendens skade kand bekommes. Datum Canceliet for Kiøbenhafns Slot den 27 Junij 1658. E. Krag m. pp.«

Dette blev læst paa Slagelse Herredsting 4. Febr. 1661. — Regnskaberne kvitteredes 12. Sept. 1667.

⁴ Dette Mandtal omfatter ogsaa Løve Herred, det gl. Sæbygaards Len, der i 1657 var bortforlenet til Kristoffer Gjoes Enke Karen Lange. Der var dog forskellige Indskrænkninger i Lensherrens Raadighedsret over Lenet. Skatten blev saaledes oppebaaret af Lensmanden paa Antvorskov. I 1566 var Sæbygaard et selvstændigt Len, hvorfor det da heller ikke omfattes af det bevarede 1566-Mandtal. Jvf. Kr. Erslev: Danmarks Len og Lensmænd i det sextende Aarhundrede, 84 og samme Forf.: Danmark-Norges Len og Lensmænd 1596—1660, 20.

alene. Dog findes Studlinger anført to Gange; Stude, Kvier og Foler findes hver omtalt een Gang¹. Lejekvæg forekommer 3 Steder; i de to Tilfælde drejede det sig om Faar, i det tredje om Køer².

Mange Steder i Regnskabet opføres under de enkelte Landsbyer en særlig Gruppe med Husmænd. Det drejer sig ofte om et ikke helt ringe Antal, i Tjustrup var der fx. 7, i Hejninge 8, i Kirkestillinge 10 og i Kindertofte endog 12. De havde alle Kvæg, omend i Almindelighed ikke noget større Antal. Det er en Undtagelse, naar man finder en Husmand med 44 Heste og Nød, 71 Svin, Faar og Lam³.

Som ved Korsør Len gik det ogsaa her; mange var ikke i Stand til at betale deres Kvægskat. Af en Skatteindkomst for hele Lenet paa 1403 Rd. 40 Sk. kom der til at staa 504 $\frac{1}{2}$ Rd. 45 Sk. i Restance hos Bønderne⁴. Denne Restance blev ført til Udgift i Regnskabet med Bemærkning om, at Pengene ikke kunde bekommes hos Bønderne, og at der af kgl. Majestæt var givet Dilation. Efter at Svenskekrigenes Hærgen paa Sjælland var begyndt, var enhver Afbetaling paa Restancerne naturligvis en Umulighed.

Skattemandtallet for Sorø Len 1657 er meget omhyggeligt ført; de forskellige Grupper af Kvæg er skilt ud fra hinanden, kun Heste og Føl, Stude og Studlinger, Køer og Kvier, Faar og

¹ Præsten Hr. Hans Carstensen i Slots-Bjærgby havde to Studlinger, og Christen Brøger smst. havde 5. Husmanden (el. Tjenestekarlen?) Søren Nielsen i Kirkestillinge havde 4 Stude. Hans Pedersen i Slots-Bjærgby havde 1 Fole, Ole Bertelsen i Store Valby 1 Kvie.

² Christen Brøger i Slots-Bjærgby havde 14 Lejefaar, Niels Pedersen i Tjustrup 22. Rasmus Knudtzen i Store Valby havde 2 Lejekøer.

³ Dette usædvanligt store Kvæghold fandtes hos Christen Hemmensen i Rosted (Sørbymagle S.); særlige Forhold maa have gjort sig gældende. — Ovenstaaende Beskrivelse af Mandtallet 1657 for Antvorskov Len tager ikke Hensyn til den Del af Lenet, der laa i Løve Herred.

⁴ Det var Skatten for 4641 Heste og Nød, for 9888 Svin, Væddere, Faar og Lam og for 487 Bistader. — En specificeret Fortegnelse over Restanterne og deres Kvæg findes ved Regnskabet over Indtægt og Udgift for Antvorskov Len 1657—58 Bilag J: Rigtig restandtz paa Anduorskouff leen fra Phillippi Jacobi dag 1657 och till aarsdagen anno 1658.

Lam er — hver Gruppe for sig — slaaet sammen, dog ingenlunde altid. Husmænd og Inderster er i mange Tilfælde opført for sig. I sin Udspecialisering minder dette Regnskab saaledes meget om Mandtallet fra 1566; men desværre har det som ovennævnte kun kunnet finde Anvendelse i denne Undersøgelse i meget ringe Omfang.

Bønderne i Sorø Len kom overhovedet aldrig til at betale denne Skat af Kvæget; det trak ud, inden Betalingen kom i Gang, og imens faldt Svenskerne ind i Landet; efter Krigene var Bønderne her som andre Steder forarmede. I 1664 dukkede Kvægskatten fra 1657 op igen, og det var Tanken at affordre Bønderne de gamle Afgifter¹. Der blev da indgivet en Ansøgning om Eftergivelse af Skatten², og ved en kgl. Missive af 9. Aug. 1664³ bevilgedes dette. Regnskabet for Skatten kvitteredes 12. Jan. 1666.

Fælles for Mandtallene fra 1657 er det, at Hovedmængden af de deri anførte Bønder er Kronens Tjenere, hertil kommer desuden Gejstlighedens Bønder og andre. Adelen havde for sine Fæstebønder — heri indbefattet Ugedagstjenerne — Ret til at indbetale Skatten direkte til Landkommissærerne; der er al Grund til at tro, at det har været denne Fremgangsmaade, som den overvejende Del af Adelen havde tænkt at benytte sig af. Imidlertid er der i de sjællandske Landbokommissærers Regnskaber kun paatruffet 6 saadanne Indbetalinger⁴. Formo-

¹ At det virkelig var Meningen at opkræve Skatten trods Krigene, viser en overstreget Notits i Mandtallet ved Bonden Peder Jensen i Krøjerup (da Pedersborg S., nu Bromme S.). Der staar: »d. 30. Januar 63, for vdleg paa schiffte«. Den paagældende Bonde er altsaa død, og Lensmanden har da ladet Boet afkræve Beløbet.

² Supplikationen ligger nu som Indlæg til Sjæll. Tegnelser 1664, Nr. 359.

³ Sjæll. Tegnelser XXXVII, 133 (Nr. 359). Originalen ligger i Kvægskattemandtallet af 1657.

⁴ Militære Regnskaber: Pakken: Sjællandske Kommissarie-Regnskaber 1657—59. — De 6 Tilfælde var følgende: 3. Sept. indbetalte Frederik Urne Kvægskatten for Bønderne under Kragerup, 19. Sept. for Bønderne under Bregentved. — 12. Dec. leverede Sivert Urne Kvægskatten for Bønderne under Raarup. — 3. Okt. betalte Niels Trolle Skatten af Rygaards

dentlig er det gaaet saaledes, at Betalingen for de fleste Adelsgodsers Vedkommende er trukket i Langdrag. Krigene har derefter umuliggjort Betalingen.

c) Muligheden for Sammenligning.

Kreatureerne. Skattemandtallene for 1657 egner sig daarlignst for statistisk Bearbejdelse; den grove Opdeling i to Grupper af Kvæg sætter Grænsen for, hvor langt man kan gaa ved Sammenligningen. De to Grupper af Kvæg, der forekommer i Korsør og Antvorskov Mandtal af 1657 vil i det følgende blive benævnt Store Kreaturer (el. Store Husdyr) og Smaakreaturer (el. Mindre Husdyr). Gruppen Store Kreaturer omfatter: Heste, Okser, Køer og Kvier, som er over 1 Aar. Gruppen Smaakreaturer bestaar af: Geder, Faar, Væddere, Lam og Beder samt aargamle Svin.

Spørgsmaalet er saa, om man ud fra Materialet fra 1566 kan sondre to dertil fuldstændigt svarende Grupper. For de store Kreaturers Vedkommende synes der ikke at være større Vanskeligheder; denne Gruppe maa omfatte de Kolonner, der indeholder Øksne, Køer, Ungkreaturer, Heste, Øg og Foler. De Føl, der ikke er et Aar, findes udsondret for sig selv og kan derfor let udskilles. Grænsen mellem Kalve og Ungkreaturer er ikke angivet i Skattebrevet; men man tager næppe meget fejl, hvis man regner med, at den — som ved Føllene og Folerne — ligger omkring det fyldte første Aar. Kalvene, der i Mandtallet er anført for sig, kan derfor uden videre udelades og medtages ikke blandt de store Kreaturer.

For Smaakreaturerens Vedkommende ligger Vanskeligheden i, at Aarsgrænsen, der i 1566 var gældende for Svinene, aabenbart ogsaa maa have været gældende for Faarene i 1566; der nævnes overhovedet ikke Lam i Mandtallet fra dette Aar, mens Lammene overalt er medtaget i 1657 og hyppigt omtales.

Bønder. — 28. Sept. indleverede Fru Lene Rud samme for Vedbygaards Bønder. — 19. Sept. havde Jomfru Ane Grubbe betalt Kvægskatten af sine Bønder.

Kun aargamle Svin er medtaget saavel i 1566 som i 1657. Der findes ingen Maade, hvorpaa man kan udskille Lammene af Gruppen Smaakreaturer 1657; man maa derfor, naar der sammenlignes med Materialet fra 1566, gøre sig klart, at Tallene for Smaakreaturer 1657 paa Grund af Skævhed i Materialet ligger for højt¹.

Tidspunktet. I 1566 skulde Bønderne betale Skat af det Kvæg, de havde den 20. November s. A. I 1657 blev Skatten udskrevet meget tidligere paa Aaret; Bønderne maa have skullet betale Skat af det Kvæg, de havde i August, nøjere bestemt den 24. August, Skattebrevets Dato. Ved Sammenligningen bliver da at tage Hensyn til dette. Da Kvægskatten blev udskrevet i 1566, havde Bønderne utvivlsomt slagtet de Kreaturer, der var beregnet dertil, og havde kun deres egentlige Levekvæg staaende. De store Efteraarsslagtninger fandt dengang Sted i Oktober Maaned og i Begyndelsen af November. Den 20. Nov. har de været overstaaet².

¹ I Mandtallet for Sorø Len 1657 er der ved adskillige Landsbyer skelnet mellem Faar og Lam. Det er derfor ved disse Landsbyer muligt at udregne, hvor stor en Procent Lammene har udgjort af Gruppen Smaakreaturer (Faar, Lam og aargamle Svin). Denne Oplysning har kunnet fremskaffes for to af de til Korsør Len 1566 hørende Landsbyer, nemlig Kyse og Vallensved (begge Vallensved S.); Lammene udgjorde her henholdsvis 26,3 og 19,3 $\%$. For følgende andre større Landsbyer i Sorø Len haves tilsvarende Oplysninger (Procenttallene er anført efter Landsbynavnet): Jerslev (Lille Fuglede S.): 16,8 $\%$; Kirke-Fjenneslev (Fjenneslev S.): 18,3 $\%$; Fuldbby (Bjernede S.): 19,9 $\%$; Munke-Bjærgby (Munke-Bjærgby S.): 23,2 $\%$; Bjernede (Bjernede S.): 25,5 $\%$; Bromme (Bromme S.): 27,4 $\%$. — Disse Tal, svingende mellem 15 og 30 $\%$, maa naturligvis benyttes med den allerstørste Forsigtighed. Forskellene fra Egn til Egn maa have været meget betydelige. I Skovegne var Svineholdet stort; i Egne med store Landsbyoverdrev maa man regne med større Faarehold.

² Man maa ved Sammenligning med Nutidsforhold huske paa, at de angivne Tidspunkter alle er efter den gamle Stil, hvad der gør, at de for os tilsyneladende kommer til at ligge noget før paa Aaret. — Paa Korsør Slot slagtede man i 1610 Lam 16. Okt., Stude 19. Okt., Svin 27. Okt. — I 1611 slagtedes smst. Lam 8. Okt., Øksne 29. Okt. og Svin 5.—6. Nov. — I 1612 slagtedes Faar og Lam 14. Okt., Øksne 19. Okt. og Svin 26. Okt. Disse Oplysninger, der paa en enkelt nær alle peger hen paa Oktober

Sammenlignes Oplysningerne for 1566 og 1657 maa det derfor have in mente, at der paa dette Punkt er nogen Skævhed i Materialet. Tallene for 1657 ligger saavel for de store som for de smaa Kreaturers Vedkommende for højt, især vel for de sidstes.

Kvægbesidderne. Der er ingen Mulighed for at sammenligne Gaard med Gaard, Hus med Hus. Det Kildemateriale mangler, hvorudfra de Ejerlister skulde tilvejebringes, som kunde forbinde Gaardene eller Husene paa de to Tidspunkter. Kun ved enligtbeliggende Gaarde (Taarnborg, Engelstrup Torp, Hule) kan man derfor uden saadanne Lister drage Sammenligninger paa denne Maade. Fremgangsmaaden maa ellers være den, at Gennemsnittet for en Landsbys Gaarde i 1566 sammenlignes med Gennemsnittet for samme Landsbys Gaarde i 1657 henholdsvis for store og for smaa Kreaturer. Det bliver derfor nødvendigt at skille Husmænd, Inderster og Tjenestekarle ud fra Gaardmændene, og ved Sammenligningen alene operere med disse sidstes Kvæghold. Ved Mandtallet for 1566 er der visse Vanskeligheder forbundet med at skelne mellem Gaardmændene og de øvrige Kvægbesiddere. I mange Tilfælde er der ganske vist Oplysninger om, hvilke der er Husmænd, Inderster eller Tjenestekarle¹; men det er dog langt fra ved alle. Heldigvis er det i Almindelighed ret let alene ud fra Kvægholdet at se, om en Person er Gaardbesidder eller ikke, og vi ved fra Matriklen af 1688, hvor mange Gaarde, der da var i Landsbyerne. Et lignende Antal maa man regne med at finde i 1566; der kan ganske vist være sket Forandringer, enkelte Gaarde kan vel være nedlagt, andre kommet til ved Gaarddeling. I nogle Tilfælde er hele Landsbyer forsvundet; det gælder fx. Lyngby (Egeslevmagle S.)² og Brorup (Skt. Mikkels Lands.)³. Men trods disse som Slagtemaaned, er hentet fra Korsør Lens Udspisningsregistre 1610—12 (i Pakken: Korsør Ugekost- og Udspisningsregistre 1609—17, ved Lensregnskaberne i Rigsarkivet).

¹ Se ovenfor S. 148.

² Byen afbrændte under Svenskekrigene og blev ikke senere genopbygget; derimod oprettedes paa dens Jorder Hovedgaarden Lyngbygaard. Danske Magazin 7 II 216, jvf. Trap: Danmark, 4. Udg. III 195 f.

³ Brorup nedlagdes 1674, og paa dens Jorder oprettedes Hovedgaarden

Ændringer kan den store Matrikels Oplysninger være til Nytte ved Bestemmelsen af Gaardmændene i Skattemandtallet af 1566; i Almindelighed vil man nemlig se, at Antallet af de Personer, der efter deres Kvæghold maa formodes at være Gaardbesiddere, stemmer nøje med det Antal Gaarde, der findes angivet i Matriklen af 1688.

Ved Mandtallet fra 1657 er det lettere at udskille Gaardbesidderne; ofte findes Husmændene her samlet i en Gruppe for sig¹; og yderligere er der nu adskilligt andet Materiale, Lensregnskabernes Indtægts- og Udgiftsregnskaber, Jordebøger og andre Skattemandtall fra den paagældende Tid, hvorved de forskellige Grupper af Landboer kan skilles ud fra hinanden.

Møllerne volder derimod — især i 1566 — i nogle Tilfælde Vanskeligheder; mange af dem havde et betydeligt Kvæghold og har utvivlsvist tillige haft en Gaard eller i hvert Fald et til Møllen hørende Jordareal at dyrke²; saadan maa derfor i Virkeligheden ligestilles med Gaardmændene. Andre derimod har ikke haft noget videre Jord til deres Mølle og maa derfor henregnes til Husmændene. Der maa her skønnes i hvert enkelt Tilfælde³.

IV. Fremlæggelse af det bearbejdede Materiale.

I nedenstaaende Tabeller fremlægges Materialet i bearbejdet Form. I Tabel I gives for hver Landsby først Oplysningerne fra 1566, dels Antallet af de Gaarde, hvorfra Kvægholdet kendes, derefter det gennemsnitlige Antal af større Husdyr paa hver af disse Gaarde, saa det tilsvarende gennemsnitlige Antal af

Brorupgaard. Danske Magazin 7 II 211, jvf. Trap: Danmark. 4. Udg. III 169.

¹ Se ovenfor S. 152.

² Jvf. Svend Aakjærs Indledning til Henrik Pedersen: De danske Landbrug 1688 (1928), 17 f.

³ I visse Tilfælde vil man ogsaa kunne træffe Personer, der har Tilnavnet Møller uden selv at være Møller af Profession. Faderen eller en fjernere Slægtning kan fx. have haft denne Næringsvej og Tilnavnet sidenhen være nedarvet.

mindre Husdyr pr. Gaard. Herefter følger for 1657 de tilsvarende Oplysninger i samme Rækkefølge. I Tabellens sidste Kolonne er til Sammenligning angivet Antallet af Gaarde 1688. Tallene i denne Kolonne er ikke taget direkte fra Matriklen, men fra Henrik Pedersens Ekscerpter deraf i hans Bog: De danske Landbrug fremstillet paa Grundlag af Forarbejderne til Christian V.s Matrikel 1688 (1928). Ved Benyttelsen af disse Tal er det imidlertid nødvendigt at huske paa, at alle Ejendomme paa 1 Td. Hartkorn og derover er regnet for Gaarde; Tallene angiver altsaa ikke, hvad man paa Matriklens Tid regnede for Gaarde; Huse med et Jordtilliggende paa over 1 Td. Hartkorn og derover er medregnet. Der bliver derfor i adskillige Tilfælde Uoverensstemmelse mellem Matriklens Oplysninger om Gaardantallet i Landsbyerne paa den ene Side og Oplysningerne de to andre Kolonner om Antallet af Gaarde, uanset om Oplysningerne i disse to Kolonner omfatter alle Gaarde i de paagældende Landsbyer.

For mange af de Landsbyer, der optræder i Mandtallet fra 1566, mangler de tilsvarende Oplysninger for 1657; saadanne Tilfælde er naturligvis ikke optaget i det bearbejdede Materiale. For andre af de i 1566-Mandtallet forekommende Landsbyer mangler de fleste af Landsbyernes Gaarde i 1657-Materialet; naar blot een Gaard forekommer, er den paagældende Landsby medtaget i Materialet, selv om Sammenligningens Værdi paa Grund af, at der mangler Oplysninger om de øvrige Gaarde i Landsbyen, naturligvis er meget stærkt reduceret. Landsbyerne i Tabel I er ordnet alfabetisk efter Byens Begyndelsesbogstav.

Tabel II viser Udviklingen i Kreaturholdet for de store Husdyrs Vedkommende. Det ses, om der har været Stigning eller Fald i Kreaturholdet i Tiden mellem 1566 og 1657, og hvor stor Stigningen eller Nedgangen har været, beregnet i Procenttal. Ved Udregningen er Tallene fra Tabel I lagt til Grund. Landsbyerne er ordnet saaledes, at Tabellen begynder med den Landsby, hvor der har været den største procentvise Stigning, og ender med den Landsby, der har haft den største procentvise Nedgang i Kreaturholdet.

Tabel III viser en til Tabel II svarende Udvikling for Smaa-
kreatureernes Vedkommende. Tallene fra Tabel I er lagt til
Grund. Ordningen af Landsbyerne er foretaget efter det i
Tabel II anvendte Princip.

For at kunne kontrollere Materialet er Tabel IV—VII ud-
arbejdet. I Tabel IV er vist, hvor mange af de i Materialet fore-
kommende Gaarde, der henholdsvis i 1566 og 1657 hører hjemme
i de forskellige i Tabel II angivne Grupper af Landsbyer.

Tabel V giver en til Tabel IV svarende Opstilling af, hvor
mange Gaarde, der paa de to nævnte Tidspunkter hører hjemme
i de forskellige i Tabel III angivne Grupper af Landsbyer.

I Tabel VI og Tabel VII er Opgivelserne i Tabel II og
Tabel III grupperet efter Materialets Kvalitet. Det gælder at
undersøge, om Tallene for de Landsbyer, hvorfra der paa Grund
af Manglerne i Materialet kun haves Oplysninger om en Del
af Gaardene, fremkalder en Skævhed i Tabellerne II og III.
Oplysninger for de Landsbyer, fra hvilke de manglende Gaarde
hverken i 1566 eller i 1657 overstiger 20 % af Landsbyens sam-
lede Gaardantal, er betegnet som gode. Mangler der paa et af
de nævnte Tidspunkter mellem 21,1 og 40,0 % betegnes Op-
lysningerne som brugelige. Mangler der over 40 %, er Oplys-
ningerne daarlige¹.

¹ Ved Landsbyens samlede Gaardantal forstaas her ikke de fra Ma-
triklen 1688 hentede, i Tabel I angivne Tal, da disse i adskillige Tilfælde
— som tidligere paapeget — ligger for højt. Det fra 1566 i Tabel I angivne
Gaardantal vil derimod i Almindelighed vise sig rigtigt at angive Antallet
af, hvad man i Datiden ansaa for Gaarde. Der er dog overalt konfereret
med Tallene fra Henrik Pedersens: De danske Landbrug 1688, og i de
Tilfælde, hvor det var tydeligt, at det fra Mandtallet 1566 kendte Antal
Gaarde laa for lavt, er der under Hensyntagen til de i 1657 og 1688 angivne
Gaardtal skønnet, hvor stort Antallet af Gaarde har været i hver af de
paagældende Landsbyer.

Tabel I.

Oplysninger om Kvægholdet pr. Gaard 1566 og 1657 for saavel større som mindre Husdyr.
(St. Husd. = Større Husdyr. — Md. Husd. = Mindre Husdyr.)

Landsby	1566			1657			1688
	Antal Gaarde	St. Husd. pr. Gaard	Md. Husd. pr. Gaard	Antal Gaarde	St. Husd. pr. Gaard	Md. Husd. pr. Gaard	
Aarslev (Sønderup S.)	18	14,7	11,7	16	8,1	23,0	18
Agerup (Hyllinge S.)	9	18,4	17	2	12,5	21,5	11
Aggersø	26	12,7	21,5	16	10,6	11,1	28
Atterup (Boeslunde S.)	5	14,6	12,4	1	5	4	5
Baaslunde (Egeslevmagle S.)	22	14,3	14,3	8	6,3	14,1	22
Bendslev (Haarslev S.)	6	19,5	20,2	2	12,0	23,0	10
Bjerre, Sdr.-	18	16	17,8	9	5,6	12,1	18
Bjærgby, Slots-	24	22,1	23,8	24	10,7	19	24
Boeslunde	12	9,8	8,4	1	15	31	12
Bonderup (Taarnborg S.)	4	19,5	13,8	6	7,7	18	9
Brorup (Skt. Mikkels Lands.)	8	19	16,4	6	8,5	25	1
Brunemose (Tjustrup S.)	2	33,5	42,5	2	14,5	26	2
Bødstrup (Sørbymagle S.)	8	16,9	15	6	10,2	21,2	6
Bøgebjærg, Vester- (Boeslunde S.)	5	12	17,2	1	5	0	9
Bøgebjærg, Øster- (Boeslunde S.)	4	13,8	12	1	11	18	4
Egerup (Boeslunde S.)	4	17,8	18,8	2	10,5	16	4
Egeslevlille (Egeslevmagle S.)	10	14,3	14,6	3	12	22,3	10
Egeslevmagle	22	14,3	14,3	8	6,3	14,1	22
Engelstrup Torp (Sørbymagle S.)	1	31	36	1	14	16	0
Erdrup (Hemmeshøj S.)	7	21,4	18,6	4	19,3	30,5	7
Eskildstrup (Boeslunde S.)	2	15	13,5	2	10,5	27	2
Faardrup	23	15	11,6	22	11,4	20,9	23
Flakkebjærg	29	13,6	12,7	20	7,7	14,8	29

Flenstofte (Krummerup S.).....	7	18,3	17,3	5	9,4	18,4	6
Forlev (Vemmelev S.)	19	22,4	20,1	12	15,6	35	19
Frølude (Taarnborg S.)	18	14,5	12,7	8	10	18,9	18
Fuglebjærg	14	20,4	18,6	8	6,5	17,8	14
Gimlinge	20	15,6	13,1	20	8,2	16,5	20
Gjerlev	21	13,7	15,8	16	10,8	24,7	21
Glænø (Ørslev S.)	20	11,5	15,6	3	2,7	5	20
Gryderup (Boeslunde S.).....	15	21,1	17,9	9	7,8	17,4	15
Haarslev (Flakkebjærg H.)	13	17,9	14,4	9	15,9	31,3	13
Haldagerlille	8	20,9	19,3	9	11,9	26,2	8
Haldagemagle (Krummerup S.)	14	12,1	11,4	19	8,2	17,4	21
Halkevad (Skørpinge S.)	9	10,7	11,1	6	12,2	25,8	8
Hallelev (Sønderup S.).....	13	14,7	14,4	11	8	17,2	13
Halseby (Taarnborg S.).....	6	9,5	13,2	5	6,6	18,8	6
Harrested (Sludstrup S.)	13	21,9	23,5	12	10,4	24,9	12
Hejninge	19	21,9	19,1	16	16,8	29	19
Hemmeshøj.....	12	19,2	15,3	11	17,1	34,4	12
Herrestrup.....	4	16,8	13,8	6	11,8	22,7	8
Holmstrup (Skt. Peders Lands.).....	9	20	15,9	8	11,3	25,5	9
Hulby (Taarnborg S.)	13	15,5	14,5	9	6,4	13,6	15
Hule (Tjustруп S.)	1	11	1	1	5	22	1
Hyllerup (Skt. Peders Lands.)	9	10	11,2	6	7,8	21,2	9
Hyllested.....	29	17	12,5	3	4,7	11,7	29
Hyllinge	12	15,7	14,4	6	9,2	16	12
Højbjærg (Førslev S.)	4	14,3	19,8	3	6	16	4
Høve	23	12,1	11,3	7	7,7	18,4	22
Jenstrup (Vallensved S.)	10	22,2	18,1	3	10	16,3	9
Jærnbjærg (Skt. Mikkel's Lands.).....	3	25,3	24	3	7,3	23,7	3
Kilderød (Tjustруп S.).....	2	6,5	1,5	2	12,5	27	2

Tabel I (fortsat).

Landsby	1566			1657			1688
	Antal Gaarde	St. Husd. pr. Gaard	Md. Husd. pr. Gaard	Antal Gaarde	St. Husd. pr. Gaard	Md. Husd. pr. Gaard	Antal Gaarde
Kirkerup	8	23,5	15,3	8	9,9	21	8
Krummerup	8	12,9	12,1	5	5,4	11,2	8
Kvislemark	14	17,5	13,2	1	5	18	18
Kyse (Vallensved S.)	13	16,6	17,5	13	12,5	25,2	15
Landsgrav (Skt. Peders Lands.)	14	18,1	20,4	13	10,2	22,2	13
Lindeskov (Boeslunde S.)	5	7,2	6,2	2	5	9,5	5
Lorup (Kirkerup S.)	5	10,8	9,6	3	21,3	40,3	3
Lundby (Vallensved S.)	5	24,4	21,4	5	10,6	21,2	5
Lundforlund	20	18,8	16,5	13	13,1	28,9	20
Lyngby (Egeslevmagle S.)	13	20,6	18,1	7	11,9	22,6	3
Menstrup (Marvede S.)	29	17,2	17,4	3	4,7	10,3	29
Nordrup (Slagelse H.)	16	16,3	11,5	14	14,4	21,9	16
Næble (Boeslunde S.)	14	19,5	16,9	8	9,5	16	14
Næblerød (Haldagerlille S.)	5	22,2	27,2	6	7,8	22	6
Ollerup (Vallensved S.)	5	14,6	11,8	4	9,3	15,8	5
Omø	18	14,7	20,6	13	7,5	15,5	19
Ormslev (Vemmelev S.)	25	18,3	19,5	8	10,1	19,6	25
Ottestrup	6	16,7	17,7	6	11	22,5	5
Ravnebjerg (Haldagerlille S.)	3	21,7	18,7	3	13,7	33,7	3
Rosted (Sørbymagle S.)	12	21,8	18,2	11	16,2	30,8	11
Skovsø (Skt. Mikkel's Lands.)	15	12,7	10,5	12	10,3	19,8	15
Skjørpinge	21	15	16,8	19	7,7	17,6	21
Sludstrup	7	14,7	14,7	7	10,4	21,7	7
Snekkerup (Faardrup S.)	5	20,4	20,2	5	12,6	27,2	5
Sneslev (Førslev S.)	19	14,6	15,5	12	7,3	18,7	18

Spjellerup (Marvede S.)	16	16,7	14,5	1	8	17	16
Stubberup (Vallensved S.)	4	24	16,5	4	14,5	26	4
Stude (Hemmeshøj S.)	11	17,8	16,5	9	10,4	23,6	11
Svendstrup (Taarnborg S.)	10	11,4	19	7	8,5	15,1	10
Sønderjellinge (Haarslev S.)	9	17,4	13,3	8	8	17,8	12
Sønderup (Sønderup S.)	7	9,3	5,7	8	14,9	16,8	7
Sønderup (Boeslunde S.)	10	24,3	22,6	5	12,4	25,2	10
Sørbylille (Sludstrup S.)	8	18	15,8	8	11,2	20	8
Sørbymagle	14	13,1	10,9	13	9,6	21,7	14
Sørdrup	5	15,6	9,6	5	4	15,4	6
Taarnborg	1	18	16	1	13	36	2
Tingjellinge	12	15,4	11,9	10	11,8	17,6	12
Tjustrup	6	10,7	10,2	8	10,1	22,5	12
Tjæreby (Tjæreby S.)	13	15	16,6	2	15,5	23,5	9
Tjæreby (Taarnborg S.)	9	24,8	21	9	9,2	20	9
Tornemark (Fyrendal S.)	15	21,5	13,5	3	8,7	14,7	20
Torpe (Gimlinge S.)	4	29,3	22,8	4	5,5	16,5	4
Trenderup (Boeslunde S.)	4	14,3	12	3	7,3	31	1 Hovedgd.
Tyvstofte	14	17,6	14,6	4	14,8	22,8	14
Valby, Ll. (Skt. Mikkels Lands.)	4	29,3	22,3	11	10,5	22,6	12
Valby, St. (Skt. Mikkels Lands.)	17	17,4	17,5	11	10,6	22,7	17
Vallensved	22	13,6	15,1	16	10,3	23,5	21
Vedbysønder (Ottestrup S.)	10	21,3	21	11	13,2	25,1	10
Vemmelev	18	16,9	15,3	15	9,9	26,8	20
Vemmeløse (Gimlinge S.)	21	17	13,8	7	6	11	21
Ørslev	5	13	7,8	3	5	10	8

Tabel II.
Større Husdyr.
Den procentvise Frem- eller Tilbagegang i Tiden
1566—1657.

Landsbyer med Stigning:	
Lorup (Kirkerup S.)	97,1 %
Kilderød (Tjustrup S.)	92,3 -
Boeslunde	53,1 -
Halkevad (Skørpinge S.)	14,2 -
Tjæreby (Tjæreby S.)	3,3 -
Landsbyer med 0,1—9,9 % Nedgang:	
Tjustrup	5,6 %
Erdrup (Hemmeshøj S.)	9,8 -
Landsbyer med 10—19,9 % Nedgang:	
Hemmeshøj	10,9 %
Haarslev (Flakkebjærg S.)	11,2 -
Nordrup (Slagelse H.)	11,7 -
Egeslevlille (Egeslevmagle S.)	15,4 -
Tyvstoft	15,9 -
Aggersø	16,5 -
Hejninge	18,7 -
Skovsø (Skt. Mikkel's Lands.)	18,9 -
Landsbyer med 20—29,9 % Nedgang:	
Bøgebjærg, Øster- (Boeslunde S.)	20,3 %
Gjerlev	21,2 -
Hyllerup (Skt. Peders Lands.)	22,0 -
Tingjellinge	23,4 -
Faarstrup	24,0 -
Vallensved	24,3 -
Kyse (Vallensved S.)	24,7 -
Svendstrup (Taarnborg S.)	25,5 -
Rosted (Sørbymagle S.)	25,7 -
Sørbymagle	26,7 -
Taarnborg	27,8 -
Sludstrup	29,2 -
Herrestrup	29,8 -
Landsbyer med 30—39,9 % Nedgang:	
Eskildstrup (Boeslunde S.)	30,0 %
Lundforlund	30,3 -

Tabel II (fortsat).

Forlev (Vemmelev S.).....	30,4 %
Lindeskov (Boeslunde S.)	30,6 -
Frølunde (Taarnborg S.)	31,0 -
Agerup (Hyllinge S.).....	32,1 -
Haldagermagle (Krummerup S.)	32,2 -
Ottestrup	34,1 -
Halseby (Taarnborg S.)	35,3 -
Ollerup (Vallensved S.)	36,3 -
Høve.....	36,4 -
Ravnebjærg (Haldagerlille S.).....	36,9 -
Sørbylille (Sludstrup S.).....	37,8 -
Vedbysønder (Ottestrup S.).....	34,1 -
Snekkerup (Faardrup S.).....	38,2 -
Bendslev (Haarlev S.)	38,6 -
Valby, St. (Skt. Mikkels Lands.)	39,0 -
Bødstrup (Sørbymagle S.)	39,6 -
Stubberup (Vallensved S.).....	39,6 -
Landsbyer med 40—49,9 % Nedgang:	
Egerup (Boeslunde S.)	41,0 %
Vemmelev	41,4 -
Hyllinge.....	41,4 -
Stude (Hemmeshøj S.)	41,6 -
Lyngby (Egeslevmagle S.).....	42,2 -
Haldagerlille	43,1 -
Flakkebjærg	43,4 -
Holmstrup (Skt. Peders Lands.).....	43,5 -
Landsgrav (Skt. Peders Lands.)	43,6 -
Aarslev (Sønderup S.).....	44,9 -
Hallelev (Sønderup S.).....	45,6 -
Gimlinge.....	47,4 -
Flenstofte (Krummerup S.).....	48,6 -
Skjørpinge	48,6 -
Sønderup (Boeslunde S.)	48,9 -
Trenderup (Boeslunde S.)	48,9 -
Omø By.....	48,9 -
Landsbyer med 50—59,9 % Nedgang:	
Sneslev (Førslev S.)	50,0 %
Bjærgby, Slots-	51,6 -
Næble (Boeslunde S.)	51,8 -
Spjellerup (Marvede S.)	52,1 -

Tabel II (fortsat).

Harrested (Sludstrup S.)	52,5 %
Sønderjellinger (Haarslev S.)	54,2 -
Hule (Tjustrup S.)	54,5 -
Engelstrup Torp (Sørbymagle S.)	54,8 -
Jenstrup (Vallensved S.)	54,9 -
Brorup (Skt. Mikkels Lands.)	55,3 -
Egeslevmagle	55,9 -
Ormslev (Vemmelev S.)	56,3 -
Lundby (Vallensved S.)	56,5 -
Brunemose (Tjustrup S.)	56,7 -
Højbjærg (Førslev S.)	57,7 -
Kirkerup	57,9 -
Krummerup	58,1 -
Bøgebjærg, Vester- (Boeslunde S.)	58,6 -
Hulby (Taarnborg S.)	58,7 -
Tornemark (Fyrendal S.)	59,4 -
Landsbyer med 60—69,9 % Nedgang:	
Sønderup (Sønderup S.)	60,2 %
Bonderup (Taarnborg S.)	60,5 -
Ørslev	61,5 -
Tjæreby (Taarnborg S.)	62,9 -
Valby, Ll. (Skt. Mikkels Lands.)	64,2 -
Vemmeløse (Gimlinge S.)	64,7 -
Næblerød (Haldagerlille S.)	64,9 -
Bjerre, Sdr.-	65,0 -
Baaslunde (Egeslevmagle S.)	65,5 -
Atterup (Boeslunde S.)	65,8 -
Fuglebjærg	67,5 -
Gryderup (Boeslunde S.)	67,8 -
Landsbyer med 70—79,9 % Nedgang:	
Jærnbjærg (Skt. Mikkels Lands.)	71,1 %
Kvislemark	71,4 -
Hyllested	72,3 -
Menstrup (Marvede S.)	72,7 -
Sørdrup	74,4 -
Glæno (Ørslev S.)	76,5 -
Landsbyer med over 80 % Nedgang:	
Torpe (Gimlinge S.)	81,2 %

Tabel III.
Mindre Husdyr.

Den procentvise Frem- eller Tilbagegang i Tiden
1566—1657.

Landsbyer med over 100 % Stigning:	
Hule (Tjustrup S.)	2100,0 %
Sønderup (Sønderup S.)	370,2 -
Lørup (Kirkerup S.)	319,8 -
Boeslunde	266,7 -
Kilderød (Tjustrup S.)	170,0 -
Trenderup (Boeslunde S.)	148,3 -
Halkevad (Skjørpinge S.)	132,4 -
Taarnborg	125,0 -
Hemmeshøj	124,8 -
Tjustrup	120,6 -
Haarslev (Flakkebjærg H.)	117,4 -
Eskildstrup (Boeslunde S.)	100,0 -
Landsbyer med 80—99,9 % Stigning:	
Sørbymagle	99,1 %
Aarslev (Sønderup S.)	96,6 -
Nordrup (Slagelse H.)	90,4 -
Hyllerup (Skt. Peders Lands.)	89,3 -
Skovsø (Skt. Mikkels Lands.)	88,6 -
Ravnebjærg (Haldagerlille S.)	80,2 -
Faarstrup	80,2 -
Landsbyer med 60—79,9 % Stigning:	
Lundforlund	75,2 %
Vemmelev	75,2 -
Forlev (Vemmelev S.)	74,1 -
Rosted (Sørbymagle S.)	69,2 -
Herrestrup	64,5 -
Erdrup (Hemmeshøj S.)	63,9 -
Høve	62,9 -
Sørdrup	60,6 -
Holmstrup	60,4 -
Landsbyer med 40—59,9 % Stigning:	
Valby, St. (Skt. Mikkels Lands.)	58,3 %
Stubberup (Vallensved S.)	57,6 -
Gjerlev	56,3 -
Tyvstoft	56,2 -

Tabel III (fortsat).

Vallensved	55,6 %
Lindeskov (Boeslunde S.)	53,2 -
Egeslevlille (Egeslevmagle S.)	52,7 -
Haldagermagle (Krummerup S.)	52,6 -
Hejninge	52,3 -
Bøgebjærg, Øster- (Boeslunde S.)	50,0 -
Frølunde (Taarnborg S.)	48,8 -
Sludstrup	48,3 -
Tingjellinge	47,9 -
Brorup (Skt. Mikkels Lands.)	46,4 -
Kyse (Vallensved S.)	44,4 -
Stude (Hemmeshøj S.)	43,0 -
Halseby (Taarnborg S.)	42,9 -
Tjæreby (Tjæreby S.)	41,6 -
Bødstrup (Sørbymagle S.)	41,3 -
Landsbyer med 20—39,9 % Stigning:	
Kvislemark	37,4 %
Kirkerup	37,2 -
Ollerup (Vallensved S.)	33,9 -
Sønderjellinge (Haarslev S.)	33,8 -
Bonderup (Taarnborg S.)	30,4 -
Ørslev	28,5 -
Ottestrup	27,1 -
Sørbylille (Sludstrup S.)	26,6 -
Gimlinge	25,9 -
Agerup (Hyllinge S.)	25,5 -
Lyngby (Egeslevmagle S.)	24,9 -
Sneslev (Førslev S.)	20,6 -
Landsbyer med 0,1—19,9 % Stigning:	
Vedbysønder (Ottestrup S.)	19,5 %
Hallelev (Sønderup S.)	19,5 -
Flakkebjærg	17,3 -
Spjellerup (Marvede S.)	17,2 -
Bendslev (Haarslev S.)	13,9 -
Sønderup (Boeslunde S.)	11,5 -
Hyllinge	11,1 -
Tornemark	8,9 -
Landsgrav (Skt. Peders Lands.)	8,8 -
Flenstofte (Krummerup S.)	6,4 -
Skjørpinge	4,8 -

Tabel III (fortsat).

Harrested (Sludstrup S.)	2,5 %
Valby, Ll. (Skt. Mikkels Lands.)	1,3 -
Ormslev (Vemmelev S.)	0,5 -
Landsbyer med 0,1—19,9 % Nedgang:	
Lundby (Vallensved S.)	0,9 %
Jærnbjærg (Skt. Mikkels Lands.)	1,3 -
Egeslevmagle	1,4 -
Gryderup (Boeslunde S.)	2,8 -
Fuglebjærg	4,3 -
Tjæreby (Tjæreby S.)	4,8 -
Næble (Boeslunde S.)	5,3 -
Hulby (Taarnborg S.)	6,2 -
Hyllested	6,4 -
Krummerup	7,4 -
Baaslunde (Egeslevmagle S.)	8,6 -
Jenstrup (Vallensved S.)	10,0 -
Højbjærg (Førslev S.)	14,4 -
Egerup (Boeslunde S.)	14,9 -
Næblerød (Haldagerlille S.)	15,4 -
Landsbyer med 20—39,9 % Nedgang:	
Bjærgby, Slots-	20,2 %
Svendstrup (Taarnborg S.)	20,5 -
Vemmeløse (Gimlinge S.)	22,9 -
Torpe (Gimlinge S.)	23,2 -
Omø	24,8 -
Haldagerlille	30,6 -
Bjerre, Sdr.-	32,0 -
Snekkerup (Faardrup S.)	34,2 -
Brunemose (Tjustrup S.)	38,8 -
Landsbyer med over 40 % Nedgang:	
Menstrup (Marvede S.)	42,5 %
Agersø	48,4 -
Engelstrup Torp (Sørbymagle S.)	55,5 -
Atterup (Boeslunde S.)	67,7 -
Glæno (Ørslev S.)	67,9 -
Bøgebjærg, Vester- (Boeslunde S.)	100,0 -

Tabel IV.
Materialet vedr. de større Husdyr.

Gruppe i Tabel II	Antal Gaarde	
	1566	1657
Stigning	41	14
Fald 0,1— 9,9 %/0.....	13	12
Fald 10—19,9 %/0.....	125	85
Fald 20—29,9 %/0.....	152	129
Fald 30—39,9 %/0.....	188	130
Fald 40—49,9 %/0.....	229	181
Fald 50—59,9 %/0.....	222	128
Fald 60—69,9 %/0.....	129	85
over 70 %/0	104	22
Samlede Antal Gaarde	1203	786

Tabel V.
Materialet vedr. de mindre Husdyr.

Gruppe i Tabel III	Antal Gaarde	
	1566	1657
Stigning over 100 %/0.....	74	55
Stigning 80—99,9 %/0.....	98	86
Stigning 60—79,9 %/0.....	117	81
Stigning 40—59,9 %/0.....	226	158
Stigning 20—39,9 %/0.....	120	85
Stigning 0,1—19,9 %/0.....	195	127
Fald 0,1—19,9 %/0.....	177	89
Fald 20—39,9 %/0.....	110	80
Fald over 40 %/0	86	25
Samlede Antal Gaarde	1203	786

Tabel VI.
Materialet vedr. de større Husdyr.
Kvaliteten af Opgivelserne for Landsbyerne.

Gruppe i Tabel II	Antal Landsbyer med			Ialt
	God Kvalitet	Brugelig Kvalitet	Daarlig Kvalitet	
Stigning	1	2	2	5
Fald 0,1— 9,9 %/0.....	0	0	2	2
Fald 10—19,9 %/0.....	4	1	3	8
Fald 20—29,9 %/0.....	7	4	2	13
Fald 30—39,9 %/0.....	9	5	5	19
Transport....	21	12	14	47

Gruppe i Tabel II	Antal Landsbyer med			Ialt
	God Kvalitet	Brugelig Kvalitet	Daarlig Kvalitet	
Transport...	21	12	14	47
Fald 40—49,9 %/0.....	9	4	4	17
Fald 50—59,9 %/0.....	8	4	8	20
Fald 60—69,9 %/0.....	3	3	6	12
Fald fra 70 %/0.....	3	0	4	7
Samlede Antal Landsbyer	44	23	36	103

Tabel VII.

Materialet vedr. de mindre Husdyr.
Kvaliteten af Opgivelserne for Landsbyerne.

Gruppe i Tabel III	Antal Landsbyer med			Ialt
	God Kvalitet	Brugelig Kvalitet	Daarlig Kvalitet	
Stigning over 100 %/0.....	6	4	2	12
Stigning 80—99,9 %/0.....	6	1	0	7
Stigning 60—79,9 %/0.....	4	2	3	9
Stigning 40—59,9 %/0.....	7	6	6	19
Stigning 20—39,9 %/0.....	6	2	4	12
Stigning 0,1—19,9 %/0.....	5	2	7	14
Fald 0,1—19,9 %/0.....	4	4	7	15
Fald 20—39,9 %/0.....	5	2	2	9
Fald 40—59,9 %/0.....	1	0	2	3
Fald 60—79,9 %/0.....	0	0	2	2
Fald 80—99,9 %/0.....	0	0	0	0
Fald over 100 %/0.....	0	0	1	1
Samlede Antal Landsbyer	44	23	36	103

V. Analyse af det fremlagte Materiale.

For de større Husdyrs Vedkommende ses det, at kun i 5 af 103 Landsbyer har der været Tale om Stigning i Husdyrholdet. I de øvrige 98 Landsbyer har der været Tilbagegang. Dennes Størrelse har dog været ret varierende for de forskellige Landsbyer. I 20 Landsbyer har der været en Tilbagegang paa mellem 50 og 59,9 %/0. I 19 paa mellem 30 og 39,9 %/0. I 17 paa mellem 40 og 49,9 %/0.

I de Grupper, der har haft en Tilbagegang paa mellem 20

og 59,9%, findes 69 af de 103 Landsbyer, altsaa 67%. Af de i 1566 i Materialet forekommende Gaarde ligger et Antal af 791, d. v. s. 66,5%, i dette Interval. Inden for dette ligger for 1657-Tallenes Vedkommende 568 Gaarde, d. v. s. 72,3%.

Af Tallene i Tabel VI fremgaar det, at Resultaterne for de Landsbyer, fra hvilke Materialet kun er daarligt bevaret, ikke paavirker de ovennævnte Tal i nogen ugunstig Retning. Som oven angivet laa 67% af det samlede Antal Landsbyer i Intervallet med mellem 20 og 59,9% Fald; men kun 54,4% af de Landsbyer, hvorfra Materialet er daarligt, ligger i det samme Interval.

For de mindre Husdyrs Vedkommende viser Tallene for 73 Landsbyer, d. v. s. for 70,9%'s Vedkommende, at der har været Stigning i Husdyrholdet. Af de Landsbyer, hvori der har været Stigning, har Flertallet, nemlig 61,6%, ikke haft Fremgang paa over 59,9%. Af de Landsbyer, hvori der har været Tilbagegang, har Nedgangen for de 80%'s Vedkommende ikke oversteget 39,9%. I Intervallet med mellem 19,9% Tilbagegang og 59,9% Stigning befinder sig 58,3% af samtlige medtagne Landsbyer. Af de i 1566-Materialet forekommende Gaarde befinder 718 eller 59,7% sig i dette Interval, af de i 1657 medtagne Gaarde 459 eller 58,4%.

Undersøges det ud fra Tabel VII, hvor stor en Procent af de daarlige Opgivelser der findes i Intervallet med mellem 19,9% Tilbagegang og 59,9% Stigning, viser det sig, at en uforholdsmæssig stor Del af de daarlige Opgivelser ligger heri. Af det samlede Antal laa som ovennævnt 58,3% i dette Interval; af de daarlige Opgivelser findes 66,7% heri.

VI. Syntese.

Analysen gav for de store Husdyrs Vedkommende til Resultat, at i $\frac{2}{3}$ af Landsbyerne med omkring $\frac{2}{3}$ af de i Materialet medtagne Gaarde var der en Tilbagegang paa mellem 20 og 59,9%. Materialet, hvorpaa dette Resultat bygger, maa i det store og hele karakteriseres som godt. Der er ikke i Mate-

rialet nogen Skævhed, der kan have paavirket Tallene, saaledes at Tilbagegangen synes større end den virkelig har været. Snarere kan man have Grund til at tro, at Tilbagegangen i Holdet af større Kreaturer i Virkeligheden har været mere omfattende. I 1566 havde Bønderne — som tidligere paa vist — formentlig foretaget Efteraarsslagtingerne, medens dette ikke var Tilfældet i 1657, da Kvægskatten udskreves. Talmæssigt har Nedslagtingen af de store Husdyr pr. Gaard dog næppe betydet meget, saa der er ingen Grund til at tro, at Tilbagegangen har været væsentligt større end angivet i ovenanførte Tal.

For de mindre Husdyrs Vedkommende er Resultatet usikkert. Tallene viser ganske vist, at i 70,9 % af Landsbyerne har der været en Stigning i Antallet af Smaakreaturer, men som paa vist S. 155 er der stor Skævhed i Materialet. Tallene for 1657 ligger for højt, dels fordi der ikke ved 1657-Tallene som for 1566-Tallenes Vedkommende havde fundet nogen Slagtning Sted, dels fordi Lammene i 1657 er medregnet, mens dette ikke var Tilfældet i 1566.

Der findes ikke nogen Maade, hvorpaa denne Skævhed i Materialet kan udlignes. Der er Grund til at tro, at Lammene har udgjort mellem 15 og 30 % af det samlede Antal Smaakreaturer. Hvor meget Slagtningerne vilde have betydet, er det næsten umuligt at skønne om. Det har vel nok især været Lam og i nogen Grad Svin under 1 Aar, det er gaaet udover ved Slagtningen, og disse er jo netop i Forvejen udgaaet af Materialet.

Disse Forhold er utvivlsomt ikke de eneste Aarsager til den Stigning, Tallene viser for de smaa Kreaturers Vedkommende. Der maa have fundet en reel Stigning Sted i Smaakreaturholdet, men Omfanget af denne Stigning lader sig ikke bestemme.

Forøgelsen af Antallet af de mindre Husdyr er meget forstaaelig. Da Antallet af de store Kreaturer blev mindre, søgte Bønderne paa anden Maade at udnytte den Græsning, der derved blev tilovers, og i det Omfang, der var dem muligt, erstattedes de store Husdyr med mindre.

Tallene viser ikke, hvilken Art af de store Husdyr Nedgan-

gen især ramte. Hesteholdet er formodentlig ikke blevet væsentligt mindre; det store Hestehold var en nødvendig Forudsætning for Bondens egen Bedrift, og tilmed stillede det øgede Hoveri større Krav til Bondens Hestehold.

I 1566 opgives en meget stor Mængde Øksne. 1657 omtales Øksne derimod kun nogle faa Gange; dette skyldes næppe, at de i større Udstrækning er slaaet sammen med de andre store Kreaturer. En Sammenligning med de bevarede Kvægskattemandtal fra 1670'erne og 1680'erne vilde netop give til Resultat, at Nedgangen i Øksneholdet i Tiden fra 1566 op til o. 1680 maa have været meget stor, og denne Nedgang har sikkert ligget forud for 1657.

VII. Afslutning.

Hvorledes passer nu de vundne Resultater ind i det, der ellers vides om Bøndernes Kaar i 1500-Tallet og første Halvdel af 1600-Tallet? — Første Halvdel af 1500-Tallet og endnu et Par Aartier derefter synes at have været en god Tid for danske Bønder. Der findes mange Vidnesbyrd om Velstand og om Selv- og Selvstændighedsfølelse hos Bonden. Klementsfejden betød vel et Nederlag for Bondestanden, men maa dog i Virkeligheden snarere ses som et Udtryk for de nørrejske Bønders Selvstændighedsfølelse end som et Vidnesbyrd om deres undertrykte Stilling.

Bondens Hoveri var i første Halvdel af 1500-Tallet begrænset til et bestemt Antal Dage om Aaret¹, og da et meget stort Antal Bondegaarde laa langt fra den Herregaard, hvortil de hørte,

¹ Fra Adelsgodset haves fx. Angivelser af Hoveriet til Krenkerup 1532, se »Fru Eline Gøyes Jordebog« udg. af A. Thiset (1892), 69—82. Fra Klostergodset kendes Hoveriet til Esrom 1497, se »Codex Esromensis« udg. af O. Nielsen (1880—81), 264—276. Fra Krongodset kendes fx. et Forlig mellem Bønderne og Lensmanden paa Trøjborg 1542 om Hoveriets Størrelse, se Danske Magazin 3 VI 321 f.; her skete der en Forhøjelse, men Hoveriet beløb sig dog kun til 17 Dage og 1 lang og 1 kort Ægt om Aaret, et for den Tid usædvanligt tyngende Hoveri paa Krongodset.

kom mange Bønder overhovedet ikke til at gøre Hoveri, men betalte i Stedet en Hoveriafløsningsafgift. Skatterne kan næppe heller have været tyngende, selv om Ekstraskatterne fra Frederik 1.'s Tid af bliver hyppigere.

I de sidste Aartier af 1500-Tallet begynder Bøndernes Kaar at forværres. To Faktorer synes her at have virket sammen: Kronens hyppige Paabud af Ekstraskatter og Omlægningen af Godsdriften.

Fra den nordiske Syvaarskrigs Tid af begynder de ekstraordinære Skatter at blive ordinære; der var dog Perioder, hvor de ikke opkrævedes hvert Aar — som i 1590'erne — men fra 1620'erne er der Ekstraskatter hvert Aar, og de opkræves ikke sjældent med det dobbelte, ja i nogle Tilfælde med det 3-, 4-, 5- eller 6-dobbelte Beløb.

Ved Midten af 1500-Tallet afløser Storgodsdriften («Guts-wirtschaft») mange Steder ude i Europa (fx. i det saa nærliggende Nordtyskland) det tidligere fremherskende middelalderlige Driftsystem («Grundherrschaft»), i hvilket Hovedvægten var lagt paa Bøndernes Landgilde, ikke paa Herregaardsjordernes Drift.

Før Reformationen havde Kronens Interesse for egen Avlsdrift været ringe; derimod drev Klostrene med deres store og mere koncentrerede Godsmængde allerede Ladegaardsdrift i større Stil, dog ikke udelukkende ved Hovbønders Arbejde, idet der til Avlingen var knyttet et ikke ubetydeligt Folkehold.

Ved Reformationen kom Klostergodset i større eller mindre Afhængighed af Kronen, og denne overtog derved en Del Mønstervilts- og Ladegaarde ved Siden af de gennemgaaende smaa Ladegaarde, den tidligere havde haft.

Det er dog først fra 1570'erne, at Hovedgaardsdriften afgørende slaar igennem herhjemme. Der haves vel Vidnesbyrd om Nedlæggelse af Ladegaarde i Frederik 2.s Regeringstid; men nye oprettedes ogsaa, og allerede bestaaende udvidedes. Christian 4. fortsatte denne Politik. Paa Adelsgodset foregaar samtidigt en tilsvarende Udvikling, som paa Krongodset frem-

kaldt ved bedre Afsætningsforhold og stærkt stigende Priser paa Kornet.

For Bønderne fik denne Udvikling skæbnesvangre Følger. Ved en vidtdreven Mageskiftepolitik bragtes de i større Afhængighed og nærmere Beliggenhed af Hovedgaardene; det faste, lønnede Folkehold paa disse mindskedes nu. Det blev Bønderne, der maatte gøre det stærkt øgede Avlingsarbejde. Hoveriet bliver oftest ganske ubestemt.

De store Indtægter, Landbrugsproduktionen nu gav, satte sig Spor i de mange Slotte og Herregaarde, der i denne Tid byggedes rundt om i Landet, men ogsaa ved Byggeriet krævedes Bøndernes Assistance, og Husholdningen paa Slottene krævede snart en Mængde Smaahoveri; der skulde hugges Brænde, bæres Øl i og af Kælderen o. s. v., og hvem skulde gøre det? Hovbønderne!

Bønderne var vel ikke hoveriplagede i alle Dele af Landet. Sjællandske Bønder har været værre stillede end jyske, og nordsjællandske Kronbønder har utvivlsomt haft det daarligere end deres øvrige sjællandske Brødre.

Men der er ingen Tvivl om, at Skatteudsugningen og Hoveriplagen, hvortil fra 1630'erne kom de daarlige Konjunkturer, overalt i Danmark har haft samme Virkning: en stærk Forringelse af Bøndernes Kaar, en Forarmelse af hele Bondestanden. Den økonomiske Udvikling, der i det foregaaende er paavist for Bønderne i Korsør og Antvorskov Klosters Len, er utvivlsomt ikke noget særligt for disse Egne. Udviklingen maa i sine Hovedtræk have været ens for alle danske Bønder. Der kan have været Egne, hvor Forarmelsen maaske ikke har været saa stærk, som der kan have været Egne, hvor den har været stærkere.

Eet er dog sikkert. Udviklingen var stort set den samme, og den var ikke fremkaldt af lokale Kræfter.

Ikke Krige eller lignende Aarsager af mere øjeblikkelig og begrænset Karakter, men dybtgaaende økonomiske Faktorer, Produktions- og Afsætningsforhold, førte Bønderne — ubønhørligt og uafvendeligt — ud i Forarmelsen.

Indfødsretten og Kongeloven og Indfødsrettens Kilde m. m.

Af

JENS MØLLER

I et Tillæg til en Afhandling om den Guldbergske Kabinetstyrelse (Hist. Tidsskr. 7. R. V. Bd.) har Edv. Holm rejst 3 Spørgsmaal vedrørende »Indfødsrettens« Tilblivelse:

1. Har Loven nogen Parallel andetsteds, muligvis et Forbillede i act of settlement af 1701?

2. Overskred Kongen ikke sin Competence ved at fastslaa Loven som Grundlov?

3. Burde Sagen ikke i Medfør af Forordningen af 13. Februar 1772 have været forelagt Statsraadet?

Holm besvarer disse Spørgsmaal saaledes:

ad 1. Settlement-Akten frembyder en tydelig Parallel til Indfødsretten. Om Schack Rathlou og Guldberg har kendt den engelske Lov vides ikke; men umuligt er det ikke.

ad 2. Indfødsretten indskrænker den Kongen ved Kongelovens Art. IV hjemlede Ret til »at isette . . . alle Betiente . . . effter sin eygen frii Villie og tycke«, og ved Lovens Udstedelse som Grundlov indskrænkes Kongernes Magt til i Medfør af Art. III at forandre eller ophæve Love (Kongeloven undtagen). Der sker altsaa paa en Maade en Forandring af Kongelovens Bestemmelser. Som Hovedmotiv hertil paaberaabes dog blot, at Billigheden selv vil, at Landets Børn skal nyde Landets Brød og Fordelene i Staten falde i dens Borgeres Lod, medens der slet ikke paaberaabes noget som statsretlig givende Berettigelse til at skabe en ny Grundlov.

Holm anfører yderligere, at han af Goos er gjort opmærksom paa, at Ørsted baade i sin Afhandling om Trykkefriheden og i Haandbogen har berørt det samme Spørgsmaal og hævdet den Opfattelse, at ingen Enevoldskonge ved en Erklæring, der indeholdt en *nuda assertio* og ikke var blevet til en formelig Pagt med Folket kunde binde sig for bestandig ved en Regel, som han mulig i Fremtiden kunde finde skadelig, og at en saadan Lov endnu mindre kunde binde Kongens Eftermænd¹.

ad 3. Det maa vel indrømmes, at en Tankegang som den af Provst L. Koch udviklede, hvorefter Indfødsretten, da den meldte sig som Grundlov, ikke faldt ind under de i Forordningen af 13. Febr. 1772 nævnte Sager, der skulde behandles i Statsraadet, sandsynligvis har været ledende hos Guldberg; men i Betragtning af Forordningens Indledningsord kunde der dog næppe gøres Undtagelse fra Paabudet om Statsraadsbehandling med en Forordning, som, netop fordi den skulde holdes for en Grundlov, var af særlig Vigtighed; Bernstorff havde da fuld Ret til at forarges over, at en saa vigtig Sag ikke var blevet forhandlet i Statsraadet².

I den følgende Undersøgelse har jeg til en Begyndelse søgt at komme Problemet om Settlement-Akten som muligt Forbillede for Indfødsretten lidt nærmere ind paa Livet (I.). Afhandlingens Hovedemne er Indfødsrettens Forhold til Kongeloven, som her prøves belyst fra en ny Side, og en Analyse af de af Guldberg forfattede Motiver til Loven (II.). I Tilslutning hertil har jeg gjort nogle Bemærkninger om Sagens formelle Behandling (III.).

I.

Det kan næppe være for dristig en Antagelse, at en saa nær til Hoffet knyttet og i Udenrigspolitikken saa vel bevandret

¹ Fremstillingen i Holms Danmark-Norges Historie 5. Bd., 259 hviler paa de samme Synspunkter, men er skarpere i Formen: »ligefremt Brud paa Kongeloven«. Holm synes at regne med, at Guldberg og Schack Rathlou har overset, at der efter Udstedelsen af Kongeloven ikke kunde gives en ny uforanderlig Lov.

² Jfr. Danmark-Norges Historie 5. Bd., 260.

Statsmand som Schack Rathlou har kendt Settlement-Akten af 1701, den engelske Tronfølgelov. Men derfor behøver han jo ikke at have lagt Mærke til dens øvrige Forfatningsforskrifter, specielt Bestemmelsen om fremmedes Udelukkelse fra Embeder¹. Naar man erindrer, i hvor høj Grad dette Spørgsmaal optog den offentlige Diskussion herhjemme i Begyndelsen af 1770'erne, og hvor dybt dets Løsning laa Schack Rathlou paa Sinde, synes det dog, som Holm siger, »ikke umuligt«, at en for Schack Rathlou saa interessant Lovregel i en fremmed Forfatning ad den ene eller den anden Vej er naaet til hans Kundskab. Hvis man da i den Tanke, at den maaske oven i Købet kunde have tjent ham som Forbillede ved Udformningen af den første Skizze til Indfødsretten² — »Nogle Momenta til det omtalte Forslag angaaende fremmedes Udelukkelse af Bestillinger i H. M.

¹ I Holbergs Anhang til de europæiske Rigers Historie (1713) er Settlement-Aktens Successionsregler ret udførligt omtalt, men fremmedes Udelukkelse fra Embeder ikke nævnt.

² I et Par Noter til Teksten paa det afgørende Sted (se næste Side) har jeg anført de Rettelser, som Schack Rathlou har foretaget i sit Koncept, der venligst har været udlånt mig af Arkivet paa Ravnholt. Derimod har jeg ikke fundet Grund til at gøre opmærksom paa en Række Tilføjelser, Overstregninger og redaktionelle Ændringer, som i øvrigt findes i Manuskriptet, men har fulgt Gengivelsen hos Thaulow og Bro Jørgensen: Udvalgte Breve, Betænkninger og Optegnelser af J. O. Schack-Rathlous Arkiv, 446. Konzeptets Tekst (i den rettede Skikkelse) afviger paa underordnede Punkter — i Ordvalg, Ordstilling m. m. — fra Teksten, som Schack Rathlou har indført den i sin Kopibog, og som formentlig svarer til Udkastets endelige Form, den Form, det havde ved Indsendelsen til Arveprinsen. Som Overskrift er her sat »Nogle Momenta, efter mundtlig Aftale indgivne til H. K. H. Arve Prinzen, til det Forslag angaaende fremmedes Udelukkelse af Bestillinger og Embeder i Hds. Mayst. Riger og Lande, hvilke Momenta gave den første Anledning til Indføds-Retten.« Den sidste Sætning er ikke uinteressant i en Kopibog: Schack Rathlou vil nok have fastslaaet, hvor Indfødsretten har sit Udspring.

Ravnholt-Arkivet rummer endnu et vigtigt Aktstykke til Belysning af Indfødsrettens Tilblivelse: Det er Schack Rathlous [utrykte] Promemoria til Arveprinsen, »da det Udkast, som Hr. Etatsraad Guldberg havde giordt til en Anordning angaaende Indføds Retten, var bleven mig communicert«. Dette Guldbergs Udkast er foreløbig the missing link blandt Forarbejderne til Loven, men gennem Ændringsforslagene i Schack Rathlous Promemoria,

Riger og Lande« —, lægger et Uddrag af de to Tekster ved Siden af hinanden, viser en Sammenligning ikke ringe Lighed (Udhævelserne af mig):

.... »no person born out of the kingdoms of England, Scotland or Ireland or the dominions thereunto belonging (although he be naturalized or made a denizen) except such as [are] born of English parents, shall be capable to enjoy any office or place of trust either civil or military«

»1) [fra d.]¹ at ingen som ikke er fød i Hds. Maystt. Stater, saaledes som de nu ere Cronen tilhørende², fra d. 29. Jan. 1776 af kand i bemelte Stater faae noget Embede, være sig geistlig, civil eller militaire, dog som er dateret 4. Januar 1776 og altsaa skrevet kort før Lovens Underkrift, sammenholdt med Lovteksten kan man nogenlunde rekonstruere Udkastet, som det maa have set ud fra Guldbergs Haand. Undtages maa dog § 5 c (om Underofficerer og Soldater), hvor Formen aabenbart er gaet i Stykker som Følge af en Ændring, og navnlig den omfattende Dispensationsbestemmelse, som Guldberg — trods Schack Rathlous indtrængende Advarsel — foreslog optaget i en ny Paragraf, men som Schack Rathlou fik udeladt og erstattet med den snævre Undtagelse i § 10; dette Forslag af Guldberg og »de Betænkninger, han derved har havt«, er formodentlig gaet tabt.

Hvilken Andel har Lovens to Fædre haft i dens Tilblivelse? Der kan næppe være Tvivl om Svaret. Schack Rathlou har givet den Indholdet — det findes saa at sige alt sammen i hans Momenta (Hovedpunkter) —, Guldberg har skrevet Motiverne og givet Loven Form og Navn. At dette, stort set, er Forholdet, fremgaar ogsaa af en Passus i Konceptet til Momenta (Punkt 6), som Schack Rathlou aabenbart har haft noget Besvær med at forme, for den er ændret flere Gange, og som han til sidst har bestemt sig til ikke at tage med. Efter at have indskærpet Betydningen af, at det kgl. Patent (o: Loven) motiveres med Forsigtighed og Delikatesse og tilkendegiver Højagtelse for hæderlige fremmede, men en overvejende Omsorg for Landets egne, tilføjer han nemlig, at dette sikkert ogsaa vil blive iagttaget paa den allerbedste Maade, »da den Penn, som formodentl. og efter mit Ønske skal opsette Patentet, uden all Dispute er den beste i Danmark.« Kun Tankens Ophavsmand vil udtale »Ønske« om, hvem der skal udforme den.

¹ De indklammede Ord er overstreget.

² Ordet er overstreget og erstattet med »underlagte«.

at herfra undtages de, som allerede eye og besidde . . . Jordegods eller andre faste Eyendomme, saasom . . ., hvilke saaledes i Kongens Riger og Lande med faste Eyendomme forsynede kunde begiære og faae Naturalisations Breve . . . og derved blive habiles til efter Omstændighederne og deres Duelighed at blive employerede i Hds. Maystt's Tieneste.

N. B. Det følger af sig selv, a) at de, som ere fødte i Hds. Maystt's Stater uden for Europa, saasom i de danske vestindiske Eylande . . . bør nyde samme Rett som de kongl. Undersaatter i Europa, b) at de Børn, som af de kongl. Ministre . . . Consuler og Agenter fødes udenlands, bør ogsaa nyde samme Rett, efterdi deres Forældres Huuse ansees som Hds. Maystt. tilhørende«

Det er ligetil, at den forskellige Retsvirkning af Naturalisation maa sætte sig Spor i en forskellig Affattelse; i den engelske Lov fører Frygten for Begunstigelse af fremmede til en kategorisk Udelukkelse fra Embeder af naturaliserede Personer, i Schack Rathlous Udkast holdes derimod en nøje afgrænset Adgang aaben til Naturalisation og dermed til Embeder. Ogsaa den forskellige Behandling af Børn, der er født i Udlandet, medfører en afvigende Formulering; den engelske Lov anvender et kombineret Territorial- og Afstammingsprincip, det danske Udkast udelukkende Territorialprincippet. Trods de heraf følgende Afvigelser i Formen er Ligheden mellem Lov og Udkast dog paafaldende: det er ganske det samme Anslag — man tror næsten at staa over for en Oversættelse — og der er en mærkelig Overensstemmelse i en ren Detaille som Angivelsen af de forskellige Slags Embeder. Paafaldende virker ogsaa Schack Rathlous Forsøg paa at overskue Problemet i hele dets Udstrækning med eet Blik, at presse Regel og Undtagelser sammen i eet eneste Punktum. Dette lader sig med Rimelighed gøre i Settlement-Akten, hvor hverken Forbeholdet over for naturaliserede eller den efterfølgende omfattende Undtagelse fra Hovedregelen bryder Formens Fasthed. Derimod kommer Udkastets detaillerede Undtagelsesbestemmelser til at virke som et uforholdsmæssigt Appendiks, og Læseren har glemt Regelen, naar

han naar til Punktumets 149de og sidste Ord. Det er, som om Indholdet tilpasses til en given Forms Prokrustesseng. Alting kommer jo ogsaa med; tilbage til 2det Punktum bliver kun nogle i og for sig selvfølgelige Konsekvenser af Territorialprincippet. Alt i alt forekommer det mig ikke sandsynligt, at Ligheden mellem de to Tekster skulde være rent tilfældig, og at Schack Rathlous Udkast skulde være nedskrevet uden Kendskab til Settlement-Akten. Den engelske Tronfølgelov kunde saa maaske ogsaa gemme Spiren til Tanken om Indfødsrettens Udstedelse som Grundlov.

II

Ved Brugen af Ordet »Grundlov« i dette Afsnit er jeg gaaet ud fra det sædvanlige Grundlovsbegreb: en Forfatningslov, hvis Ophævelse eller Forandring ikke kan ske paa den for Love almindelige Maade, men beror paa særlige Regler, Regler, der gaar ud paa at give Loven større Fasthed og Varighed. Her opstilles altsaa et formelt Kriterium, og efter denne Definition falder Forfatningslove som f. Eks. Stænderforordningerne, Rigsforstanderloven af 1871 og Valgloven uden for Grundlovs-Rammen. Derimod var Kongeloven en Grundlov, ja efter dens egne Ord i saa absolut Forstand, at den skulde være uforanderlig og uryggelig til evig Tid, medens den dog selvfølgelig i Virkeligheden vilde kunne ændres i Kraft af et lignende Samtykke fra Folket som det, dens Udstedelse hvilede paa. Men naar man saaledes har villet omgærde visse Forfatningslove, er det paa Grund af disses afgørende Betydning for Statens Styrelse og dens Borgeres Rettigheder og Pligter, og Grundlovene vil derfor som Regel indeholde de vigtigste Bestemmelser herom. En saadan Forening af materielt betydningsfuldt og formelt ejendommeligt er det ogsaa, Statsretslærere fra det 18. Aarhundrede som Sneedorff og Schytte har for Øje, naar de taler om Grundlove; de tænker derved paa de grundlæggende Forfatningsbestemmelser, der er blevet til ved en Pagt mellem Konge og Folk, og som formenes ikke at kunne ændres eller ophæves uden ny

Pagt¹. Som Eksempler nævner Schytte bl. a. Kongeloven, Magna Charta og Den gyldne Bulle². Det er, som nedenfor udviklet, de ved Grundlovene trukne Grænser for »Regeringen«, der vækker særlig Sneedorffs Betænkelighed, fordi Evnen til at handle, saaledes som det almindelige Bedste til enhver Tid kræver det, derved bindes. »En Regering behøver ikke Grund-Love, uden for at bestemme Regentens Person«, siger Sneedorff; »Maaden, hvorpaa Regeringen skal føres, beroer saa meget paa Omstændigheder, at den ikke uden større Uleyligheder kand fastsettes ved en uforanderlig Regel³.«

Forholdet mellem Indfødsretten og Kongeloven er berørt af Ørsted allerede i hans Skrift om Trykkefriheden, der udkom 1801. En udførligere Redegørelse for sin Opfattelse har han givet i Supplementet til Nørregaards Forelæsninger over Privatretten (1804), 39—41, og denne Redegørelse ligger til Grund for Fremstillingen i Haandbogen (1822), I. 133—35. Efter Ørsteds Mening skulde Indfødsretsloven ifølge dens Ord og Hensigt være en Grundlov, men den kunde dog ikke gælde som saadan. Chr. VII kunde ikke engang selv være ubetinget bundet ved denne Lov, dels fordi der ikke var eller kunde være tilstaaet Folket noget Tilsyn med dens Overholdelse, dels fordi en Souveræn ikke ved en Erklæring, der indeholder en *nuda assertio* og ikke er blevet til en formelig Pagt med Folket, kan renoncere paa Retten til til enhver Tid at regere sit Folk i Overensstemmelse med sin bedste Overbevisning og binde sig for bestandig til en Regel, som han mulig i Fremtiden kunde finde uretfærdig eller skadelig eller dog ønske at ændre. Der var da ogsaa gjort lovbestemte Forandringer i Indfødsretten. Endnu mindre kunde Loven binde Kongens Eftermænd; thi hvis man vilde tillægge en Souveræn

¹ At de ved Omtalen af Bestemmelser i engelsk Ret udvider Grundlovsbegrebet ud over, hvad der i streng formel Forstand vil kunne henføres dertil, kan ikke undre. Det sker jævnligt den Dag i Dag.

² Staternes indvortes Regering, V, 453—54.

³ Om den borgerlige Regering, Kapitlet »Om Grund-Lovene«, 103.

Ret til at give uforanderlige Love, gjorde man ham derved til »Souveræn efter hans Død«, og paa denne Maade vilde en Konge kunne »perpetuere skadelige Anordninger og gjøre ethvert Fremskridt til det Bedre umueligt¹«. Heri kunde »Lovens indvortes Beskaffenhed« selvfølgelig ikke gøre nogen Forandring.

Ørsteds Opfattelse genfindes i det væsentlige i Indledningen til Hurtigkarls Privatret (1813), i Schlegels Statsret (1827), hos I. E. Larsen, Holck og Berlin. Schlegel gør gældende, at den af Indfødsretten flydende Indskrænkning i Kongens Myndighed strider mod den 3die, 4de og 26de — fra Struenseedommen berømte — Artikel i Kongeloven og mod Aanden af den 17de Artikel. Han gennemgaar de Ændringer, Indfødsrettens Naturalisationsregler efterhaanden er undergaaet, og viser, at der er givet flere Grupper af fremmede (forskellige Militærpersoner og Kandidater fra Universitetet i Kiel) Haab om at erholde Indfødsret, som oprindelig var udelukkede derfra, at endvidere den Pengesum, der oprindelig udkrævedes for at erholde Naturalisation, i flere Tilfælde er nedsat, og at der yderligere er indført en Forskel mellem Naturalisation i et vist Distrikt (Finmarken) og Naturalisation i de danske Stater i Almindelighed, som Indfødsretten ikke kender til.

Gaar man endelig tilbage i Tiden, vil det ikke være vanskeligt hos Jurister i det 18. Aarhundrede at paavise Udtalelser, der bestrider Kongens Ret til ensidig at forandre Kongeloven. Klart kommer dette saaledes frem i Wiwets Anklagetale mod Struensee, hvor han f. Eks. stempler den, der siger, at Kongen kan forandre Kongeloven uden alle Undersaatters eller Stænders Vilje, som en Førræder, Hykler og Skælm. Og hos Guldberg kan man finde Udtryk, der tilsyneladende endog fører til Kongelovens Uforanderlighed, idet han i Azan (S. 58) lægger sit Tale-rør Rhases følgende Ord i Munden: »Regenten maatte have

¹ Derimod var Kongelovens Art IV naturligvis ikke til Hinder for, at Kongen ved Embedsbesættelser fulgte de i Indfødsretten givne Regler — det beroede paa hans eget Tykke. Konflikten opstaar først, naar Kongerne ved Grundlov bindes til at følge disse Regler, for da forandres Kongeloven i Strid med Art. III.

samme Ret [som Folket] . . . , naar den ikke ved en Grundlov var ham paa de allerfleste Steder betagen, og den kand han ikke ophæve, fordi Folket ei heller selv burde tilintetgiøre den Lov, det høytideligen og med god Grund havde erklæret for uforanderlig.«

Det er da i og for sig let forklarligt, at Edv. Holm atter og atter er kommet i Tvivl om, hvorvidt Kongen havde haft Ret til, da han gav Indfødsretten, at befale, at den til evige Tider skulde gælde som uforanderlig Grundlov. Men det synes mig at vidne om, hvor svært det falder at lægge sin egen Tids Maalestok til Side, naar Holm, som var saa fortrolig med det 18. Aarhundredes Retsfilosofi¹, og som har gjort Rede for Grundsynspunkterne hos vore Statsretstænkere og -lærere lige fra Holberg til Schytte, ikke tænkte paa at hæve denne Tvivl ved at søge en Forklaring f. Eks. i vort Hovedværk inden for det 18. Aarhundredes Litteratur paa dette Omraade, Sneedorffs Om den borgerlige Regering (1757) eller i samme Værks Fortsættelse, Schyttes Staternes indvortes Regering (1773—76). Datidens Løsning eller Opstilling af offentligretlige Problemer maa Gang paa Gang virke forbløffende, hvis man ikke stadig holder sig »det almindelige Bedste«s Tryllevirkning paa Samtiden for Øje. Hvordan skal man ellers kunne faa Hold i følgende Sneedorffske Fornuft-Budskab fra det idylliske Sorø: »En Traktat forbinder hverken videre ikke heller længere, end Statens Interesse tillader«²? Eller i Struensees forskellige Fundats-Indgreb³, f. Eks. Kabinettsordren af 9. Februar 1771 om, at Direktionen for Frederiks Hospital skal fremkomme med Forslag om en bedre Indretning af Hospitalet til Almenhedens Tarv, Forslag, »bey welchen man selbst sich nicht nach der fondation zu richten

¹ Jeg tænker særlig paa hans Universitets-Festskrift fra 1883: Om det Syn paa Kongemagt, Folk og borgerlig Frihed, der udviklede sig i den dansk-norske Stat i Midten af det 18. Aarhundrede (1746—1770).

² Om den borgerlige Regering, 87, jfr. Holms nys anf. Arb., 57.

³ Oversigt og Kritik vedr. Fundatserne for Vallø, Vajsenhuset og Frederiks Hospital i Holms Danmark-Norges Historie 4. Bd. 2. Afd., 153—54.

hat, wenn nur der vorgesezte Zweck und Nutzen erreicht werden kann? Eller hvordan kan man ellers forstaa, at den for sin Retskaffenhed kendte J. R. Schumacher, Embedsmand under Finansstyrelsen, hævder, at en Fyrste kun er forpligtet til at betale sin Formands Gæld, naar denne har været stiftet til Statens Bedste, en Paastand, som Guldberg vel energisk imødegaar, men dog — ligesom Martfelt — tager op til Drøftelse i dybeste Alvor (se Note 1 og 2 S. 194)? Holms Bedømmelse er i alle disse Tilfælde væsentlig ensartet — han tvivler endogsaa om, at Schumachers Paastand er alvorlig ment¹. Men at der gaar en rød Traad gennem al denne tilsyneladende Vilkaarlighed² forekommer mig utvivlsomt.

I 1. Del af Staternes indvortes Regering (1773) advarer Andreas Schytte mod at foretrække fremmede for indfødte til de vigtigste Betjeninger i Staten; Landets egne Børn har mere Kundskab om deres Fædreland end fremmede og sædvanlig større Kærlighed dertil, og det nedslaar Undersaatterne at se fremmede »nyde den Fordel og Ære af Staten, som de først ere berettigede til at nyde«. I Værkets 5. Del (1776) viser han, at man i Oldtidsrepublikkerne (Athen, Rom, Carthago) valgte indfødte til Embedsmænd, og at Gud selv befalede Israelitterne at vælge sig Øvrigheds personer af deres Brødre; han citerer ogsaa Aristoteles, der begrundet Kravet om at bruge egne Folk med, at de fremmede er bundet til Landet ligesom Høskrækken til Kornet: »de holde sig dertil for at leve og ofte opæde det«. Paa den anden Side maa man ud fra en rent menneskelig Betragtning frem for alt lægge Vægt paa Dueligheden og indrømme, at alle Mennesker er af een Familie: »Jorden er vort Fæderne-

¹ Nogle Hovedtræk af Trykkefrihedstidens Historie 1770—1773, 69.

² I sine Forelæsninger over den almindelige Ret, S. 4 peger Goos paa den Undervurdering af den positive Ret, der prægede det 18. Aarhundredes Retsfilosofi, og som bl. a. gav sig tilkende i »stor Vilkaarlighed i Fortolkningen«. Han betragter denne Undervurdering som Modstykke til en Overvurdering af det, der opstilledes som den ideale Ret, Naturretten, for hvis Sætninger der hævdedes en ubetinget Gyldighed.

land, Gud gjør selv ingen Forskiel, han seer aleene paa Dyder og Gaver, den Beste er ham den Kiereste«. Romerne saa ogsaa viiselig paa Fortjenester: Kong Numa Pompilius var ikke engang romersk Borger, Cornelius Balbus var født i Gades, Trajan var en Spanier, Nerva en Udlænding. Alligevel — »overveie vi nøiere, som Patrioter og Statsmænd, denne for Stater og Borgere saa vigtige Sag, da kunne vi ikke værdigere udtrykke vore Tanker end de Danskes Lovgiver i den nu nyeligen indførte Grundlov, Indfødsretten« — og saa følger hele Indledningen til Indfødsretten, ledsaget af et Vers af Emanuel Balling med Slutningslinierne:

Og sildigst Efterslægt den Fader-Lov ei glemmer,
hvor Indfødt fik sin Ret, og Kongen fandt sin Lyst.

Det formelle Spørgsmaal om Indfødsrettens Forhold til Kongeloven berører Schytte ikke direkte. Men baade i 1. og i 5. Del kommer han ind paa det almindelige Spørgsmaal om Grundlovsforandringer. Han anser det ikke for muligt at opsætte Grundlove, som til alle Tider kan være lige nyttige og retfærdige; Staternes indvortes og udvortes Omstændigheder fordrer Love, som passer til deres Tilstand. Spørger man saa, hvem det tilkommer at gøre Forandringer i Grundlovene, svarer Juristerne, at Regenten og Folket, som har været enige om at give disse Love, bør være enige om at forandre dem. »Ingen af Parterne har Magt til at foretage sig egenmyndigen saa betydelig en Sag uden i Fællesskab med den anden; har nogen af Parterne denne Magt, kan man ikke vente andet end Partiskhed.« Schytte maa billige disse Tanker. Statsmændene nærer derimod andre Tanker: Statskunsten, der følger de politiske Grundregler og især giver Agt paa det, som agtes for nyttigt i Staten, ligesom Juristerne paa det, der agtes for Ret, paastaar med god Grund, at det er farligt at røre ved Grundlovene, forandre, afskaffe dem etc., »hvorfor de holde for, at det er det Sikkerste at overgive denne Magt til Førsten sely, der tillige formodes at have den beste Indsigt.« Eksempelvis nævner Schytte her Stændernes Fuldmagt til deres ærede og elskede Frederik III. Der indløber

ogsaa mange Omstændigheder, hvor det kan være baade nyttigt og retfærdigt at vige fra Grundlovene, og hvis Fyrsten er forbundet til at følge Lovene paa det allernøjeste, hindrer Lovene ham selv i at varetage sin Hovedpligt, for hvis Skyld man fornemmelig har antaget Regenter. Han kan nu ikke mere gøre Folket Nytte, og Folket skiller sig følgelig ved Regeringens Fordel¹. Englænderne, der i Regeringssager ofte har fulgt den trygge Middelvej, har da ogsaa tilstaaet deres Konger et saakaldt Prærogativ, der tillader Kongen at afvige fra Grundlovene, naar Omstændighederne fordrer det. »Naar Regentens og Folkets Fordeele ere paa det nøieste forbundne med hverandre, er intet at befrygte. Denne Forening af fælles Fordeel er det stærkeste Baand paa Regenten og den beste Grundlov.«²

Schytte har det ikke let; han staar i en Brydningstid og presses af Argumenter fra højre og venstre. Men det lykkes ham da at slaa sig igennem og naa frem baade til et Forsvar for Indfødsrettens materielle Indhold og til Hævdelser af det hensigtsmæssige i et kongeligt Prærogativ med Hensyn til Gennemførelse af Grundlovsforandringer. Paa det sidstnævnte Omraade munder hans Overvejelser ud netop dér, hvor hans Ven

¹ Til Belysning af den Kollision, der kan opstaa mellem et Grundlovsbud, som er holdt i almindelige Vendinger, og Varetagelsen af rene statsøkonomiske Hensyn vil jeg nævne Privilegierne af 11. Marts 1682 og en Række andre Bestemmelser fra første Halvdel af 1680'erne, hvorved henholdsvis alle kristne Indbyggere i Fredericia og de Reformerte i København fik tilstaaet fri Religionøvelse. Formaålet hermed var i første Tilfælde at faa Byen befolket, i det andet at lette reformerte Manufacturisters Nedsættelse i Riget. Skønt der ikke var forløbet mere end en Snes Aar fra Kongelovens Befaling til Kongen om vældig Beskærmelse af den rene og uforfalskede kristelige Tro, og skønt Bisperne Bagger og Kingo og Konfessionarius Leth sandelig ikke lagde Skjul paa deres Bekymring for, »hvad ont dene fremede religions beblandelse i længden kunde føde aff sig«, sejrede de statsøkonomiske Hensyn i Alliance med Dronningens Bestræbelser. (Matzen og Timm: Den danske Kirkeret, 911 og Kirkehist. Samlinger 3. R. III. Bd., 144, 147, 148, 153).

² Schyttes Opfattelse er her gengivet efter Fremstillingen i 5. Del, 463—65; Slutningscitateret er dog taget fra den i alt væsentligt overensstemmende Udvikling i 1. Del, 54—55.

og Forgænger som professor juris et politices J. S. Sneedorff var havnet.

Men det var gaæet adskillig lettere for Sneedorff. Han besværes ikke synderlig af juridiske Betænkeligheder¹ eller tynges saa meget af historisk Ballast. Det hele er egentlig saa simpelt. Da »all Forbindelse i det Borgerlige Selskab har sin Grund i det almindelige Beste, saa kand og ingen Pagter [mellem Regent og Folk] og følgelig ingen Grund-Love forbinde, saa vidt de aabenbare stride mod samme. Hvis derfor Grund-Lovene i en Stat kiendelig stride mod Øyemerket af det Borgerlige Selskab, som er den høyeste Grund til all Forbindelse; dersom de hindrer den Eenighed af Villie og Kræfter, som der bør være i en Stat . . . ; dersom de ved Tidernes og Omstændighedernes Forandring blive enten ubrugelige eller skadelige, og Regieringen uden at forarsage et større Onde i Staten kand udvirke saadan en Forandring, saa har den Ret dertil, efterdi den ingen høyere Forbindelse kand have end den, som er grundet i det almindelige Beste, som bør være Hensigten af alle Grund-Love. Grund-Lovene forbinde altsaa ikke Regieringen, uden saa vidt de ere fornuftige og i det almindelige Beste grundede Maximer; af disse forbindes Regieringen altid enten de ere foreskrevne eller ey: Men Forbindelsen kand ikke være uden ufuldkommen; det er, den kand ikke give Ret til at tvinge . . .« Videre udvikler Sneedorff, at skrevne [Grund-] Love ikke blot er unyttige, men ofte skadelige. »Den Menniskelige Forstand falder sielden strax paa en fuldkommen Indretning, og om den end er det i Begyndelsen, saa kand dog Tiderne udfodre Forandring. Man maa derfor i alle Regieringer, som ey ved Tidens Længde skal forfalde, tilstaae Regenten Magt til at vige fra Lovene, naar Fornødenhed udfodrer det;

¹ Juristerne faar sig oven i Købet et alvorligt Hib, fordi de i ældre Tider har laant alle deres Begreber om Pagt og Forbindelse af den borgerlige Ret og derved »opfyldt baade Stats- og Folkeretten med en Mængde af urigtige Begreber, som ikke saa hastig kand udryddes.« (Om den borgerlige Regering 102). Jfr. en Udtalelse af Guldberg i Brev til Bülow af 21. Sept. 1787: »Jeg mærkede, at Juristerne i Almindelighed dømde om de fleste stats-oconomiske og politiske Tilfælde skievt og ufuldstændigen«. (Hist. Tidsskr. 4. R. I. Bd., 175).

Hvilken Magt de Engelske kalde Prærogativ, og hvorved de erkiende, at der i en Stat er en høyere Lov end de skrevne Grund-Love, nemlig den, som er grundet paa Regieringens Natur.« Sneedorff fører her John Locke i Marken til Støtte for sin Opfattelse. Han tillægger dog det Lockeske Prærogativ-Synspunkt en mere almindelig Gyldighed, end Locke rimeligvis selv vilde have anerkendt, naar han gengiver en Passus i Of civil government, § 165, saaledes: »Dersom de [vore Regenter] undertiden handlede enten uden skrevne Grund-Love eller og imod dem, saa bør Folket dog være fornøyet med det som de gjør, og uden at besvære sig tillade dem at bruge deres Prærogativ som de vil i den Formodning, at deres Regenter deri egentlig ikke gjør noget som strider mod Lovene, men handler efter det, som er Grunden og Øyemerket af alle Love: det almindelige Beste.«¹ Hvad Locke med Bifald anfører som en Erfaring om Folkets Holdning, naar dets viseste og bedste Fyrster, med hvis Regering Folket i det hele var tilfreds, »acted without or contrary to the letter of the law«, bliver i Sneedorffs Gengivelse til et Princip, ubegrænset af Afvigelsens Karakter. Sneedorff opgiver — ligesom Schytte — i Virkeligheden enhver holdbar Skranke for Regentens Afvigelser fra det positive Grundlovsbud; det kræves ingenlunde, at en saadan Afvigelse skal være grundet i en foreliggende Nødstilstand; naar blot Nyttehensynet er fyldestgjort, bør Regenten have Handlefrihed — forudsat, vel at mærke, at der bestaar det rette Tillidsforhold mellem ham og Folket.

Den Aand, der raader i en Stat, betyder i Sneedorffs Øjne langt mere end en skreven Grundlov. Hvis Regent og Folk ikke iagttager flere Pligter end dem, som kan bestemmes ved Grundlove, hvis de ikke beherskes af ædlere Motiver og Grundregler end dem, som tages af Forskrift og Tvang, ser det slet ud i en Stat. Saadanne Grundregler kaldte de Gamle Police, og Aristoteles forstod derved de Sæder og Maximer, som tjener til at vedligeholde enhver Regeringsform. — For Monarkierne opstiller Sneedorff (efter Montesquieus Eksempel, men paa selvstændig

¹ Om den borgerlige Regering, 95—96, 98 og 99—100.

Maade) Dyd, Ære og Religion som de ledende Principper. Dyd er hos Regenten Kærlighed til Folket og paa Folkets Side selvfor-nægtende, opofrende Fædrelandskærlighed. Ære er for Regenten de Domme, som hans egne Undersaatter og fremmede fælder om hans Gerninger; for Folkets Vedkommende grunder Æren sig i Regentens og de almindelige Domme, men er i sin ædleste Form det Vidnesbyrd, som vor Forstand og Samvittighed giver os. Den sande Religion »svækker ikke de naturlige Baand af Dyd og Ære, den renser alleene de Begreber, som vi har derom, og den bestyrker dem ved nye Motiver«. Men naar Dyd og Ære ikke opliver det borgerlige Selskab, er alle de andre Baand mellem Regenten og Folket, som tages af Grundlovene og Regeringens Form, og som ikke har anden Grund end Fordel og Frygt, »kuns som de Stytter, hvorved man opholder et afmægtigt og døende Legeme¹«.

Disse politiske Maksimer, der holder Statsamfundene sammen og »Statens Lemmer til Eenighed«, gaar igen hos Schytte, som især lægger Vægten paa Religion og Fædrelandskærlighed; de er under alle Regeringsformer Staternes Grundstøtter. For Schytte er Regenten og Folket, særlig i Monarkierne, saa nøje forenede som Hoved og Lemmer, og Monarkens sande Fordel er tillige Folkets. Miskendes denne Samhørighed, opløses »Kierlighed imellem Regenten og Folket, dette Baand i det politiske Legeme«. Det er Statsmændenes Opgave at forene Regentens og Folkets og Borgernes indbyrdes Fordel, og i Foreningen af Retfærdighed og Billighed med Fordelen »ligger Grunden til en viis, fornuftig og ordentlig Regiering«; med dette Formaal handler Statsmanden efter den højeste Lov i Staten, »det Heles Lyksalighed²«.

¹ Om den borgerlige Regering, 104—05, 379—80, 111, 114 og 404, 121 og 117.

² Staternes indvortes Regering I, 250—51, 37 og Forordet, XXV—XXVI. — Samme Treklang anslaa ogsaa Kofod-Ancher, naar han siger, at »intet kan, bequemt at tale, være nyttigt uden tillige at være billigt og ret.« (Anviisning for en Dansk Jurist ang. Lovkyndigheds adskillige Deele, 13.)

En af Guldbergs Sønner, Christian Høegh Guldberg, har i et lille Skrift til Værn for sin Faders Minde mod en ublid og ensidig Bedømmelse af Carl Ploug, karakteriseret Faderen som »egentlig meget meer en Frembringning af Tidsaanden fra 1660 end af den Aand, der i det 18. Aarhundrede saa gennemgribende gjorde sig gældende«; han føjer forklarende til, at Guldbergs Aand baade i politisk og i teologisk Henseende havde faaet sin første Retning og siden fundet Næring i en Kreds af gamle Borgere og Gejstlige. Denne Karakteristik er efterhaanden udkrystalliseret i den almindelige Dom om Guldberg som simpelt- hen »en Frembringning af Tidsaanden fra 1660«, en Dom, der ogsaa findes i Holms Guldberg-Biografi (Biogr. Lex. 1. Udg. VI), her med den Tilføjelse: »Ganske sikkert var han langt mere det 17. end det 18. Aarhundredes Mand.« En saadan Placering af Guldberg et Hundredeaar tilbage i Tiden forekommer mig mere tilslørende end belysende, ja mere vildledende end vejledende, og den kan let give Anledning til skæve Domme. Guldberg er Barn af sin Tid. Han er, halvt modstræbende, med i Rationalismens vældige Vogntog. Man tør maaske presse Billedet saa haardt at sige, at han, naar Farten bliver ham for stærk, eller Vognen synes at nærme sig Grøften, springer af og holder igen i Bagsmækken. Da giver hans Uvilje sig Luft i Udbrud mod »det forreste 18. Seculum«. Men han er, eller han drages, stadig med. Jeg minder om Formaalet for hans »Naturlige Theologi«, nemlig at »grundfæste de unge i den allerhelligste Sandhed og vise dem det faste Baand, som er imellem den sunde Fornufts og den hellige Skrifts Lærdomme«. De kristelige Troslærdomme er, som Rønning træffende siger, hos ham urokkede paa deres Plads, men »Fritænkningens Vande siver ind ad en Mængde næsten usynlige Revner«. »Den Wolfske Filosofi var gaaet ham som hele den Slægt i Blodet, saa at han var fuldstændig overbevist om, at man ad Fornufts slutningernes uhyre Stige kunde naa lige ind i Himlen.« Paa det borgerlige Omraade deler Guldberg ogsaa Samtidens Grundsyn. Man behøver ikke at søge til det 17. Aarhundrede for at finde varme Beundrere af Enevælden; hele Rækken af vore Statsretsforfattere fra det 18. Aarhundrede:

Holberg, Pontoppidan, Kofod-Ancher, Sneedorff, Schytte, ja Tyge Rothe med giver Enevælden Fortrinet for andre Forfatningsformer. Og Guldberg mente som de, at Kongerne var til for Folkets Skyld; det er en patriarkalsk Enevælde, en faderlig Styrelse, baaret af Folkets Tillid, der foresvæver dem alle. Der er naturligvis Afskygninger i Opfattelsen og Forskel i Varmegraden, i Særdeleshed ogsaa Forskel paa disse Mænds Syn paa Betydningen af den offentlige Mening som vejledende for Styrelsen¹, men alle er de overbevist om, at det Heles Lyksalighed maa være Fyrsternes Rettesnor. »All Forbindelse i det Borgerlige Selskab har sin Grund i det almindelige Beste«, fastslaar Sneedorff 1757. »Det ganskes beste er baade Kongernes og Folkenes Lov« understreger Tyge Rothe 1759, og Schytte gentager 1773, at det almindelige Bedste er »Staternes fornemmeste Lov«. Dette Ledemotiv vedkender ogsaa Guldberg sig, naar han i et Brev fra 1787 bruger Udtrykket »Dens [o: Statens] Vel er min Lov: det Heles Bedste min Regel«. Og i Azan (S. 52) lader han den skarpsindige Rhases udtrykke hans Grundsyn saaledes: »Ingen kand meere end jeg være overbevist om, at Folket er ikke til for Fyrstens Skyld, men han for Folkets; At dets Vel er hans eeneste Lyksalighed, og bør være hans eeneste Øyemeed; at om han end har den meest uindskrænkede Magt, har han dog aldrig Ret til at forkrænke noget Menneskes Retlighed og endnu mindre til at gjøre et heelt Folk ulykkeligt. Lad

¹ En Tankegang som den, man saa udpræget møder hos Guldberg og Schytte: at Dyd og Ære (o: Fædrelandskærlighed og Pligtfølelse) og et derpaa hvilende Tillidsforhold mellem Konge og Folk er det bærende Grundlag i Statslivet, kan i sin Konsekvens nok føre til nogen Modvilje over for offentlig Kritik, idet denne vil kunne slappe »Baandet« mellem Kongen og Folket. Her er ogsaa Roden til Guldbergs Ængstelse for Skrive- og Pressefrihed, overbevist som han efter Sonnens Vidnesbyrd var om, at »enhver offentlig Dadel af og Spotten over Regieringen, dens Anskuelser og Handlinger løsnede de Baand, der sammenbandt Konge og Folk«. Paa Baggrund af Trykkefrihedslitteraturen skulde en vis Skepsis over for Værdien af den offentlige Kritik ogsaa synes nok saa velgrundet i Erfaringen som Sneedorffs og Rothes Lyssyn paa den offentlige Mening som Støtte for Regieringen (»Et oplyst Folk er altid let at styre . . . Som Fornuften dyrkes, saa blødgjøres Hjærtet«). Se Holms i Note 1 S. 185 omtalte Skrift, 79 f.

ham være Herre, Gud er Overherre, og de, Fyrsten regierer over, vare Mennesker, førend de bleve Undersaatte.«¹ Disse Ord var ikke Mundsvejr for Guldberg; de er skrevet nogle Maaneder før 17. Januar 1772².

Naar Holm, som nævnt, finder Indfødsretten motiveret hovedsagelig med Hensynet til Billigheden og blottet for virkelig statsretligt Fundament, lægger han ikke Mærke til Motivernes nære Slægtskab med Anskuelser, der er bærende hos Sneedorff og Schytte³. Man kunde som Motto over Indfødsretten gerne sætte Schyttes Ord om, at den Statsmand, der søger at forene Fordelen i en Stat med Billighed og Retfærdighed, handler efter

¹ Suhm kaldte Azan for »det største Mesterstykke i vort Sprog«, men Baden syntes, at denne Dom var »et skrækkeligt Flatteri«, og Reverdil fandt Fortællingen kedsommelig. Nu om Stunder vil Flertallet utvivlsomt slutte sig til Reverdils Opfattelse. Azan har dog Interesse som Guldbergs Samfundslære i en Nøddeskal. Den gaar direkte ud paa at fastslaa Pligten til Betaling af Statsgæld, men dette Problem er set i et dybt Perspektiv, der naar lige til »Grundstøtterne« (jfr. f. Eks. S. 64: »Det er vor Lyksalighed [som Borgere] at leve og døe med Ære og Dyd«, og S. 93—94: Det er Fyrstens dybeste Glæde »at gjøre et helt Folk dydigt« og Borgerne til gode Mennesker, »ærede af deres egen Samvittighed«.)

² Azan er rettet mod I. R. Schumachers Betænkning over, hvorvidt en Efterkommer i Regieringen er forbunden at betale sin Formands Gield (1771). Dette Skrift er omtalt i »Den poetiske Gartner-Kniv« for Februar 1771, Guldbergs Modskrift i Gartner-Kniven for Maj s. A.

³ Efter hvad der foran er udviklet, kunde det synes at stride mod denne Antagelse, at Indfødsretten fremtræder som Grundlov. Men Aarsagen til Sneedorffs og Schyttes Modvilje mod skrevne Grundlove er, at de ud fra deres Syn paa Enevælden som den ypperste Forfatningsform vil give Regenten frie Hænder, for at han kan fremme det almindelige Bedste, Statens højeste Lov; de har slet ikke Tanke for, at Almenvellet i en given Situation kunde gøre det ønskeligt at binde Regentens Hænder. Men det var, som nedenfor omtalt, netop en uforanderlig Lov og en Lov med faste Rammer for Naturalisation, Schack Rathlou havde Brug for — dermed stod og faldt den hele Velfærdssag. Derfor vilde han have en Grundlov, og derfor vilde han spærre Adgangen til Dispensation, »da« — som han siger i Momenta — »i een Sag som denne een eneste Afvigelse fra de eengang fastsadte almindelige Principier ufejlbarlig i Tidens Længde vilde føre til den heele Tings Kuldkastelse«.

Statens højeste Lov. Samfundets Grundpiller, Dyden og Æren, træder ogsaa tydeligt frem i Lovens Bygning. Her er tillige Baandet mellem Konge og Folk og den faderlige Regering. Alt naturligvis i jævn og almenfattelig Fremstilling, men dog saaledes, at Schytte syntes, han ikke selv kunde udtrykke sig værdigere.

»Billigheden selv vil, at Landets Børn skal nyde Landets Brød, og Fordeelene i Staten falde i dens Borgeres Lod«. Den Optakt kunde Kancelliet ikke have gjort Guldberg efter! Formen er saa fast som et Ordsprog, Billedet (med Stavrimet) er forstaaeligt for enhver og genkalder i Erindringen en Række Skrifter fra Begyndelsen af 1770'erne, hvor de fremmede faar Skyld for at tilegne sig Landets Goder¹. Nu skal Statens Fordele tilfalde Landets Børn, og Konge-Faderens Tilsagn grundes i selve Billigheden. Dette Ord har ikke længer den Klang som i 18. Aarhundrede — i Tidens Løb har det faaet Anstrøg af noget

¹ Eksempelvis nævnes:

af »De Danske Skrivers ulyksalige Skiæbne . . .«: »Den eller de derfor, som have effectueret denne nationale Foragt imod Landets Børn, og derimod recommenderet forløbne Udlændinger til at æde Landets Fedme fra de indfødte Undersaatter, burde i det mindste ikke mildere beegnes end med Lands Forviisning . . .«,

af »Den forudm bekiendte Holbergs muntre og artige Skrivelse . . .«: »Oh, hvor de aad! (fremmet Mad smager best). . . Skal Slegfred Børnene have Broder-Parten, hvad skal da de Ægte Børn have«,

af »Det forvandlede Danmark . . .«: »Intet er meere naturligt, intet meere billigt, end at de, som ville æde Dansk Brød, ogsaa bør vænne deres Tunge til det Danske Sprog«,

af »Det Kiøbenhavnske muntre Borger-Sældskab«: »For det andet saa kunde vore egne Sønner blive brugte til dette og mere offentlig, som Fremmede løber af med og faar vel betalt«,

af K. P. Rothes (?) »En dansk Patriots Betænkning over de ved Trykken udgivne Kommando-Ord« (1773): »maaskee mangt et Lands-Barn vilde sige: Tungt nok er det derhos, da de tage Brødet fra ligesaa mange Indfødte, altid ligesaa duelige«,

af Suhms »Euphron« (1774): »Lad ingen Fremmed komme til stor Værdighed i vort Land; saadan en vil udjage de rette Børn«; og Regeringsregel Nr. 35: »Sæt ingen Fremmed . . . i nogen høj Betiening. De ansee sig tilsidst selv for de ægte Børn og jage Børnene ud«.

godtkøbs. Men Guldberg fremhæver netop Begrebets Kvalitet ved Tilføjelsen af »selv«, og Schytte ser i Billigheden selve Statsrettens Grundlag¹. Naturens Billighed, anvendt paa Selskabets Indretning og dannet efter dets Øjemed, giver os de sande nyttige borgerlige Love². Andetsteds minder han om, at Themis var Moder til trende Døtre: Retten, Billigheden og Freden; Retfærdigheden dukker ogsaa frem ved Søsterens Side i Indfødsrettens § 10. Billighed i denne gammeldags Forstand kan vel forklares som en naturlig og fornuftig (moralsk) Vurdering. Den er, siger Tyge Rothe³, ligesom Retfærdigheden en Dyd, »mennesket skulde have været forbundet at udøve, om end aldrig nogen anden røst var hørt af hannem, end blot alleene naturens«.

Guldberg afviser kort den mulige praktiske Indvending, at der ikke skulde være (eller blive) duelige Folk nok blandt Landets Borgere; denne Betænkelighed har sikkert gjort sig gældende ved Lovens Udformning, jfr. Forsikringen i det følgende om, at der skal blive gjort gode Anstalter til Ungdommens Dygtiggørelse⁴.

Han fortsætter derefter saaledes: »Ogsaa kan Vi med Fornøjelse kalde for Tankerne Vores Fædrenelands Historie, fordi den kan af alle Stænder fremviise Mænd, som have tient, æret og reddet Landet, og med den ædleste Beslutning til deres uødelige Berømmelse opofret sig for Kongerne, Vore Forfædre, til at herliggiøre eller handthæve deres Regimente. Derfor have og Kongerne ømmeligen elsket deres Folk, og igjen haft paa dets tillidsfulde Kierlighed de stærkeste Prøver, altid tilrede, naar de have været meest fornødne og Tiderne høyst farlige.«

Dette er en Hymne til den Fædrelandskærlighedens Aand, der taler ud af en ærefuld Historie, og til Kongernes Kærlighed til Folket, og til den gensidige Tillid, som deraf er udsprunget.

¹ »Denne Ret [o: Statsretten] er grundet paa den naturlige Billighed og det borgerlige Selskabs Natur.« Anf. Arb. IV, 385—86.

² Anf. Arb. V, 35.

³ Tanker om Kærlighed til Fædernelandet, 10.

⁴ Jfr. ogsaa om den i Guldbergs Udkast hjemlede Adgang til at gøre Undtagelser ndr. S. 207.

Det er et Fundament, der har vist og nok fremdeles skal vise sin Bærekraft.

Selv om Fremmede baade har tjent og stadig tjener Staten med priselig Nidkærhed og »til Vores fulde Fornøielse«, kan Kongen derfor ud fra disse Betragtninger »dog ikke andet end følge Billigheds, Kierligheds, ja Samvittigheds helligste Lov« ved gennem en uforanderlig Anordning at forsikre Landets Børn Landets Embeder.

Efter Udformningen af Lovens Indhold i §§ 1—9 knyttes Traaden til Indledningen igen i § 10. »Da denne . . . Anordning er grundet i den uforanderlige Retfærdighed og i det naturlige Baand, som Arve- og Enevolds-Kongerne her i Riget have med Deres Folk; saa ere Vi overbeviste om, at Regenterne stedse vil følge samme Tænkemaade, og derfor erklære Vi denne Vores Anordning for en uforanderlig og ubrødelig Lov i Riget, den Vi som Konge og Fader paalegge alle Vore egne Descendenter helligt at følge, og aldrig at vige fra, med mindre« — her følger den af Schack Rathlou formede snævre Undtagelsesbestemmelse. »Af samme Omhue for Vores Fædre Folk og for at handthæve det i den naturlige Ret, som Vi ved denne Vores Lov have villet fastsette, have Vi bedet . . . H. K. H. Arveprintsen at udstæde . . . en Forsikrings-Act, at, om Arvefølgen skulle engang . . . komme til den anden Linie i Vores Huus, denne naturlige og billige Lov da ligefuldt skal være og blive en Grund-Lov.« Arveprinsen forpligtede »af den inderligste Overbeviisning med den angennemste Villighed« sig og sine Efterkommere til at haandhæve Indfødsretten som en Rettesnor, »den, der aldrig enten skal eller bør viges fra, siden den er bygt paa Naturen selv af alt, hvad rigtigt og billigt og viist kan kaldes¹«.

I sine Momenta af 17. Oktober 1775 gaar Schack Rathlou ud fra, at Indfødsretten skal træde i Kraft paa Kongens Fødsels-

¹ Forsikringsakten, der findes i Rigsarkivet, er paraferet — og vel ogsaa forfattet — af O. Guldberg.

dag 1776, og han slutter med at indskærpe, at »dette betydelige Instrument, som herefter kommer at ansees som een pragmatique og een fundamental Lov«, bør »forsynes med alle de Formaliteter, som i saa vigtig een Sag behøves, samt paa den allersolennelleste Maade bekendtgjøres«. At han eller Guldberg skulde have tænkt sig at fejre Kongens Fødselsdag med Udstedelsen af en Lov, der efter deres Skøn blot saa meget som tangerede et Grundlovsbrud, er saa bizar en Tanke, at jeg tror at kunne lade den ligge. Efter min Opfattelse har deres Tanker om Sagen formet sig omtrent efter følgende Linier: Det har været et afgørende Hovedpunkt for dem at sikre Lovens Opretholdelse ved at gøre den til Grundlov (uforanderlig), og de har ikke i Kongelovens Art. III set nogen Hindring herfor. Indrømmelsen af en Fortrinsadgang til Embeder for dem, som ved deres nøje Kendskab til Landets Sprog og Indlevelse i dets Kultur paa Forhaand var fortrolige med dets Tilstand og Ejendommelighed, og som maatte bære Statens Byrder, har forekommet dem naturlig og billig, og de har deri fundet et Middel til at opmuntre Folkets Mod og Evner og styrke dets Fædrelandskærlighed¹. Her styrede man da lige mod det almene Bedste i egentligste Forstand, og dermed var Vejen banet for en Afgivelse fra Kongeloven gennem Udstedelse af en uforanderlig Lov. Der var ganske vist ingen særlig Pagt om Loven mellem Konge og Folk, men der var det, som var mere værd: den bundede i Tillidsforholdet mellem dem — var selv en udpræget Tillidserklæring fra Kongens Side — og dens Uforanderlighed motiveres netop med dette »naturlige Baand«. Desuden forankres den i den uforanderlige Retfærdighed, og Guldbergs Tilbøjelighed til at søge dens Udspring i et almenyldigt Princip (»Naturen selv«, »Billigheden selv«) er umiskendelig.

Men hvad har de ment om Lovens Retsvirkninger? Har de for det første tænkt, at den skulde være uforanderlig paa alle Punkter, selv saadanne Detailler som f. Eks. de i §§ 3 og 4 stillede Krav til Naturalisationsansøgere om Størrelsen af Kapi-

¹ Disse Synspunkter findes i Schack Rathlous i Noten S. 199 omtalte Memorandum til Johan Bülow af 5. April 1783.

tal i Jordegods, Fabrikker eller Kompagnier? Næppe. Naar deres Udgangspunkt har været det her antagne: at Kongeloven kunde suppleres og ændres, hvis det almindelige Bedste krævede det, har de selvfølgelig ikke kunnet anse saadanne tids- og skønsbestemte Forskrifter for evige. Der ligger derfor efter min Mening heller intet Bevis mod Antagelsen af Lovens Gyldighed som Grundlov i, at dens Enkeltheder Gang paa Gang er ændret.

Princippet derimod — at Landets Embeder skulde være paa indfødtes Hænder — har de ønsket fastslaaet saa stærkt som muligt. I § 10 udledes Grundlovs-Egenskaben, som nævnt, ligefrem af Lovens Væsen: Da den har sit Udspring i den uforanderlige Retfærdighed, erklærer Kongen Loven for uforanderlig! Men de har ikke næret Tvivl om, at den enevældige Konge uhindret vilde kunne ophæve Loven, hvis han ønskede det. Schack Rathlou frygtede, at visse Folk vilde søge at vække Kronprinsens Uvilje mod Loven, men han slog sin Lid til den guddommelige Mildhed og haabede for Folkets Lykke og Kronprinsens Ære, at det ikke skulde lykkes dem. Han er overbevist om, at den er retfærdig, vis og politisk god, til Berømmelse for Konge og Folk, »et qu'on ne peut par conséquent pas la révoquer ou la laisser tomber en oubli ni même y admettre des exceptions sans faire une très-grande faute, qu'ensuite il ne seroit pas possible de réparer¹«. Men ophæves eller tilsidesættes kunde den altsaa, selv om det ikke burde ske.

Hvad var saa egentlig Meningens med Lovens Udstedelse som Grundlov? At knæsette et Princip saa højtideligt, som det nu engang var muligt. Naar Kongen fastslog Lovens Overensstemmelse med »den uforanderlige Retfærdighed«, naar han ved Indfødsrettens Givelse havde fulgt »Billigheds, Kierligheds, ja Samvittigheds helligste Lov«, og naar Folket modtog dette Klenodie med Jubel, hvad den offentlige Menings Holdning i Trykkefrihedstiden og de følgende Aar maatte gøre sandsynligt,

¹ Mémoire adressé à Msr. de Bülow, gentil'homme de chambre de Msgr. le prince royal, à Copenhague le 5 avril 1783. Thaulow og Bro Jørgensen: Anf. Arb., 454.

og hvad jo ogsaa i fuldt Maal slog til¹, var dette en saadan Manifestation af Kongeord og Folkestemning, at den ikke kunde være politisk betydningsløs. Vi har en Parallel i Stavnsbaandsforordningen af 1788, i hvis Indledning Kongen »paa det høitideligste og ved Hans Kgl. Ord« erklærer, at »den Frihed, som herved tilsiges Bondestanden i Danmark, ikke alene skal have sin Virkning til de i denne Lovgivning fastsatte Tidspunkter, men endog stedse være uigienkaldelig og paa ingen Maade kunne svækkes eller indskrænkes«. Et saadant Tilsagn — og den Modtagelse, det fik — maatte virke som en Dæmning mod mulig Reaktion.

Ørsted bruger netop dette Udtryk. Det er indlysende, siger han, at denne Clausul viselig er udtænkt »for at være en Dæmning mere mod Aristokratismens Bestræbelser for paa nye at paaliste Bondestanden de Lænker, som Retfærdigheden nu anden Gang havde sønderbrudt«. Man kan heller ikke tvivle om, at Forordningen »formedelst sit Indholds Beskaffenhed altid vil blive gjældende, saalænge Oplysningens Soel ikke viger fra Dannerfolket, eller Retfærdighed fra Dannerkongens Throne²«. Men nogen juridisk Virkning som Grundlovsbestemmelse kunde der ikke tillægges det nævnte Tilsagn om Uigenkaldelighed saa lidt som Løftet om Indfødsrettens Uforanderlighed. Guldberg saa derimod i Stavnsbaandsløsningen »et væsentligt Stykke af Landets Konstitution«. Den talrigste Stand havde derved »faaet sin Grund-Frihed tilbage«, og ve den, der nu vilde krænke en Ret, som »Naturen gav«, og som Lovgiveren havde helliget forsikret. »Retfærdighed selv« havde nu faaet denne Sag »under sin erklærte Beskyttelse«³.

¹ Caspar Paludan-Müller bruger det Udtryk, at Guldberg »med Indfødsretten har talt sine Landsmænd ret ud af Hjertet; deraf det høie Ja og Amen, der modtog den over hele Landet«. Bemærkninger i Anl. af Hr. C. Plougs Artikel . . . om Ove Høegh-Guldberg som Statsmand. (1841).

² Haandbog I, 136.

³ De her anførte Udtalelser af Guldberg er gengivet dels efter et Citat i Holms Guldberg-Biografi i Biogr. Lex. (1. Udg.) VI, 298 — af Danmark-Norges Historie 6, I, 350 fremgaar, at Citatet er fra et Brev til P. Kr. Schu-

I det foregaaende har jeg søgt at vise, at Datidens retsfilosofiske Betragtning maatte bortrydde formelle Betænkeligheder ved Indfødsrettens Udstedelse som Grundlov og, for saa vidt den gik ud fra almenlydige Principper («Retfærdigheds evige Love» kalder Guldberg dem), mandede lige ud i dette Resultat, at samme Betragtning dog ikke var til Hinder for, at der foretoges Ændringer af Enkeltheder, endvidere, at Lovens Hovedophavsmand, Schack Rathlou, har været klar over, at Forfatningen — trods Grundlovserklæringen — levede Mulighed for Tilsidesættelse af Lovens Princip, men dog har tillagt denne Erklæring Betydning som faktisk Værn for Lovens Opretholdelse. Til sidst et Par Bemærkninger om den Fuldmagts- eller Pagt-Teori, der i det 19. Aarhundrede med Ørsted som Ophavsmand førte til en fuldstændig Afvisning af Indfødsrettens grundovsmæssige Gyldighed.

Man kunde med Tanken paa Ørsteds ovenfor gengivne Indvendinger mod Indfødsrettens Gyldighed som Grundlov være tilbøjelig til at tro, at han saa Grundlaget for Kongelovens bindende Kraft i en Pagt mellem Folket og Kongen. Men derved naar man ikke ind til Kærnen i Ørsteds Mening. I Ungdomsskriftet om Trykkefriheden udleder han vel delvis Kongelovens Retsvirkning af den Myndighed, som Folket ved Souverainitetsakten havde overdraget Kongen til at bestemme Regeringsformen og Arvefølgen m. v., men »fornemmelig« beror den dog paa Kongelovens eget Indhold. »Den indeholder nemlig vor Statsforfatnings væsentlige Betingelser, ved hvis Ophævelse man tillige vilde tilintetgøre Statsforbindelsen. Og da Staten . . . er et juridisk nødvendigt Selskab, kan den med fuld Ret fordre, at enhver skal erkende disse Betingelsers Gyldighed.« Samme Synspunkt er med usvækket Styrke hævdet i Supplementet til Nørregaards Forelæsninger I, 37 (jfr. III, 290): »Da den danske Statsforfatnings Form og hvo der skal regjere er bestemt ved Kongeloven, saa følger heraf, at enhver, der lever inden for den danske

macher — dels efter et Brev af 9. Oktober 1789 til Johan Bülow (Hist. Tidsskr. 4 R., I. Bd., 271), et Brev, der i ganske lignende Vendinger udtrykker samme Mening som Brevet til Schumacher.

Stats Territorium, maa, saa vist som han vil gjøre Paastand paa Rettigheder, respectere Kongelovens Authorithet i de Puncter, der bestemme Statsforfatningens Form, Arvefølgen og Værgemaalet i Kongens umyndige Aar. Det mindre væsentlige Indhold af Kongeloven, fornemmelig det, der angaaer den herskende Religion, har derimod, efter mine Tanker, ingen Retsvirkning; thi den ene Generation kan ikke foreskrive den anden noget i denne Henseende, og desuden var der ingen lovlige Tvangsmidler mod Kongen, om han ikke bekjendte sig til den luthersk christelige Religion, eller ikke saa vældig, som Kongeloven fordrer det, haandhævede og beskjermede den iblandt Undersaatterne.« Med Hensyn til Religionsspørgsmaalet indeholder Supplementet II, S. 328 dog den Modifikation, at den Frederik III. overdragne Magt til at bestemme Arvefølgen indbefattede en Ret til at fastsætte de personlige Egenskaber, som skulde findes hos Tronfølgeren, hvortil han altsaa kunde henføre Bekendelsen af den evangelisk-lutherske Lære, hvad der ogsaa laa i Folkets Ønsker og Villie, saa at Kongen vilde »have handlet aldeles mod sine Committenteres præsumtive Villie«, hvis han havde ladet dette Punkt ubestemt. — Paa samme Grundlag hviler endelig Fremstillingen i Haandbogen I, 130 (jfr. III, 571), om end Skellet mellem Stændernes Fuldmagt og Kongelovens statsconstituerende Indhold her er udvisket, og de frimodige Ord mod den vældige Haandhævelse af den lutherske Lære er dæmpet, saa at det nu er blevet til, at »Maaden«, hvorpaa enhver Konge vil opfylde denne Formaning, maa bero paa hans egen Overbevisning, »hvored naturligviis enhver Tids Tænkemaade maa have megen Indflydelse«.

Sneedorff havde Ret: »Den Menniskelige Forstand falder sielden strax paa en fuldkommen Indretning«, og »Tiderne kand udfodre Forandring«. Det er ret morsomt at sammenligne, hvorledes paa den ene Side Oplysningsfilosofferne, paa den anden Side Ørsted søger at frigøre sig for den Klods om Benet, som en skreven Grundlovsbestemmelse kan blive. De første indfører en Instans oven over Grundloven, »Det almindelige Bedste«, Ørsted angriber fra den modsatte Kant og bruger den enkeltes

Frihed som Murbrækker — efter hans Tanker bør der ikke være Religionstvang, om saa Kongelovens Art. 1 »for alting« vil have den vældige Haandhævelse af den rene og uforfalskede kristelige Tro »allffvaarligen befalet«.

Skønt Ørsted saaledes ikke undgaar Vanskeligheder ved Hævdelsen af, at Kongelovens bindende Virkning beror paa, at »Staten er den for Retsforholdets Virkeliggørelse nødvendige Tingenes Orden«, forekommer hans Standpunkt mig dog stærkest, saa længe han bliver i denne sin snævre Fæstning. Naar Ørsted gaar over paa den rent formelle Linie og hævder Fuldmagts-Synspunktet — og det er jo alene herfra, hans Kritik mod Indfødsretten som Grundlov er rettet¹ — svækkes hans Stilling nemlig væsentligt ved, at Souverainitetsakterne som Stændernes Mandat var et skrøbeligt Fundament. Ørsted er selv opmærksom herpaa, idet han i Supplementet I, 37 siger, at der, naar andre Retsgrunde ikke kom i Betragtning, med Føje kunde opkastes Tvivl om Souverainitetsaktens Retsgyldighed, især med Hensyn til de følgende Generationer². Naar det kommer til Stykket, var den Strøm af Klager og Ønsker, der var Indfødsrettens Baggrund, vel et nok saa sandt Udtryk for »Committenternes præsumtive Villie«. Vist er det, at da Kongeloven smuldrede hen og ved Junigrundloven — med formel Honnør — blev stedt til Hvile, gled Grundsætningen i Indfødsretten, »denne naturlige og billige Lov«, som en Selvfølge ind i den nye Grundlov.

III.

Paa enhver, der er indlevet i vor Grundlovs Bestemmelse om, at alle Love og vigtige Regeringsforanstaltninger forhandles

¹ I den grundlovgivende Rigsforsamling udtalte Ørsted: »Jeg mener vel, at det, der er Principet i Indfødsretten, at Fremmede ikke have Adgang til Landets Embeder, er fuldkommen rigtigt . . . , fordi nemlig de vigtigere Embeder, de Embeder der gribe ind i selve Landets Forhold, hvortil de Fremmede ikke kunne have det Kjendskab, som dertil udkræves, nødvendigviis bør blive i Landets egne Børns Hænder . . . « (Rigsforsamlingens Forhandlinger Sp. 3408).

² Jfr. Matzen: Den danske Retshistorie, 194—95.

i Statsraadet, maa Holms Ræsonnement med Hensyn til Statsraadsbehandling af saa vigtig en Lov som Indfødsretten, der endog skulde være Grundlov, virke bestikkende. Men Spørgsmaalet er, om man tør overføre Nutidens Betragtningmaade paa Forordningen af 13. Februar 1772, eller om — som Provst Koch har hævdet i en Diskussion med Prof. Friis¹ — Indfødsretten »ligger i et andet Plan« end de »Sager«, der omhandles i Forordningens Indledning. Holms Erkendelse af, at denne Tankegang sandsynligvis har været ledende for Guldberg, der jo ligesom Schack Rathlou var fortrolig med Forordningens Forudsætninger, førekommer mig at være en væsentlig Indrømmelse til Provst Kochs formelle Synspunkt².

Paa den anden Side har Provst Koch ikke villet imødegaa en Paastand, der gik ud paa, »at det vilde have været naturligt og billigt, om Statsraadet havde faaet Lejlighed til at forhandle Indfødsrettens Bestemmelser i det enkelte«. Om Sagens Realitet synes der da at herske Enighed. Statsraadet bestod paa det Tidspunkt foruden af Arveprinsen og Schack Rathlou af Eickstedt, Thott og Bernstorff. Da Eickstedt efter Prof. Friis's Antagelse³ havde deltaget i Sagens Forberedelse, og den gamle Thott, som jo ogsaa regnes til den nationaldanske Kreds og var den af Statsraadets Medlemmer, der refererede Danske Kancellis Sager⁴, formodenlig ligeledes var orienteret og indforstaaet med Loven, bliver Bernstorff den eneste, som ved Sagens Unddragelse fra Statsraadsbehandling gik Glip af Lejligheden til at gøre sine Synspunkter gældende.

Det aabenbarer en Brist i Statsraadets Sammenhold, at Bernstorff ved denne Lejlighed blev holdt udenfor, og det synes ikke at vidne om gensidig Tillid og Loyalitet. Men selv om

¹ Hist. Tidsskr. VII. Rk. 3. Bd., 519.

² I alt Fald maatte Bemyndigelsen i Slutningen af Kongelovens Art. III til »at undertage huad hand lyster udaff Lowens allmindelige befaling« indeholde formel Hjemmel til at undtage Sagen fra Statsraadsbehandling.

³ A. P. Bernstorff og O. Høegh-Guldberg, 72.

⁴ Indfødsretten er derfor ogsaa paraferet af Thott foruden af de Kancellideputerede Luxdorph og Aagaard.

Indfødsrettens Ophavsmænd har næret Frygt for Bernstorffs Modstand imod den, eller i hvert Fald for, at Loven skulde staa Fare for at miste sin Glans, naar den blev draget ned i Diskussionens Sfære, kan man dog ikke se bort fra, at Sagen var baade særlig beskaffen og yderst pinlig.

Bernstorff havde været i dansk Statstjeneste i en halv Snes Aar før Struenseetiden, men da han i 1770 forlod Danmark, følte han sig kun løst knyttet til vort Folk — for at bruge Holms milde Udtryk — og han tænkte ikke paa at komme her tilbage som Embedsmand, men tog Ophold i Hamburg og paa Dreilützow. Hans Brev til Onklen af $14\frac{1}{2}$ 1772¹ røber sandelig ikke megen Kærlighed til Danmark eller det danske Folk: »Man kan [i Danmark] ikke finde Hjælp eller Støtte, man bliver modarbejdet og hadet, sjælden forstaaet, og man behandles som fremmed af en svag Nation, som man ikke kan have saa megen Agtelse for, at man kan finde sig i dens Kulde, og som de sidste Begivenheder kunde bringe En til at foragte.« I Efteraaret 1772 modtog Bernstorff dog Regeringens Opfordring til atter at tage Plads i de finansielle Kollegier, og fra April 1773 overtog han Ledelsen af Udenrigsstyrelsen (fik eo ipso Sæde i Statsraadet), fra Juli s. A. tillige af Tyske Kancelli. Var Bernstorff virkelig ved denne Tilknytning kvalificeret til at tage Stilling til en Lov, der kaldte Landets egne til, som Tyge Rothe siger, »selv at virke vort Folkehæld og Hæder«? Maa han ikke snarere have staaet for Guldberg som inhabil til at afgive Votum i den Sag og som uskikket til at give »ald den Underretning og Oplysning om Sagens Natur og Beskaffenhed«, som Kongen maatte behøve?

Pinligt maatte det ogsaa være blevet at diskutere i Statsraadet en Sag, der, tørt sagt, drejede sig om »fremmedes Udelukkelse« fra Embeder, som det hedder i Overskriften til Schack Rathlous Momenta. Schack Rathlou kunde nok saa indtræn-

¹ Her gengivet efter Oversættelsen i Danmark-Norges Historie 5. Bd., 87. De følgende Uddrag af Bernstorffs Breve er gengivet efter »Bernstorffske Papirer« III, Nr. 1965, 1968, 1974 og 2002.

gende indskærpe, at det kongelige Patent maatte motiveres »med megen Forsigtighed og Delicatesse« og tilkendegive »all Høiyagtelse for hederlige og duelige fremmede« — Guldberg gjorde jo ogsaa sit bedste og stemte endda efter Schack Rathlous fornyede Tilskyndelse Tonen lidt op — saa var og blev Sagens Kærne dog de fremmedes Udelukkelse; og jo mere Indfødsretten forankredes i »den uforanderlige Retfærdighed« og »Billigheden selv«, des haardere maatte den ramme de indkaldte fremmede, som havde taget — og endnu tog — Brødet ud af Munden paa Landets Børn. Bernstorff bruger ogsaa i Brev til Ditlev Reventlou af 16/1 1776 det Udtryk: »La chose me fait à plusieurs égards une peine sensible«, i Brev af 1/6 76 Udtrykket: »C'est une matière à laquelle je n'ose presque plus toucher, elle me blesse trop sensiblement«.

Og hvad kunde der saa være vundet ved en Statsraadsdrøftelse? I Brev til Ditlev Reventlou af 27/1 76 siger Bernstorff nok, at han finder Lovens Tanke »juste et nécessaire peut-être«, og at han er ked af, at man har udformet den saaledes, at det kan give Anledning til berettiget Kritik, som det vilde have været let at fri den for¹. Men det falder ham svært at holde sig paa dette tilkæmpede overlegne Stade og vende det døve Øre baade til de Danskes saarende Triumf og til Uviljen mod Loven i hans egen Kreds. I Brevet til Reventlou af 17/2 76 er Tonen bitter; samtidig med at Bernstorff slaar paa sit oprigtige Ven-skab for Landet, bebrejder han Folkets Flertal, at det har en ganske urigtig Forestilling om Patriotisme og skader sig selv føleligt ved at indsnævre en Kreds, som det burde udvide; i Brev af 1/6 76 er det endogsaa blevet til, at ingen Dansk elsker sit Fædreland med større Lidenskab end han Danmark, og at det er denne Kærlighed til Land og Folk, som fylder ham med Smerte over at se det antage Synsmaader, der er snævre, uret-færdige og egnede til at lade det falde tilbage til det Barbari, hvorfra 30 Aars omhyggelige Regering og faderlige Omsorg havde draget det op. Inderst inde er Bernstorff stadig besjælet

¹ Efter Brevet af 16/1 ønskede han dog »nombre de changements fort essentiels«.

af Uvilje mod »den nationale Fordom«, den skyder atter og atter op til Overfladen, saaledes naar han i Brevet af 17/2 76 kritiserer Indfødsrets-Medaillens Udseende og vilde have foretrukket Dyden uddelende Kranse med Devisen: Trosve Rutulusve fuat¹, og naar han sammesteds spørger — allerede rødmende over Svaret — om den virkelige Dygtighed (le véritable mérite) ikke burde tilhøre alle Lande og i det mindste burde regnes lig med 20.000 Daler (jfr. Indfødsrettens §§ 3 og 4), eller naar man af hans Brev til Reventlou af 15/3 77 kan faa det Indtryk, at der efter hans Mening burde være lige saa let Adgang for fremmede som for indfødte til Stiftamtmandsembeder og Stillingen som Medlem af Højesteret². Der var i Virkeligheden et Svælg mellem de modstaaende Opfattelser — netop som det stod for Schytte ved hans Overvejelse af Problemet; man maatte tage sit Parti, og baade Indfødsrettens Grundtanke og Tidspunktet for dens Gennemførelse var nu fastslaaet og lod sig ikke længer diskutere.

Selv om man tænker sig Drøftelsen indskrænket til Lovens Enkeltheder, som Bernstorff altsaa ønskede væsentlig ændret, vilde en Forhandling i Statsraadet ikke kunne være blevet til stort mere end en Skinfægtning. Vi ved fra Schack Rathlous Promemoria af 4. Jan. 1776, at Guldbergs Udkast havde aabnet Adgang til videre gaaende Undtagelser fra Lovens Regel, men at Schack Rathlou som den erfarne Mand, han var, slog Døren i ved at foreslaa Paragraffen udeladt og i Stedet kun aabnede den lille Sprække, der findes i § 10. Her var altsaa opnaaet et Kompromis mellem Lovens Forfattere, og der var da saa meget mindre Udsigt til, at Bernstorff kunde være trængt igennem med sine Ønsker om Udvidelse af Kredsen af de med indfødte ligestillede til virkelige Dygtigheder og af Adgangen til at gøre Undtagelser³. Bernstorffs Forsøg paa at opnaa Ændringer strandede da ogsaa fuldstændigt; han maatte, som han ud-

¹ Det er lige meget, om han er en Trojaner eller en Rutuler (Bernstorffs Papirer III, Nr. 1974, Note 3).

² Danmark-Norges Historie 5. Bd., 268, Note 13.

³ Jfr. Aage Friis Anf. Arb., 74.

trykker sig, vige for Strømmen, hans Røst brødes som Vand mod Klippen.

Det staar da for mig saaledes, at Lovens Ophavsmænd ved at benytte den Udvej, som Forordningen af 13. Febr. 1772 formelt lod aaben, sparede alle Parter for en pinlig og frugtesløs Forhandling i Statsraadet.

Sagens sidste Akt forløb i øvrigt ikke helt programmæssigt. Den 4. Januar accepterede Schack Rathlou Guldbergs Udkast, som han fandt »vel motiveret og forfattet«, og hvortil han derfor kun havde »ganske faa og endda saare lidet betydende Anmerkninger at gjøre« — deriblandt dog Henstillingen om Udeladelse af Udkastets § 6 og den deraf følgende Ændring af Lovens § 10. Bernstorffs Kritik er vel fremkommet, efter at Forhandlingerne mellem Guldberg og Schack Rathlou var afsluttet, men før den 16. Januar, eftersom han i det omtalte Brev af 16/1 ikke blot kender Lovens Indhold, men meddeler, at han har ønsket væsentlige Ændringer og talt derom, dog uden Udsigt til Resultat, »comme la chose n'a point été porté au conseil«. Ikke saa snart var dette Angreb, som man jo havde maattet regne med, afvist, før en ganske uventet Vanskelighed dukkede frem — fra Kancelliet.

Indfødsretten blev i Skrivelse af 15. Januar, paraferet af Guldberg og underskrevet af Kongen, tilsendt begge Kancellier med Befaling til at besørge den almindelig kundgjort ved Trykken paa »Vores nu forestaaende Fødselsdag den 29. Januarii 1776« og med Besked om, at »tvende af Os Selv underskrevne ligelydende Originaler skal ved Konge-Loven henlægges«. Luxdorphs første Dagbogsoptegnelse om Indfødsretten er fra 16. Januar og gaar bl. a. ud paa, at Loven »skal trykkes ziirlig paa Dansk og Tydsk og publiceres til Geburtsdagen«. Næste Dag har han talt med Stemann om Lovens Udfærdigelse, og den 19. fortæller Dagbogen, at Indfødsretten, »efter lang Tvivl, bliver som den er, og dateres d. 14. (sic) Januarii, som Kongen selv har

villet, siden det er egentlig den 1ste Dag han tiltraade Regiæringen«. Undersøger man saa, hvad der kan have givet Anledning til denne lange Tvivl, er det ikke statsretlige Betæneligheder af nogen Art, men vel sagtens den Skævhed i Lovens Opbygning, der fremkom, naar Indfødsretten var givet den 15. Januar. Ved Lovens Kundgørelse og Ikrafttræden den 29. vilde Hovedreglen i § 1 nemlig i Strid med den oprindelige Bestemmelse faa Gyldighed allerede fra 15. Januar (fra denne Lovs Dag af), medens det afgørende Skæringspunkt i § 2 — om de ansatte Tjenestemænd, der skal agtes lige med indfødte — udtrykkeligt var fastsat til den 29. En fremmed, som blev ansat i Statens Tjeneste i Tidsrummet mellem 15. og 29. Januar, opfyldte altsaa ikke Lovens egen Betingelse for saadan Ansættelse, men skulde dog ifølge § 2 agtes lige med indfødte. I Praksis kunde denne Anomali maaske bortelimineres, men »Solenniteten« led i hvert Fald et Skaar, naar selve Hovedreglen ikke fik Virkning fra Kongens Fødselsdag — det blev ikke rigtig nogen kongelig Fødselsdagsgave. Man søgte at bøde Skaden, Kongen selv lagde, som nævnt, Balsam paa Saaret, og efter et Møde paa Slottet om Aftenen d. 18. meddelte Thott Etatsraad Aagaard, at Indfødsretten skulde dateres d. 15. Den 20. Januar tilskrev Arveprinsen Danske Kancelli saaledes:

»Hans Majestet Kongen har behaget at sige, at det syntes Høistsamme bequemest, at paa Titelbladet af Indføds-Retten kom til at staae foruden det sedvanlige:

Christiansborg-Slot d. 15. Jan. 1776

endnu dette

Publiceret den 29. Jan. 1776.

Naar nu Cancelliet derom vil give Efterretning til det Tydske Cancellie, saa undflyes alle de smaae Betæneligheder, som i den Sag ere forekomne.«

Saadan blev Loven jo ogsaa kundgjort, og der sparedes ikke paa Skrifttyperne til Kundgørelsesdagen.

Nyere Bidrag til Niels Stensens Historie.

AF

G. SCHERZ.

Siden Trehundredaarsdagen for Niels Stensens Fødsel i 1938 har Interessen for hans Liv og Gerning — ikke mindst i Italien — givet sig synlige Udslag i Form af nye Kildepublikationer. Der fremkom og fremkommer stadig hidtil ukendte Breve, som kaster Lys over vor berømte Landsmands Liv. Det er denne Artikels Hensigt at præsentere de herhen hørende Skrifter for et dansk historisk-interesseret Publikum og samtidig supplere deres Oplysninger fra egne Skuffer.

I *Atti della Reale Accademia d'Italia*¹ blev der saaledes i 1940 offentliggjort en kort Orientering om de endnu eksisterende Breve fra og til Pater Athanasius Kircher (1601—1680), en Korrespondance, der kan gælde for en sand Encyklopedi om det 17. Aarhundredes lærde Verden. Dette *Carteggio Kircheriano* findes i Rom i Archivio della Pontificia Università Gregoriana. Det omfatter ca. 3000 Numre, samlet i 14 Bind.

Det var paa Forhaand sandsynligt, for ikke at sige selvfølgeligt, at Stensen, der snart efter sin Ankomst til Italien i Foraaret 1666 lærte den daværende Jesuitergeneral Johannes Oliva, hans Efterfølger Karl de Noyelle og Ordenens ansete Naturforsker Honorius Fabri (1607—1688) at kende, og i sin Konversionsperiode gik ind og ud hos Jesuiterne i Florens²,

¹ Rendiconti della Classe di scienze morali et storiche. Serie VII. Vol. II. Roma 1940. XVIII, p. 10—17. Giuseppe Gabrieli: *Carteggio Kircheriano*.

² J. Metzler S. J.: *Der Apostolische Vikar Nikolaus Steno und die Jesuiten*. Archivum Historicum Societatis Jesu. Rom, 1941, Vol. X, p. 98 og p. 176.

ogsaa kom i Forbindelse med Roms berømteste Jesuit i hine Dage. Stensens florentinske Venner Redi, Viviani og Magalotti korresponderede i Forvejen med P. Kircher¹, og Medicerne havde ogsaa overfor ham paataget sig Velyndernes Rolle, saaledes da Kardinal Carlo de Medici forærede ham et af de nyopfundne, kostbare Mikroskoper. En Henvendelse til Gregorianas Arkiv bragte da som foreløbigt Udbytte fem Breve fra Stensen og eet fra P. Kircher til ham for Dagen².

Disse nyfundne Vidnesbyrd fortæller os lidt om Arten af Stensens Samkvem med en meget fængslende Lærd og Gejstlig, der efter en nyere Forskers Ord lige saa meget fortjener psykologisk som historisk Interesse³.

Pater Kircher var Tysker af Fødsel og Følelse, hvilket han bl. a. fremhæver i et Brev til Johan Monrad, den fra sin Autobiografi kendte danske Landsdommer og senere Etatsraad. Baade Paterens ærlige Hjerte og hans Værker ligesom hans Accent, hedder det her troskyldigt, røbede hans tyske Afstamning⁴. Tidlig traadte han ind i Jesuiterordenen — ovennævnte

¹ Lettere inedite di Alcuni Illustri Accademici della Crusca. Pesaro, 1835. Lettera LXXIV, LXXVI, LXXVII.

² Jeg retter hermed en hjertelig Tak til Bibliotekar A. Parenti og Pater J. Löw, begge i Rom, for deres velvillige Assistance.

³ P. Marestaing: Un Egyptologue du XVII siècle: le Père Kircher (Recueil des Travaux relatifs à la Philologie et à l'archéologie Egyptiennes et Assyriennes, Vol. XXX, Paris, 1908, p. 23.

⁴ Brevet findes som Afskrift paa Det Kgl. Bibliotek, Thott, Nr. 1846, 4°, p. 135—37, og er adresseret til Johanni Monrat Dano. Paa Side 136 hedder det: »Praeterea non parum moratus sum Academicos vestros de meo natali solo dubitare posse: Italus sane non sum, neque Gallus, multo minus Hispanus, sed Germanus natione, patria Fuldensis, cujusmodi gentis et ego innato mihi sinceritatis candore glorior, et opera mea ubique passim in fronte demonstrant. Et tu, vir eximie, dum Romae suavi necessitudine nexu conservaberis, ex idiotismo Germanico nescire nequis. Si vero nonnullae nationes me suum esse velint, id tantum abest, ut injuriam mihi faciant, ut potius de Homeri patriae inter veteres exorta contentione, summo me honoris titulo extollant. Sed absolvam qualisque tandem sim, sive Germanus sive Scythia aut Barbarus, nil moror. Dei enim sum, cui solo servio, cujus gloriae et honoris omnia mea, jam dudum per religionis nexum consecrata sunt.« Det kunde se ud til, at dette Brev er blevet over-

Brev indeholder ogsaa en varm Troskabserklæring til hans gejstlige Kald. Af Tredivaarskrigens Storme førtes han vidt omkring i Verden for saa i Rom at tilbringe sit Livs sidste og længste Del.

Pater Kircher minder i sin aandelige Støbning lidt om Leibniz. Ligesom Professorsønnen fra Leipzig sad ogsaa Raadmandsønnen fra Fulda, fra Fyrstabbet Balthasar von Dernbachs Hof, inde med en forbavsende Universalitet. Han er i sit omskiftelige Liv snart vekselvis, snart samtidig Naturforsker, Fysiker, Astronom, Mekaniker, Filosof, Matematiker, Arkæolog, Historiker, Geograf, Fysiolog, Humanist, Orientalist, Forfatter i Musikvidenskab, Komponist og Digter¹. Men Kircher mangler kritisk Sans. Med naiv Entusiasme og frodig Fantasi styrter hans Videlyst sig over hele den skabte Verden. Hvad der er bleven sagt om hans Tro, gælder tildels hele hans Lærdom. »St. Thomas har raisonneret, Pascal har tvivlet, Bossuet har diskuteret, Kircher har hverken gjort det ene eller andet. Han har antaget Traditionen uden Kritik«². Hans polyhistoriske Folianter er derfor ægte Børn af Tiden, saaledes naar han i sin *Ars magna sciendi*³, som er dediceret ingen ringere end Kejser Leopold I (ligesom Ferdinand III en af hans Mæcener), vil overgaa den gamle Raimundus Lullus og hans System af Grundbegreber; alle den himmelske og jordiske Videns Riger tilbydes her den begærlige Læser i Delinger og Underdelinger, ved Hjælp af store Tavler og Oversigter, og i den prangende Titel loves der »en ny og universel Metode, hvorved man bliver

bragt af selve Stensen, der efter sit Københavnerophold 1672—74 blandt andre Motiver til sin Italienrejse havde det store Jubilæum i Rom 1675 for Øje. P. Kircher skriver nemlig: »Literas tuas peregregius vir Patriota tuus et amicus integerrimus fidâ manu mihi tradidit; aequa animi voluptate legi; ad quas uti potissimum hoc Jubilaei tempore continua virorum ex omni natione huc confluentium visitatione tantum non optimor.« (p. 135).

¹ G. J. Rosenkranz: Aus dem Leben des Jesuiten Athanasius Kircher. Zeitschr. f. vaterl. Geschichte und Alterthumskunde, Münster, 1852. Bd. 13, p. 11 ss.

² P. Marestaing. l. c. p. 24.

³ Amstelodami, 1669.

sat i Stand til ifølge Kombinationernes kunstfærdige Sammenhæng at disputere om hvert forefaldende Emne paa næsten utallige Maader, hvorved man kan erhverve sig et summarisk, overskueligt Kendskab til alt«. Som Naturforsker stod P. Kircher som oftest i diametral Modsætning til Stensens kritiske Type, og det er troligt nok, at den sidstnævntes »Om faste Legemer« paa flere Steder, om end uden Navns Nævnelser, polemiserer mod Paterens fantasifulde »Underjordiske Verden«¹.

Men det vilde være forkert at slaa den lille, spinkle tyskromerske Pater i Hartkorn med saa mangen en ubetydelig Polyhistor i 17. Aarhundrede. Kircher var ingen Stuelærd, men paa sin Vis ogsaa »Eksperimentets« Mand, der i sin tidligste Ungdom saavel som i de senere italienske Aar, snart under et Møllehjuls Sving, snart paa Ætnas og Vesuvs Skrænter nær havde sat Livet til ved sine Undersøgelser. Hans lærde orientalske Sysler havde et praktisk Maal, nemlig Østkirkens Tilbagevenden til Rom. Matematikeren Kircher skylder vi en af de ældste Regnemaskiner, man kender, Fysikeren konstruerede den første *Laterna Magica*. Fremfor alt anerkender Medicinalhistorien af vore Dage, at P. Kircher var den første, som anede Bakteriernes Eksistens som Epidemiernes Smittespredere. I sit Skrift *Scrutinium physico-medicum contagiosae luis quae dicitur Pestis, Romae* 1658 har han fremsat Hypotesen om et *contagium vivum*, d. v. s. Mikroorganismer, der var Skyld i den hærgende Sot, som kort forinden havde hjemsøgt den evige Stad².

Det tidligste os bekendte Brev til P. Kircher skriver Stensen den 12. Maj 1669³. Under et Ophold i Innsbruck, altsaa paa

¹ Nicolaus Steno: *Faste Legemer etc.* oversat af A. Krogh og V. Maar, København, 1902, p. II ss.

² B. Duhr: *Geschichte der Jesuiten in den Ländern deutscher Zunge*. 3. Bd. Regensburg, 1921, p. 592—94.

³ Archivio della Pontificia Università Gregoriana, Vol. IV (558), fol. 22r: Innsbruck. 12. Maggio 1669. Molto Reverendo Padre, Vengo adesso supplicare V₁ostra R₁everenza della grazia, ch'ella m'offerse, quando io mi licenziai da lei à Roma, promettendomi per mezzo delle sue lettere di volere procurarmi la commodità di poter vedere le curiosità che à Vienna, e ne' luoghi vi d'intorno si veggono. Ella mi perdoni l'ardiere nato non da altro

den Rejse, som skulde føre ham til Holland og derfra midt i 1670 tilbage til Florens igen, kommer den Rejsende i Tanker om P. Kirchers Tilbud ved Afskeden i Rom at ville skaffe ham Anbefalingsskrivelser til Wien og det kejserlige Østrig. Ved Jesuitpaterens Forbindelser faar Stensen nu Lejlighed til at besøge Seværdigheder i Wien og Omegn.

Af en næsten pikant Interesse er det, at Stensen i dette Brev aabenbart bebuder Kircher Tilsendelsen af sin lille Bog »Faste Legemer«, der altsaa maa være udkommet i Foraaret 1669. Som allerede antydet, angriber Stensen netop i dette Skrift den Methode, som ved naturvidenskabelige Undersøgelser ikke skelner mellem det, »som Forfatterne ikke sikkert kan afgøre, og det, som de kan bestemme med Sikkerhed«¹. Det er et Vidnesbyrd om Stensens elskværdige Beskedenhed, naar han overrækker Kircher sin banebrydende lille Bog med disse Ord: »Jeg har bedt en af mine Venner om at sende Deres Højærværdighed et Eksemplar af min lille Bog; jeg beder Dem, naar De har faaet Bogen, om at have Taalmodighed med dens Ufuldkommenheder«.

De følgende Breve stammer fra Tiden efter Stensens Tilbagekomst fra Italien til Danmark. Den 28. Maj 1675 takker Stensen saaledes for en Skrivelse, som Kircher, vistnok ovenpaa længere Tids Tavshed, havde sendt ham gennem Hr. Rautenfels, en kurlandsk Adelsmand². P. Kircher havde været syg, og man

che della di lei cortesia. Ho pregato un mio amico di voler inviare à V₁ostra R₁everenza un esemplare del mio libretto, ilquale libro, quando le sera inviato pregola a compatire le di lui imperfezzioni. Nel resto se nel vedere le curiosità, che il mio viaggio mi fa venire innanzi, io le posso servire, in qualche cosa, pregola onorararmi de' suoi comandi; mi raccomando alle di lei orazioni e le auguro ogni felicità vera. d₁i V₁ostra R₁everenza devot₁issimi,mo servitore Niccolò Stenone.

¹ Nicolai Stenonis Opera philosophica. Ed. V. Maar. Copenhagen, 1910, Vol. II, 187.

² Archivio della Pontificia Università Gregoriana, Vol. XI (565), fol. 299r; (Adresse fol. 310r: Admodum Rev₁eren₁do Patri in Christo P. Athanasio Kirchero S. J. Romae in Collegio Romano. Paa Bagsiden: Nicol. Stenone.) Ad₁mo₁dum Rev₁eren₁de Pater in Christo. Quo minus expectatae eo gratiores mihi fuere, quas per Dominum Rautenfels mihi trans-

havde uden for Italien allerede meddelt hans Død. Stensen udtrykker sin Glæde over at vide ham i Live. Han er ogsaa meget glad, fordi Kircher forstaar og paaskønner hans Overgang til den præstelige Stand, som altsaa maa være sket forinden. Vi faar ved denne Lejlighed den eneste hidtil bekendte Udtalelse fra Stensen om Motiverne til dette Standsskifte: »Sandelig, da jeg prøvede rigtigt at overveje Guds Velgerninger mod mig (og jeg kan ikke overveje dem tilbørligt), da fandt jeg, de var saa store, at jeg ikke kunde gøre andet end at yde ham, saavidt min Skrøbelighed tillader det, det bedste og paa den bedste Maade. Da jeg saa erkendte Præstedømmets Værdighed og indsaa, at man deri ved Guds Alter dagligt frembærer Taksigelser for Velgerningerne, Sone for Synderne og andet Gud saare velbehageligt, bad jeg om, og opnaaede jeg, at det ogsaa maatte være mig tilladt at frembære den ubesmittede Offergave for den evige Fader«.

At den nyviiede Præst i Tiden mellem dette Brev og et andet, som P. Kircher den 7. November 1675 skriver fra Rom, har spillet en af de to Hovedroller i et lille Sjøledrama, røber netop det sidstnævnte Brev for os¹. Efter en salvelsesfuld Indledning

misisti, tam quod virum toties vulgi rumore extra Italiam pro mortuo habitum etiamnum vivere et mihi favere videam, tum quod tuam de novo vitae meae statu laetitiam inde agnoscam —. Sane cum rite expendere Dei in me beneficia tentaram, (nec enim ea rite potero expendere), tanta illa esse deprehendi, ut non potuerim, quin pleno desiderio ferrer ad optima illi optimo modo quantum per fragilitatem meam mihi licuerit praestanda. Hinc agnoscens sacerdotii dignitatem et quod in eo quotidie tum gratiae pro beneficiis, tum venia pro peccatis, tum alia Deo gratissima ad altare Dei offerantur, petii et obtinui, ut et mihi liceret pro me et aliis immaculatam hostiam aeterno Patri offerre. Ipse Deus tanto muneri dignum me reddat, tuisque precibus et sacrificiis ad hanc mihi gratiam a Deo obtinendam ut concurras, etiam atque etiam rogo. Vale et meritorum incrementa majora quotidie accumula. Dabam Floræntiae 28. Maij 1675. Revēren,tiae Tuæ Indignus servus Nicol. Stenonis.

¹ Archivio della Pontificia Università Gregoriana Vol. XI (565), fol. 21rv (Afskrift): *Adm₁odum Rev₁erēnde clar₁issi₁me et erudit₁tissi₁me Amice singularis. Uti Deus O₁ptimus M₁aximus per occultam prudentiae suae dispositionem non solum in mundana naturae oeconomia administranda se prorsus mirabilem, sed et potissimum in animarum regno fidelium se*

udtaler P. Kircher sig nemlig om deres fælles Ven, ovennævnte Jakob van Rautenfels, og hans fornylig skete, uventede Konversion. Denne kurlandske Adelsmand maa have haft Eventyrblod i sig. Ligesom den spanske Franciskanerbiskop Spinola dengang paa Kejser Leopold I's Vegne rejste rundt ved

exhibet tum circa eos, quos gratiae suae efficacia ad vitam aeternam liberae voluntatis suae beneplacito electos ab aeterno destinat, tum circa eos quoque, qui tametsi durioris cervicis benignissimum divini amoris attractum omnibus modis devitare nituntur, bonitatis tamen et misericordiae suae funiculis vel ipsos reluctantes, dextra veri excelsi ita potenter sistit, ut deposita feritate submissaque cervice, juxta illud Apostoli: Durum est tibi contra stimulum calcitrare, tandem victrici Dei manui manus dent ex lupis in agnos conversi. Patuit id potissimum in singularis et tui et mei amici Domini Jacobi von Rautenfelz nova et inexpectata conversione. Venerat is anno praeterlapso Roman mecum acturus de aditu ad purpuratos patres Congregationis de propaganda fide procurando. Quibus magni momenti negotium se habere dixit proponendum; et erat de catholica videlicet religione in Moscoviam (ex qua non ita pridem discesserat, quamque pene totam lustrarat, necnon familiæri Magni Zari consuetudine usus erat) introducenda, per ministros aptos idoneosque, quin et in omni artium et scientiarum genere quam excultissimos; sperare se, regionem illam tenebrosa ignorantiae caligine oppressam, veram tamen Evangelii lucem, hoc pacto summa animarum ecclesiaeque emolumento cognituram. Hisce perceptis, ego sane uti vi religionis meae ad similia molimina promovenda semper ardentissimo arsi desiderio, ita quoque quibus potui modis et mediis eidem semper adstiti, ita ut admissus ad familiare, m quorundam Cardinalium congressum, rem suam ita dextre egerit, ut isti negotium mox exequendo spem firmam reliquerint oratori sub mentito quidem veri et zelantis orthodoxi habitu, reipsa tamen Ecclesiae rebelli, et *ἑτεροδόξῳ*. Ut plane mihi persuaserim, eum, dum nescius quid ageret, quidne moliretur sibimetipsi sectaeque suae contrarius; non tam spiritu vaticido, quam olim Asinae Balaam verbis similia prolocutum fuisse. Donec tandem Te, mi Stenone, veluti divinae voluntatis interprete, et providentiae suae instrumento superna divini luminis irradiatione percussus inviolabili fidei veritate cognita in S. Matris Ecclesiae gremium receptus est. Haec tibi, clarissime vir, eo tenore, quo mihi ipse Rautenfelzius de sua in Deum commissa perfidia magno doloris sensu, germano candore confessus significavit, Tibi ceu primo salutis ejus post Deum motori, indicanda censui. Caeterum tuum erit, mi Stenone, ut eodem te olim in hujusmodi dubio erroneoque statu exstitisse recorderis et tandem non nisi miserantis Dei gratia exutum, eo fine, ut caeteris in umbra mortis sedentibus viam salutis aeternae, eximio morum vitaeque exemplo demonstres; quod te summa

de tyske protestantiske Fyrstehoffer i den Hensigt at bevæge dem og deres Teologer til Reunion med Rom, og ligesom han i sine overoptimistiske, til Svindel grænsende Beretninger til Kardinalerne og Paven fremtryllede Resultater, som aldrig blev Realiteter¹, saaledes ogsaa Jakob von Rautenfels. Han maa være kommet til Rom for at gøre sig interessant ved at drøfte Muligheden af det ortodokse Ruslands Genforening med den katolske Kirke. Kircher fortæller, at Rautenfels henvendte sig til ham med en Anmodning om en Samtale med Propagandakongregationens Kardinaler. P. Kircher synes til at begynde med at have været stærkt interesseret i Planen. Rautenfels fortalte, at han kom lige fra Moskva og kendte Czaren udmærket. Det ønskede Møde med nogle Kardinaler kom ogsaa i Stand, men Rautenfels synes ikke at have vundet deres Tillid, omend de heller ikke fejede ham helt af. »Men saa blev han gennem dig, min Steno,« som P. Kircher skriver, »ligesom gennem den guddommelige Viljes Tolk og hans Forsyns Redskab ramt af det himmelske Lys's Straaler og efter at have erkendt Troens ukrænkelige Sandhed optaget i den hellige Moder Kirkens Skød«. Det synes altsaa, som om Rautenfels i Strid med Sandheden og af ikke helt rene Motiver havde udgivet sig for at være Katolik for bagefter under Stensens Indflydelse at blive demaskeret og omvendt. Rautenfels, siger P. Kircher, havde selv fuld af Anger fortalt ham derom.

aedificatione praestare non duntaxat a nostris patribus intellexi, sed et opusculum, quod de vero et genuino sacrae scripturae sensu contra adversarios edidisti, quod et summo voluptatis meae sensu pervolvi luculenter demonstrat. Vale, mi Stenone, et quae divino nutu caepisti, constanti animo ferventique zelo ad divini nominis gloriam, ecclesiaeque orthodoxae emolumentum prosequere. Romae 7. Nov^{embris} 1675 raptim

Adm^odum R^everendae et Clarⁱssimae Dominationis Tuae
servus humilⁱlimus et observantⁱssimus

Athanasius Kircher.

¹ Ph. Hildebrandt: die kirchlichen Reunionsverhandlungen in der zweiten Hälfte des 17. Jahrh. Rom, 1922 (Bibl. des Preuss. Hist. Instituts in Rom, Bd. XIV), p. X; cfr. dertil Fr. X. Kiefl: Leibniz und die religiöse Wiedervereinigung Deutschlands. Regensburg, 1925, 2. Ed., p. 105.

De tre sidste Breve¹ viser, at Kircher gennem Stensen har sendt et Manuskript til et Værk, som skulde trykkes paa Storher-tugens Bekostning. Den i Brevene omtalte Signore Jansonio er sikkert den hollandske Bogtrykker Janssonius a Waesberge, hos hvem flere af Kirchers Bøger er blevet trykt. Saafremt det af Stensen nævnte Kircher-Manuskript faktisk udkom, kan det kun dreje sig om Forfatterens *Sphinx Mystagoga, Amstelodami*

¹ Archivio della Pontificia Università Gregoriana, a) Vol. XI (565), fol. 366r; (Adresse fol. 377r;) M₁ol₁to Rever₁en₁do mio P₁ad₁re in Christo. Tornato sta sera dalla villeggiatura, che il Ser₁eniss₁mo Principe Padrone ha fatto a Pratolino, trovo la terza lettera di V₁ostra Rev₁eren₁za coll'incluso biglietto dal Signore Jansonio. Non ho ancora ricevuto il di lei libro, farò diligenza per ritrovarlo voglio dire, quello ch'ella m'ha fatto grazia di regalarmene; nè mancherò colla prima occasione di mostrare l'una e l'altra lettera al Ser₁eniss₁mo Gr₁an Duca per sentire come stia coll'esemplare da rivedersi, che già dovrebbe esser rivisto. In tanto mi raccomando alle di lei orazioni, ed in breve piacendo a Dio le risponderò, di V₁ostra Rev₁erenza Indignissimo servo in Chr₁isto Niccolò Stenone. Firenze. 15. di Sett₁embre 1676.

Postscriptum: Il Signore Curlandese converso mi comanda di riverirla a nome suo in quella conformità come l'ho nominato.

Adresse: Al M₁ol₁to Rev₁eren₁do P₁ad₁re il P₁ad₁re Athanasio Kirchero della Compagnia di Giesù, Roma, Collegio Romano.

b) Vol. XII (566), fol. 112r, (Adresse fol. 120r): M₁ol₁to Rev₁eren₁do mio P₁ad₁re in Christo. Monstrando al Ser₁eniss₁mo la lettera di V₁ostra Rev₁eren₁za ne ebbi per riposta, che l'opera si rivede, e che quanto alla stampa rimette tutto al quel che piacerà al Signore Giansenio, o vero a V₁ostra Rev₁erenza. Gradisce l'affetto di V₁ostra Rev₁erenza e sollecitudine intorno alle perfezzione di opera così degna, ed ebbe caro parimente la scenografia della piazza di Pisa.

Non ho visto il Magnes luminaris, ne so se libri di promesse tanti grandi meritino il tempo che vi si spende per scorrerli, quantum nobis subtrahunt temporis, tantum aeternitatis suffurantur. Rimando à V₁ostra Rev₁erenza la lettera del Signore Dottor Paullini rendendole grazie d'avermila partecipata menta ogni lode ed ajuto. Con che raccomandandomi alle di lei orazioni umilmente la riverisco di V₁ostra Rev₁erenza Indigniss₁mo servo in Chr₁isto Niccolò Stenone. Firenze, 1676, 14. d'Aprile.

Adresse: Al M₁ol₁to Rev₁eren₁do P₁ad₁re il P₁ad₁re Athanasio Kircher della Cong₁regazio₁ne di Gesù, Roma nel Collegio Romano.

c) Vol. XI (565), fol. 374rv: M₁ol₁to Rever₁en₁do mio [Padre in] Chr₁isto. Ho parlato a S₁ua A₁ltezza Ser₁eniss₁ma per conto del manu-

1676, eller ogsaa om den 1679 publicerede *Turris Babel* fra samme Trykkeri. Om en Bog *Magnes luminaris*, som maa have gjort stort Indtryk paa den lærde Jesuit, siger Stensen de kritiske Ord: »Jeg ved ikke, om Bøger med saa store Løfter fortjener den Tid, som man bruger til at løbe dem igennem, saa meget de tager fra Tiden, saa meget stjæler de fra Evigheden«. P. Kircher har selv udgivet en Bog om Magnetismen, *Magnes sive de arte magnetica, Romae* 1641, hvor han taler om alt, hvad der paa den ene eller anden Maade kan kaldes magnetisk, ogsaa Kærlighedens Magnetisme og tilsidst om *Deus Optimus Maximus, Totius Naturae Magnes*. Heri forekommer ogsaa et Kapitel *De Plantis Heliotropijs, earumque facultate magnetica*, og P. Kircher beskriver, hvorledes han udnyttede Plantestoffers Ømfindtlighed for Sollyset til at konstruere Planteure. Maaske hentydes der med Ordet *Magnes luminaris* til denne Bog, men sandsynligere er der Tale om et beslægtet Skrift, som har begejstret den gamle Pater, men mødte stor Kølighed hos Stensen. Saa meget om Stensen og P. Kircher.

I *Commentationes*, som det Pavelige Videnskabernes Akademi udsender, har den af mange skandinaviske Historikere kendte Præfekt for *Archivio Segreto Vaticano*, Mgr. Angelo Mercati, under Titlen *Lettere di scienziati dall' Archivio Segreto Vaticano*¹ offentliggjort navnkundige Lærdes Breve, som findes blandt Statssekretariatets Dokumenter. Brevene hidrører fra det 16., 17. og 18. Aarhundrede. Mellem mange italienske Navne møder vi her ogsaa Navnet paa en dansk Mand, Niels Stensen.

scritto di V₁ostra Rev₁eren₁za e gl'ho recitato la lettera del Signore Jansonio, e ne ho avuto in risposta che rimanderà a V₁ostra Rev₁eren₁za l'esemplare quando farà rivisto, e che gradisce le esibizione del Signore Jansonio rimettendo a lui intorno al modo di fare quello che stimerà meglio, Intanto la prego scusare la mia tardanza ricordarsi di me quando ella tratta con Iddio dal quale le auguro ogni compimento di vera felicità di V₁ostra Rev₁eren₁za Indignissimo servo in Chr₁isto Niccolò Stenone. Firenze. 29. Settembre 1676.

Adresse: Al Molto Reverendo P₁ad₁re il P₁ad₁re Athanasio Kirchero della Compagnia di Gesù, Romà al Collegio Romano.

¹ Vol. V N. 2, Città del Vaticano, 1941, p. 61—209; cit. Mercati.

De her fremdragne Aktstykker belyser fremfor alt den Periode i Stensens Liv, hvor han efter Münsterbiskoppen Ferdinand af Fürstenbergs Død i Sommeren 1683 ved sin Protest greb afgørende ind ved Bispestolens Nybesættelse og forhindrede, at Kurfyrsten af Köln, Maximilian Heinrich af Baiern, der i Forvejen sad inde med tre Bispedømmer, ogsaa blev Biskop i Münster. Stensen forhandlede i denne Sag dels direkte med Paven og dennes Kardinalstatssekretær eller deres Udsending, den pavelige Nuntius i Köln, dels med sine umiddelbare Foresatte i Propagandakongregationen i Rom. A. Mercati giver os nu en Oversigt over de Dokumenter, som indgik til Kirkens øverste Ledelse og derfor beror i *Archivio Segreto Vaticano*. Det siger sig selv, at vi her ikke kan ønske os bedre Fører end dette Arkivs Præfekt.

De Dokumenter, som forefindes i Propagandaarkivet, arbejder Forfatteren derimod kun sparsomt med, fordi han, som man af en Bemærkning tør slutte, regner med den forestaaende fuldstændige Udgivelse af Stensens teologiske Skrifter, et Arbejde, som Mgr. Mercati ved Besked om og har støttet ved flere værdifulde Oplysninger¹.

I nærværende Artikel skal imidlertid gives en kort Oversigt over begge Arkivers Dokumenter om Udviklingen i 1683, baade de i Mgr. Mercatis Skrift benyttede, og de andre, der overvejende stammer fra Propagandaarkivet, hvis Signatur hver Gang tilføjes. En saadan Oversigt kan være paa sin Plads, da de Münstervalget vedrørende Manuskripter ikke er medtaget i første Bind af Stensens teologiske Skrifter, og en midlertidig sammenhængende Fremstilling af dette Kildemateriale maaske vil inspirere til at søge og finde et og andet endnu manglende Led.

Begivenhedernes Rækkefølge ved Stensens Bortgang fra Münster ser saaledes ud:

Lørdag d. 26. Juni 1683 døde Biskoppen af Paderborn og Münster, Ferdinand von Fürstenberg, og Dagen derefter skriver

¹ p. 76. Cfr. Nicolai Stenonis Opera theologica. Ed. K. Larsen et G. Scherz, Bd. I, Hafniae, 1941, p. VIII.

Stensen fra Münster til Propagandakongregationens Sekretær Odoardo Cibo. Han nævner Fyrstbiskoppens Død, men ogsaa sit eget Ønske om at blive fritaget for Vikariatene, som han i de senere Aar ikke kunde gøre noget for. Han vil virke som almindelig Missionær og klager over, hvor lidet han har udrettet i Forhold til Stiftets Behov, hvor meget Ansvar for Præstevielserne tyngede paa ham, og hvor gerne han, for sin teologiske Uddannelses Skyld, vilde tilbringe et Par Aar i Propagandakollegiet¹.

Den 2. Juli sender Stensen to Breve fra Münster til Rom, det ene atter til Propagandakongregationen², det andet, vedlagt det første, til Hans Hellighed³. Stensen meddeler her, at den afdøde Biskop havde udpeget ham til at styre Stifterne interimistisk indtil næste Valg; han gentager sin Bøn om Befrielse for sit Embedes Byrde, idet han dog overlader alt til Pavens Afgørelse. At det ikke drejer sig om en pludselig Indskydelse, viser en Bemærkning om, at han allerede for nogle Uger siden havde forelagt sin Plan i saa Henseende for Venner i Florens, men nu, efter Biskoppens Død, gjaldt det om ikke at spilde nogen Tid, hvorfor han sendte sin Ansøgning direkte til Rom.

Den 20. Juli skriver Stensen til Kardinal G. Barbarigo, der i sin Tid havde meddelt ham Bispevielsen, og beder ham overgive Hans Hellighed et vedlagt Brev af samme Dato; det er her Stensen meget magtpaaliggende, at der vælges en dygtig Prælat til Münsters Bispesæde. Af de to Skrivelser findes Brevet til Kardinalen i det vatikanske Arkiv, og Mercati gengiver det *in extenso*⁴, men bemærker, at han ikke kan finde Brevet til Paven, skønt det sikkert er kommet Innoncens XI i Hænde, fordi Paven i Slutningen af Juli retter en Formaning til Domkapitlet i Münster og i en Skrivelse af 28. August lader Statssekretariatet gøre den pavelige Nuntius i Køln og Domkapitlet i Münster opmærksom paa de mange Misbrug i Münsterstiftet.

¹ Rom, Propagandaarkiv, S. R. C. G. Vol. 487, fol. 309r—310r.

² *Ibid.* Vol. 487, fol. 307rv.

³ *Ibid.* Vol. 487, fol. 306v.

⁴ Mercati l. c. p. 75s.

Dette Brev befinder sig imidlertid i Propagandaarkivet¹, og Hensigten med det var at gøre alt for, at der »maatte skænkes os en Hyrde med Nidkærhed for Guds Ære og Sjælenes Frelse«. Det skildrer med stor Frimodighed Tilstandene i Bispedømmet og kaster Lys over Stensens egen Reformvilje og Reformønsker.

I denne Tid sendte Stensen ogsaa to andre Breve til Propagandakongregationen og førte Klage over Tilstandene i Münster, som de havde udviklet sig, især efter Fyrstbiskoppens Død. Det ene, med Titlen *Gravamina*, retter sig mod Johan Rotger Torck, Münsterkapitlets Dekan og Generalvikar, som straks efter Biskoppens Død havde revet Magten til sig og generede Stensens Virksomhed paa forskellig Maade². Det andet, dateret den 31. Juli, er en Beretning om de uheldige Tilstande i et Nonnekloster i Münster³.

Imidlertid nærmede man sig d. 1. September, Dagen for Valget af den nye Biskop, og da det blev klart, at Kapitlet slet ikke havde i Sinde at gennemføre et kanonisk Valg, men stik imod de kirkelige Bestemmelser vilde kaare Ærkebiskoppen af Köln, Maximilian Heinrich, besluttede Stensen at forlade Byen. Dagen før Valget, og inden han blev opfordret til at læse Helligaandsmessen før Valgakten, drog han bort, idet han hos Dekanen for St. Ludger, Høningh, efterlod Besked om, at han ikke kunde paakalde den Helligaands Bistand til et i Forvejen af Mennesker aftalt Valg; han vilde komme igen om seks Uger⁴.

Det er særlig Maximilian Heinrichs Valg og den Genlyd, det gav i Münster, Köln og Rom, som Vatikanarkivets Dokumenter kaster Lys over, idet de samtidig viser Stensen som Modstandens egentlige Midtpunkt. I et Brev — sendt fra Iburg — til Paven stempler han Fremgangsmaaden ved Valget som simonistisk. Brevet er antagelig skrevet først i September, men det findes ikke mere; vi ejer derimod et andet fra 15. Sep-

¹ Propagandaarkiv, Vol. 488, fol. 236rv, 237rv og 248rv.

² Ibid. Vol. 488, fol. 242rv, 243r.

³ Ibid. S. R. C. Germ. Miss. Lett. Vol. 2, fol. 108r—110v.

⁴ A. Tibus: Johann Torck. Zeitschr. f. vaterländ. Geschichte und Alterthumskunde, Münster, 1894, Bd. 52, p. 220.

tember, skrevet i Hamborg til samme Adresse, som vi, med Stensens Praxis ved andre Lejligheder *in mente*, tør anse for en tro Kopi af det første, saa meget mere som Forfatteren kun har skrevet det af Frygt for, at det første paa sin Vej gennem flere Hænder skulde have forfejlet Adressaten. Stensen protesterer her imod, at en Biskop, der i Forvejen har tre store Bispedømmer at forvalte, faar et fjerde, og imod den Bestikkelse og Simoni, som har fundet Sted ved Valget. Brevet gives af Mercati *in extenso*¹, og det findes ogsaa hos W. Richter: »Studien und Quellen zur Paderborner Geschichte«². Samtidig henvendte Stensen sig til Nuntius Visconti i Køl'n og gjorde ham bekendt med sin Opfattelse af og Reaktion mod Valget.

Den 5. September 1683 havde Maximilian Heinrich imidlertid meddelt Paven, at han var bleven enstemmigt valgt. Samme Dag skrev ligeledes Nuntius Visconti til Rom om Valgets Udfald og om den Glæde, det paa Grund af Kandidatens gode Egenskaber havde voldt. Baade i Münster og Køl'n var man tilfreds, siger han, og paapeger, hvor vigtigt det er for den katolske Sag, at en betydelig Magt nu er samlet paa een katolsk Fyrstes Hænder³.

Den 17. September svarer Visconti paa Stensens Brev, han viser sig meget bestyrtet over Sigtelsen for Simoni og mener, at den i hvert Fald ikke kan falde paa selve Kurfyrsten. Indtil nærmere Bekræftelse og Fremdragelse af flere Detailler vil han afholde sig fra at tage endelig Stilling til Sagen⁴. Han sender den 3. Oktober en Kopi af dette sit Svar til Rom og tilføjer, at han endnu ikke har talt om Sagen med Kurfyrsten selv⁵. Den 9. Oktober replicerer Stensen og forklarer Visconti, hvad og hvem han med sine Beskyldninger sigter til. Han vilde hellere leve som Tigger end udøve Suffraganbiskoppens Hverv,

¹ Mercati, l. c. p. 77—81.

² Paderborn, 1893, I, 134—37.

³ Mercati, l. c. p. 71.

⁴ Mercati, l. c. p. 72s.

⁵ Mercati, l. c. p. 73.

saaledes som Generalvikar Torck havde forlangt det. Han siger, at han Dagen i Forvejen har sendt et Brev til Paven fra Klosteret i Iburg og om kort Tid vil sende en fyldig Beretning om sine Anliggender til Propagandakongregationen, enten fra Hannover eller Hamburg. Dette Brev aftrykker Mercati¹; det findes ogsaa hos W. Richter².

Snart derefter maa Stensen have affattet denne sin udførlige Beretning om Forholdene i Münsterstiftet til Propagandakongregationen³; han fremsender den efter Aftale med den apostoliske Nuntius, som har raadet ham dertil. Denne Beretning blev forelagt for Generalvikar Johannes Alpen i Münster, for at han skulde tage Stilling til den, og vi finder hans Gennemgang af Stensens enkelte Punkter i et andet Manuskript i Propagandaarkivet⁴.

Den 19. September havde Visconti imidlertid svaret paa Statssekretariatets Brev af 28. August. Han havde paa Grund af Valget holdt Brevet til Münsterkapitlet tilbage, men vilde forelægge det hele for den nyvalgte Biskop, hvis Iver sikkert vilde raade Bod paa alle Misbrug i det nye Stift⁵. Statssekretariatet havde forinden, d. 2. Oktober, i et Brev til Visconti udbedt sig nærmere Oplysninger og en udførlig Beretning i Sagen⁶.

Visconti skriver d. 15. Oktober fra Koblenz til Rom, sender en Kopi af Stensens sidste Brev med og fremhæver, at eventuelle Misligheder ved Valget ogsaa efter Stensens Syn var sket uden Maximilian Heinrichs Vidende, og at han, Visconti, efter sin Tilbagekomst til Køln vilde tale med Kurfyrsten for at skaffe fuld Klarhed til Veje⁷. Den 14. November meddeler han dog, at han ikke har fundet nogen Person i Køln, som har kunnet give ham tilfredsstillende Oplysning om Valgets Gang,

¹ Mercati, l. c. p. 82s.

² L. c. p. 133 s.

³ Propagandaarkiv, S. R. C. G. Vol. 488, fol. 244r—247v.

⁴ Ibid. S. R. C. Germ. Miss. Lett. Vol. I, fol. 118r—121v.

⁵ Archivio segreto Vaticano, Nuntiat. Colonia 59, fol. 282rv.

⁶ Mercati, l. c. p. 73.

⁷ Mercati, l. c. p. 74.

han havde derfor besluttet at bede nogle Ordensfolk i Münster om en Skildring af Tingenes rette Sammenhæng. Han modtager disse forventede Oplysninger og sender dem til Kardinalen, men mener ikke, at de underbygger Stensens Paastand. Det vilde iøvrigt være meget vanskeligt at skaffe fuld Klarhed, og eventuelle Undersøgelser i saa Henseende vilde kunne skade Ærkebiskoppens Anseelse over for Offentligheden, ikke mindst blandt Ikke-Katolikerne¹.

Rom billigede ikke, at Visconti havde henvendt sig til Ordensfolk i Münster, og paa Maximilian Heinrichs Brev fra 5. September svarede Paven d. 4. December, at Kurfyrsten for at faa Pavens Syn paa Sagen at kende skulde henvende sig til Nuntius Visconti, som blev instrueret om, at Hans Hellighed ikke ansaa Valget for gyldigt². Det blev derfor ikke stadfæstet af Innocens XI, omend der først 5 Aar senere, d. 20. December 1688 efter Kølnerkurfyrstens Død blev udpeget en ny Biskop til den vakante Bispestol.

Som sidste Aktstykke skal endnu nævnes et Stensenbrev fra Hamborg, skrevet lige før Jul 1683 til Propagandakongregationen, hvor han fremsætter sine Juleønsker over for Cibo og klager over, at denne har tilskrevet ham saa sjældent i de sidste Maaneder³.

Giver disse Aktstykker og de dertil knyttede Noter et vel-dokumenteret Overblik over Begivenhederne omkring Bispevalget i 1683, saa kaster et andet Dokument i ovennævnte Publikation Lys over Stensens Konversion i 1667. Det er den daværende pavelige Nuntius i Florens, Mgr. Lorenzo Trotti, som den 29. November 1667 sender følgende Beretning (paa italiensk) til Rom:

»En dansk lutheransk Herre, som faar en Æresgage af vor Storhertug i sin Egenskab af fremragende Naturforsker, har igennem 15 Aar med Skarpsindighed og Lærdom studeret alle de vidt forgrenede Sekter i Tiden efter de fire første økumeniske Kon-

¹ Mercati, l. c. p. 74.

² Mercati, l. c. p. 75.

³ Propagandaarkiv, S. R. C. Germ. Miss. Lett. Vol. I, fol. 107rv.

cilier, som han anerkendte, og har, da han i dem allesammen fandt Forfængelighed og Gift, antaget Kristus og den katolske Tro, hvori han skarpsindigt har søgt Oplysning om forskellige Vanskeligheder vedrørende Sakramenterne, Skærsilden og den pavelige Autoritet. Det hele er bleven heldigt gennemført ved Hjælp af vore Patres af Jesu Selskab, deres Anstrengelser og Lærdom, og dette til stor Opbyggelse og med en saadan Fylde af Resultater, at denne Konversion vilde fortjene en særlig Beretning, hvor man kunde erkende Helligaandens kærlige og vidunderlige Førelse til Sandheden, som han har gransket med saa stor Møje, i saa mange Aar og med Retsindighed; han ønskede tilsidst som et front og idealt Tegn paa, at han fast troede paa Pavens Ufejlbarhed, at modtage Altrets og Firmelsens Sakramente fra selve den pavelige Nuntius' Haand.«¹

Dette Aktstykke er af ikke ringe Betydning for Forstaaelsen af Stensens Troskifte. Rent bortset fra saadanne Detailler som de florentinske Jesuiters Andel i Konversionen eller Opregningen af de enkelte Trosproblemer, som Stensen især syslede med, finder man her den fundamentale Erkendelse bekræftet, at Stensens religiøse Higen og Søgen gaar længere tilbage end til de sidste Maaneder og Aar før Konversionen. Selv om man anser de her nævnte »15« Aar for en Stave- eller Huskefejl, saalænge man ikke har andre Udtalelser for, at Stensens religiøse Krise allerede begyndte paa Latinskolen i København, saa vilde ogsaa »5« Aar være opsigtvækkende nok, da vi dermed føres til de første hollandske Aar som Udgangspunkt for den religiøse Udvikling, der afsluttedes 1667 i Florens, og det vil atter sige, at den unge Videnskabsmand, jævnsides med sine straalende naturvidenskabelige Opdagelser var inde paa en anden Undersøgelse, der tilsidst skulde faa Magt over hele hans Liv.

Til Slut skal der berigtiges to Misforstaaelser i Mgr. Mercatis Skrift, som muligvis skyldes Trykfejl. Det siges p. 70, at Stensens Konversion fuldbyrdedes den 8. Februar 1667; det skal være den 8. December 1667, men ogsaa denne Dato trænger til

¹ Mercati, l. c. p. 84.

at modificeres. Som A. Pieper¹ og J. Metzler² viser, foregik Stensens Optagelse i Kirken den 4. November, to Dage efter den afgørende Oplevelse paa Allesjælesdagen. Derfor kunde Trotti netop den 29. November skrive sin ovenfor citerede Meddelelse om Konversionen som en fuldbyrdet Kendsgerning³. Den 8. December blev Afsværgelsens Ceremoni højtideligt gentaget over for den pavelige Nuntius. Maaske skyldtes denne højtidelige Akt Hensynet til Stensens Betydning, maaske foregik den — som Trotti synes at antyde — ifølge Konvertitens særlige Ønske. Endvidere er det ikke helt korrekt at lade Stensen være begravet i de sotteranei ved San Lorenzo, som ligger under capella Medici; hans Grav har sin Plads under selve Kirkens Hovedskib, nærmere betegnet nedenunder den tredje Søjle fra Koret paa Evangeliesiden.

Som allerede nævnt synes Interessen for Niels Stensen for Tiden især at brede sig i Italien. Foruden mange Avisartikler om mere eller mindre kendte Træk, som Professor A. Neviani med aldrig svigtende Interesse har skrevet i *l'Osservatore Romano*⁴, foruden en bibliografisk Oversigt *Nota bibliografica su Nicola Stenone*⁵ af samme Forfatter og G. Albertis fortrinlige illustrerede Artikel *Scienza e fede in Nicola Stenone*⁶, lægger vi især Mærke til flere nye originale Breve i *Rivista di Storia delle Scienze Mediche e Naturali*⁷. Redaktøren af dette Tidsskrift, Prof. Dr. Andrea Corsini, offentliggør her *Alcune lettere di Niccolò Stenone*. Udgiveren mener beskedent, at disse Breve ikke har større Betydning, men de supplerer dog vor Viden om et Tidsrum, som hidtil ikke har været særlig belyst, nemlig

¹ Die Propaganda-Congregation und die nordischen Missionen im 17. Jahrhundert. Køln, 1886, p. 78, Anm. 2.

² Niels Stensen. København, 1928, p. 33.

³ Mercati, l. c. p. 84.

⁴ I 1940 Nr. 144- 164—177—181—212—235—240—246—247—268—298 og i Aaret 1941 Nr. 3.

⁵ La Bibliofila, Anno XLIII, Dispensa 1^a—2^a.

⁶ Sapere, Nr. 148, 28. Februar 1941.

⁷ Anno XXXII, Nr. 2, Maggio, 1941, p. 41—52.

den Periode, som gaar fra Stensens Hjemkomst til Florens efter Rejsen til Holland 1669/70 og indtil hans Rejse til Danmark som kaldet Kgl. Anatom. Brevene drejer sig netop om denne Kaldelse til Fædrelandet og viser den Forlegenhed, Valget mellem København og Florens hensatte ham i.

Det første Brev er dateret Florens d. 23. December 1671 og rettet til Cosimo III¹. Stensen har samme Morgen modtaget et Brev fra København med et Forslag fra Kristian V, men føler sig i den Grad forpligtet over for Storhertugens Gavnildhed og det ærefulde Hverv, denne havde overdraget ham (vistnok Tilsynet med de naturhistoriske Samlinger), at han ikke vil svare andet, end hvad hans Velynder ønsker. Kongen havde gennem Slægtninge eller Bekendte (miei) meddelt Stensen, at man ønskede hans Hjemkomst; Brevskriverne var sikre paa, at han vilde tage imod Tilbudet, fordi de Vanskeligheder, som havde lagt sig i Vejen for den første Hjemkaldelse gennem Frederik III, ikke bestod mere, siden der den 16. November var bleven bekendtgjort en Lov om Samvittighedsfrihed for hvemsomhelst, der vilde bo i Danmarks Hovedstad. Stensen tilføjer her: »Man kan altsaa nære Haab om, at der af det politiske Motiv at udvide Byen kan opstaa guddommelige Virkninger til Fordel for Kirken«. Nu vil Stensen overlade til Storhertugen at bestemme, hvad der skal gøres. Han tilføjer: »Hvilket-somhelst andet Tilbud vilde jeg uden videre have afvist, men da det kom fra den Fyrste, til hvis Undersaat Gud har gjort mig ved Fødslen, og da jeg bliver stillet mellem to Fyrster, som jeg begge to er forpligtet til at tjene, den ene ifølge Naturen, den anden paa Grund af de mig viste Velgerninger, tør jeg ikke af mig selv tage en Beslutning, men jeg venter af hans Forgodtbefindende, hvis Gunstbevisninger jeg i Øjeblikket nyder, Besked om, hvorledes jeg bør forholde mig over for ham, som Fødslen har gjort mig til Undersaat af«.

Allerede den 26. December svarede Cosimo III fra Pisa². Det helt igennem noble og hjertelige Brev viser, hvilken Sym-

¹ Corsini, l. c. 44.

² Ibid. 45.

pati og Respekt han nærede for Adressaten. Storhertugen overlader helt til Stensen at træffe det Valg, som han anser for rigtigst. Saa tilføjer Fyrsten: »Dette ene vil jeg dog forvisse Dem om, at enhver Beslutning vil blive modtaget lige godt, og jeg vil bevare Dem den samme Forbundenhed og Kærlighed, som har tilskyndet mig til at behandle Dem saa hensynsfuldt — *con tanto gusto* — ved mit Hof, idet jeg ikke tvivler paa, at Vorherre paa hvilket som helst Sted vil give Dem Lejlighed til at bruge Deres udmærkede og eksemplariske Evner til Gavn for andre, og maaske med større Fortjeneste endnu i de vrangtroendes Land«.

I et Brev fra 28. December 1671¹ svarer Stensen, at naar alt kom til alt, saa vilde den naturlige Pligt mod Fædrelandet maaske opvejes af hans Forpligtelse mod Storhertugen og Huset Medici, som havde vist ham saa megen Imødekommenhed. Han kunde heller aldrig faa bedre Forhold end dem, han havde. Som eneste gyldige Motiv til at tage imod Tilbudet stod tilbage den Tro, som Fyrsten selv havde hentydet til. Han vilde næste Dag sende Brev hjem og beder Storhertugen i de to til tre Maaneder, der kunde hengaa, inden Svaret kom, at anvise specielle Opgaver, hvormed han kunde gavne, saa meget mere, som Fyrsten i den forløbne Tid havde tilladt ham at benytte hele Tiden til Studiet af Religionen. Han haabede ogsaa, at den danske Konge, naar Storhertugen maatte ønske det, vilde give ham et Par Aars Orlov til Gavn for den Sag, som Storhertugen af egen fri Drift med saa stor Godhed havde betroet ham (Arveprinsens Opdragelse). Blandt de Goder, som var bleven ham til Del i Florens, nævner han, at han her havde fundet saa mange fortræffelige Guds Tjenere blandt Toscanas Katolikker, som man ellers kun fandt i de første kristne Aarhundreders Historie.

I et Brev fra Pisa d. 4. Januar 1672² udtrykker Storhertugen atter sin Tilfredshed med Stensens Beslutning. Hvad angaar den specielle Opgave vilde han gerne, dersom Kongen vilde

¹ Corsini l. c. 45/46.

² Ibid. 47.

give Stensen Orlov, overlade ham sin Søns Opdragelse til sin Tid.

Det sidste Brev er rettet til Storhertugens Sekretariat og drejer sig om Rejsepasset, som Stensen ikke vil afvente i Florens, men ønskede eftersendt til Innsbruck¹. Brevet er dateret d. 19. Maj 1672 fra Stensens Logi i Florens og giver os altsaa Afrejsens Dato. En fremmed Haand bemærker, at Passet den 21. Maj virkelig blev sendt efter ham til Innsbruck. Af Stensens Brev til Griffenfeldt d. 26. April 1672 ser vi, at han samme Morgen havde haft sin Afskedsaudiens hos Storhertugen².

Disse Breve er i flere Henseender interessante. De viser den Dragning mod Danmark, som Stensen stadig følte. Han var ikke mere skuffet, end at han følte det som Pligt at følge sin Konges Opfordring. A. D. Jørgensen er i Tvivl om, hvorfor Stensen kom tilbage, siden hans videnskabelige Ildhu allerede dengang var kølnet³. Her har vi eet Motiv, Fædrelandet, og samtidig antydes et andet endnu stærkere: Han gør det ogsaa for Troens Skyld, for at støtte sine Trosfællers vanskelige Kaar i den danske Hovedstad. Naar der er Tale om den 16. November som Dato for et kongeligt Tolerancedekret, saa maa dette bero paa en Misforstaaelse; der hentydes sikkert til det kgl. Reskript af 26. September 1671, som efter en Ansøgning fra den franske Gesandt Terlon tillod Katolikkerne at opføre en Kirke⁴. Dette sammen med mundtlige Løfter om fri Religionsudøvelse laa sikkert til Grund for de Forsikringer, som Stensen fik, at man denne Gang ikke vilde lægge Hindringer i Vejen for hans Tro.

Den fra tidligere Stensenpublikationer kendte Jesuitpater Dr. phil. & theol. Johannes Metzler har ogsaa udsendt en ny Afhandling: *Der Apostolische Vikar Nikolaus Steno und die Jesuiten*⁵. Det var et frugtbart Emne at vælge, thi hvor mange

¹ Corsini, l. c. 47s.

² W. Plenkers: Niels Stensen. Freiburg, 1884, p. 91.

³ Niels Stensen, p. 162ss.

⁴ Holger Fr. Rørdam: Danske Kirkelove. København, 1889, III, 490.

⁵ Cfr. Anm. 2. Vol. X, p. 93—152 og p. 218—258; cit. Metzler.

Gange kom Stensen i sit bevægede Liv ikke i Berøring med Jesu Selskab: Han kendte to af Ordenens Generalførstandere og flere af dens berømte Lærde; Jesuiter fremmede hans Konversion i Florens, var senere hans Skriftefædre og arbejdede under ham i hans Bispetid i Hannover, Münster og Hamborg. P. Metzlers Kendskab til sin egen Orden og hans lette Adgang til dens Arkiver gør ham desuden særlig velegnet til at behandle dette Spørgsmaal.

Hans Skrift byder paa mange interessante Enkeltheder, ligesom flere hidtil hverken trykte eller benyttede Dokumenter gøres tilgængelige. Saare smukt er saaledes det Billede af Stensens Karakter, som Jesuitergeneralen Johannes Oliva tegner i et Brev til Hertug Johan Friedrich af Hannover¹. En anden meget hædrende Omtale skyldes Hertugens Svigerinde, Vinterkongens Datter og Moder til Englands første hannoverske Konge, Hertuginde Sophie². Den højtbegavede, men afgjort verdsligt sindede Dame kunde ellers ikke fordrage Stensens Mentalitet og har andetsteds udtalt sig ret nedsættende om ham³. Gode Bidrag til Stensens Historie giver ogsaa de to Breve, som Biskoppen og den nyvalgte General Pater Karl de Noyelle (5. Juli 1682—12. December 1689) udvekslede⁴, hvorigennem vi faar at vide, at Stensen allerede før sin Konversion færdedes i Jesuiternes Generalatshus i Rom og efter Optagelsen nød den Gunst at blive Ordenens Adoptivson; saaledes maa vist den paagældende Passus opfattes.

Af stor Interesse er en Del Henvisninger til utrykt Kildemateriale, mest fra Propagandaarkivet i Rom⁵, som

¹ Metzler, 108s.

² Metzler, 109.

³ E. Bodemann: Briefwechsel der Herzogin Sophie von Hannover mit ihrem Bruder, dem Kurfürsten Karl Ludwig v. d. Pfalz (Publ. aus den preuss. Staatsarch. 26). Leipzig, 1885. Se Register.

⁴ Metzler, 176s.

⁵ Citationerne er her lidt uregelmæssige, snart følges den gamle Paginering, snart den ny, snart er Volumen og Folio opgivet, snart mangler de sidste.

dog har været benyttet før, dels af Metzler¹ selv, dels af Pieper².

P. Metzlers Fremstilling viser, at Stensen var Ven eller Bekendt med mange Jesuiter og satte Ordenen meget højt. Men en Paastand som denne, at P. Savignani fra Florens »uden al Tvivl havde langt den største Indflydelse paa Stensens indre Omvendelse og sjælelige Udvikling«³, er en unødvendig Superlativ. Vi ejer i denne Sag et uhildet Vidnesbyrd i den apostoliske Nuntius i Florens, Lorenzo Trotti's ovenfor nævnte Indberetning til Rom. Trotti skriver om Konversionen: *Tutto e felicemente riuscito con l'opere, e dottrina de questi PP. della Compagnia di Giesu . . .*⁴. Dette svarer til Stensens egne Ord i et Brev fra Hannover: » . . . *io che riconosco grand parte della mia conversione, e della direzione nella vita spirituale dallo[?] mano de' detti Padri, sento grand afflizione . . .*«⁵, nemlig over de mod Ordenen rettede Angreb. Begge Steder er der kun Tale om en betydelig Medvirken. Skal der fremhæves en særlig stærk Faktor ved Stensens Konversion, saa maa Fru Arnolfinis Ord og Eksempel nævnes, hun, hvem Hovedvidnet i denne Sag Gang paa Gang kalder sin aandelige Moder. Som det efterhaanden viser sig klart, har religiøse Problemer optaget Stensen længe inden den florentinske Periode, og han har diskuteret dem med mange katolske Lægfolk og Præster, Jesuiter og Ikke-Jesuiter. I Brevet om Omvendelsen har han gjort Rede for den lange Kæde af Motiver inden det sidste Skridt⁶. Deri er Jesuiterne — uden at blive nævnt — eet Led og sikkert ikke det ringeste, men derfra og til »den langt største Indflydelse« er der alligevel et Stykke Vej. Jeg foretrækker her Plenkers' mere nøgterne Fremstilling. P. Metzler er saa svært indtaget i P. Savignani, at han gør den florentinske Jesuit til Medforfatter af

¹ Die Apostolischen Vikariate des Nordens, Paderborn, 1919, p. 49ss.

² L. c. p. 80ss

³ Metzler, l. c. 99.

⁴ Mercati, l. c. p. 84.

⁵ Rom, Propagandaarkiv, S. R. C. G. Vol. 469, 119r.

⁶ Op. theol. I, 126ss.

Trattato di morale per un principe, Stensens Traktat om Fyrsteopdragelse til Brug for Cosimo III's Søn: »Als Erzieher verfasste Steno — ziemlich sicher unter der Leitung und Beihilfe P. Savignanis — für seinen erlauchten Zögling einen Grundriss der Moral, der bisher als verloren galt«¹. Man leder forgæves efter en Motivering for denne Formodning og ønsker oprigtigt, at Grundlaget for en anden Antagelse, som gaar ud paa, at Manuskriftet til denne Afhandling endnu findes paa Laurenziana, maa være fastere.

Af andre Oplysninger, som trænger til Korrektur, skal nævnes Paastanden om, at Stensen tog Del i Unionsforhandlingerne i Hannover². Vi manglede hidtil Beviser i saa Henseende, men de Kilder, som P. Metzler opgiver, indeholder heller ingen. Saa godt som sikkert er det, at Stensen ikke førte saa Unionsforhandling med Jena-Teologen Johann Wilhelm Baier³. Hildebrands Optegnelser er heller ikke vor eneste Kilde til Kundskab om Religionssamtalen i Celle. Lidt gaadefuldt er Oplysningen om, at P. Christian Praetorius S. J. ved Stensens Mellemkomst blev sendt til Hertug Gustav Adolf af Mecklenburg-Güstrow, som siges at være konverteret til den katolske Kirke⁴. Der henvises ganske vist til en Kilde i Ordensarkivet i Rom, som jeg ikke kan kontrollere, men Efterretningen kan simpelthen ikke være rigtig. Historiens Gustav Adolf af Mecklenburg-Güstrow var og forblev en ret ængstelig ortodoks Lutheraner, der kunde glæde sig over en Præstation som *Siricii Discursus* mod Helgendyrkelsen⁵.

Et Korrektiv fortjener dog især Bogens Tendens til at lægge Ansvaret for Splittelsen i den hamborgske Menighed i 1684 paa Stensen. Den apostoliske Vikar var for lettroende, siger Metzler, han gennemskuede ikke tilstrækkeligt Jesuiterfjendernes Hensigter og, ved ikke nøje at undersøge Rygterne om

¹ Metzler, l. c. 106.

² Metzler, l. c. 118.

³ Metzler, l. c. 118; cfr. Op. theol. I, 374.

⁴ Metzler, l. c. 136.

⁵ Op. theol. I, 479.

Patrene, tilføjede han dem stor Uret og var selv Skyld i Ufreden i Menigheden og i de hadske Angreb, han blev udsat for¹.

Denne Opfattelse tilbagevises lettest ved en kort Oversigt over hele den pinlige Konflikt mellem Stensen og Jesuiterne, som under hans øverste Ledelse tog sig af den katolske Menighed i Hamborg. Man behøver i denne Episode, som baade Plenkers, Jørgensen og Pieper omtaler² og Duhr kender fra de nu publicerede Aktstykker³, kun at holde sig til Kendsgerningernes klare Sprog og opmærksomt læse de Breve, som Metzler selv aftrykker, for at komme til et Resultat, som ikke stemmer med hans Konklusion.

Biskop Stensen kom i Efteraaret 1683 til Hamborg — hans tidligste mig bekendte Brev fra Hansabyen er fra 15. September⁴ — for at tage Ophold der. Her opdager han snart det ønskelige i, at Missionens to ældste Præster, Pater Marcellus Lotz og Pater Henrik Isaak, forflyttes. Han henstiller nu gennem deres umiddelbare Foresatte, Rektor Winand Weidenfeld i Münster, Stensens egen fhv. Skriftefader, som rimeligvis har kendt Biskoppens positive Indstilling til Ordenen, til Provincialen Konrad Holtgreve i Køln i al Stilhed at trække dem tilbage. En saadan Forflyttelse var den naturligste Ting af Verden, især indenfor den store nedrerhinske Provins med sine 17 Kollegier, 2 Noviciatshuse, 7 Residenser, 27 Missionsstationer og ca. 700 Medlemmer⁵, og under Hensyn til, at de to Patres længere end sædvanligt, nemlig i henholdsvis 15 og 11 Aar, havde virket paa Stedet. Sikkert er det, at Biskoppen havde Kompetence til at fremsætte et saadant Ønske.

Stensens Motiver til dette Skridt er tildels kendte⁶. Han fandt, at P. Lotz paa Grund af stor Legemsfylde og svære Astmaanfald ikke var sin Stilling som Missionær og Rektor voksen. Ogsaa Hensynet til Freden i Menigheden syntes ham

¹ Metzler, l. c. 234.

² Plenkers, l. c. p. 179s; Jørgensen p. 208; Pieper 102.

³ Duhr, l. c. III, 693.

⁴ Archivio Segreto Vaticano, Vescovi 69, 396r—397v.

⁵ Duhr, l. c. 18ss.

⁶ Metzler, l. c. 242ss.

at tale til Fordel for en Udveksling, saa meget mere som de katolske Magters Residenter i Hamborg, deriblandt Kerckring, en af P. Isaaks Venner, var af samme Mening. En af Residenterne, siger Biskoppen, havde før drøftet Situationen med Provincialen, og en anden Residents Forgænger havde i dette Anliggende skrevet tre Breve til ham uden at faa Svar. Ansete og upartiske Mænd i Menigheden havde ligeledes ønsket denne Forandring.

Stensen nævner dog hverken over for Rektoren i Münster eller Provincialen i Köln disse sine Grunde. Han syntes, at et venligt Vink maatte være tilstrækkeligt, ja velkomment, da Situationen ikke kunde være helt ukendt for Provincialen, der selv flere Gange havde haft til Hensigt at kalde den ene af Patrene tilbage, uden dog, af Hensyn til høj Protektion, at kunne gøre det. Man skulde nu komme ham, Biskoppen, i Forkøbet og samtidig forebygge Rygter og Uro, som ikke kunde undgaas ved en formel Proces *via juris*. Som tredje og fjerde Motiv for sin Fremgangsmaade erklærer Stensen: »Fordi jeg af den Maade, hvorpaa de bar sig ad, da Klagerne kom fra Rom (to Aar i Forvejen var Patrene blevet anklaget hos Propagandakongregationen), erkender, at man ikke saa meget stræber efter at kurere Onderne, som man arbejder paa at fremstille sig som fejlfri og derfor ufjernelig. 4. Fordi jeg ikke ansaa det for min Opgave at skændes med Missionærerne og deres Foresatte, men hvis Sagen endelig skal sættes op i Procesform, saa havde jeg den Hellige Kongregation og den Apostoliske Nuntius som Foresatte«¹.

Biskoppen havde ikke Held med sit Ønske om en smertefri Løsning. P. Holtgreve foretog sig intet; først da Stensen gennem en anden af sine Skriftefædre lod ham forstaa, at Sagen vilde blive indberettet til Rom, dersom den ikke kunde ordnes i Mindelighed, og da Provincialen endvidere af sin egen Forstander i Rom havde faaet Paabud om at forhøre sig om Grundene til Biskoppens Ønske, udførte han denne Ordre, dog saaledes, at han lod de to Hamborger Patres Stensens Ønske vide,

¹ Ibid.

for at de kunde forhøre sig hos Biskoppen. Dermed var Spillet gaaende, thi de to Missionærer følte sig forurettet og krænket i deres Ære, og i Menigheden opstod der nu det Røre, som Stensen netop vilde have undgaaet.

Den 23. Januar 1684 skriver nu Stensen til Rom¹ for at foranledige, at P. General gjorde sin Indflydelse over for P. Holtgreve gældende, hvad P. Karl de Noyelle ogsaa gjorde ved den 11. Marts at sende en Ordre til Køln om — i hvert Fald foreløbig — straks at trække de to Patres tilbage og erstatte dem med nogle andre, særdeles velegnede. Alt skulde ordnes med den størst mulige Diskretion og uden at fremkalde Uro². Denne Ordre blev ikke udført, idet P. Holtgreve paa Grund af Sygdom ikke følte sig i Stand dertil. Da P. General den 10. Juni atter formaner ham³, lader han P. Lotz komme til Hildesheim, men blot i den Hensigt at indhente Informationer. Den gamle Pater dør otte Dage efter sin Ankomst, og Provincialen undskylder sig hos de hamborgske Venner med en Henvisning til P. Generals bestemte Ordre og Biskoppens vedholdende Ønske. I Ligtalen over P. Lotz fik Stensen temmelig utilsløret Skyld for Paterens Død. De katolske Magters Residenter greb ogsaa ind, idet de nu mistænkte den franske Gesandt for at have paavirket P. General, og Stensen maatte føre bitter Klage over Patrenes Holdning og over, at han blev lagt for Had i Menigheden⁴. I et Brev af 24. September 1684 til Fru Lavinia Arnolfini tegner han følgende Stemningsbillede fra hine Dage: »For Tiden opholder jeg mig i en tredje By, hvor jeg i Maanedsviis kun har vekslet de faa Ord med min Skriftefader, som er nødvendige til Skriftemaalet, og dette, fordi jeg har set mig nødt til at bede om Tilbagetrækning af to Missionærer. Derfra kom der saa lidenskabelige Angreb paa mig, at det vilde falde mig svært at beskrive dem allesammen.«⁵

¹ Metzler, l. c. 242ss.

² Metzler, l. c. 221.

³ Metzler, l. c. 221—22.

⁴ Metzler, l. c. 225s.

⁵ Metzler, l. c. 227ss.

P. de Noyelle undskyldte sig to Gange hos Stensen; han stillede sig meget fornemt paa Biskoppens Side, og P. Holtgreve fik en alvorlig Irettesættelse. Generalens ædle Sind kom især til Orde i et Brev til den nye Rektor i Münster, hvor han sammenfattende udtaler om Patrenes Adfærd: »Da den højærværdigste Herre af Titiopolis syntes, at to Hamborger Missionærer skulde udskiftes og erstattes med andre, som det saa omsorgsfuldt ogsaa efter vor egen Sæd og Skik plejer at ske, og da ogsaa den hellige Kongregation anordnede, at dette skulde ske, var det da paa sin Plads at skændes eller fremskynde det modsatte af det ønskede?»¹

Nej, det var det ikke, og det er derfor heller ikke paa sin Plads nu at give Stensen Skylden for Hamborger Striden. Ikke engang de Breve, som fremkom to Aar efter Stensens Død fra de implicerede Patres' Side som Svar paa en fornyet Bebrejdelse fra Stensens fhv. Kapellan E. Schmael berettiger dertil². Der hævdes i dem bl. a., at Stensens Informationer om de to Patres stammede fra Jesuiternes Fjender, som gerne vilde have fjernet dem fra Hamborg. Men Stensen var dog netop og viser sig ogsaa her som Jesuiternes Ven; Hensigten med Forflyttelsen var netop at fremme Missionen under deres Ledelse. Stensen skulde senere over for P. Isaak selv have gjort Afbigt, siges der, men det opgives ikke for hvad. Og selv om den ydmyge Prælat har erkendt en eller anden Fejl, har han saa dermed underkendt de vægtige Grunde, der i sin Tid fik ham til at handle? Intet tyder derpaa. Astma og Alder lader sig ikke bortforklare; derimod findes der netop i disse Forsvarsbreve en Del Oplysninger om Menighedens Splittelse, Residenternes Indblanding og de fattiges Utilfredshed, som synes at underbygge Biskoppens kritiske Syn paa Forholdene.

Endnu klarere bliver dette, naar man benytter en Del Kildemateriale, som helt er undgaaet Metzlers Opmærksomhed. Den korte kronologiske Oversigt over disse Aktstykker, som her følger, gaar i sine Oplysninger helt mod Billedet af Stensen

¹ Metzler, l. c. 230.

² Metzler, l. c. 249—258.

som en uklog, overængstelig og lettroende Prælat, som bedømte Forholdene forkert.

Fra Tiden forud for Striden findes der to Skrivelser, som viser Biskoppens Betydning for Missionen i Hamborg, og hvor begejstret P. Isaak kunde paaskønne den. Den 14./24. April 1681 skriver Theodor Kerckring fra Hamborg til Stensen i Münster og udtrykker sin store Glæde over atter at kunne forny Bekendtskabet fra deres fælles Studietid i Holland¹. Missionærerne i Hansabyen, siger han, og den katolske Religionsøvelse manglede Protektion og Støtte fra en offentlig Rangsperson, og de havde derfor anmodet ham om at paatage sig Repræsentationen for en katolsk Fyrste. Det vilde han gerne, men han kendte ingen Fyrste, der egnede sig bedre til dette Formaal end Storhertugen af Toskana og ingen, der lettere kunde opnaa denne Gunst hos Cosimo III end Stensen. Kerckring var rede til at paatage sig dette Hverv vederlagsfrit og udtalte sin Forhaabning om, at Storhertugen endnu stadigvæk var ham saa bevaagen som i sin Tid i Holland under de anatomiske Demonstrationer.

Dette Brev var vedlagt et andet, som P. H. Isaak den 15./25. April rettede til Biskoppen, og hvoraf det fremgaar, at Stensen allerede havde skaffet Missionen den attraaede Gunst. Med overstrømmende Glæde takker P. Isaak den Apostoliske Vikar for den store Hjælp og Trøst, som hans Forbøn hos Cosimo III havde skaffet Menigheden. Den bedst egnede til Residentens Post vilde sikkert Kerckring være, denne Mand af den ældste tyske Adel, smykket med Dyd, Klogskab og alle andre Naturens og Aandens Gaver samt afholdt hos høje og lave. P. Isaak giver derefter nogle gode Raad til Sagens heldige Gennemførelse over for Storhertugen saavel som det hamborgske Senat og slutter: »Ved en udødelig Velgerning vil Deres Højærværdighed forpligte os og hele denne prøvede og endnu under-

¹ Firenze, R. Archivio di Stato, Archivio Mediceo, Filza 2662:

»Gaudeo et ex animo gaudeo, quod sese jam occasio obtulit scribendi ad Reverendissimam Dignitatem Vestram, ut illum, qui mihi olim propter communia studiorum in Hollandia innotuit, jam in altiori loco positum possim colere et honorare . . .«

trykte Kirke, saafremt De kunde og vilde støtte denne Sag, hvoraf der afhænger saa megen Fremgang for Religionen Jeg kender den store Nidkærhed, hvormed Deres Højærværdigheds Hjerte brænder for at gennemføre, hvad der vedrører Gud, Religionen og Sjælene¹. Der herskede altsaa paa dette Tidspunkt det bedste Forhold mellem Pateren og den Apostoliske Vikar; man faar ogsaa et levende Indtryk af Ven-skabet mellem P. Isaak og Kerckring.

De følgende Dokumenter stammer allerede fra 1684. Den 6. Februar skriver Stensen til Cosimo III og takker ham for en Gave paa 200 Daler til sit eget Underhold og for de Sjæle, Gud havde betroet ham. Vi faar at vide, at Stensen har taget Ophold hos den toskanske Resident og der forekommer den meget interessante Passus: »Jeg erkender deri vor gode Jesu faderlige Forsyn, som for denne Vinter har beredt mig dette Tilflugtsted, hvor jeg, beskyttet mod den usædvanligt strenge Kulde, nyder godt af en solid Ovns Velgerning og har Lov til at forblive indendørs uden Forpligtelse til at gaa ud flere Gange om Dagen og tilbringe lang Tid i Kulden, saaledes som jeg vilde have været nødt til under et fortsat Ophold i Münster. Det ser ud til, at Gud endnu behandler mig som et skrøbeligt Barn².

¹ Firenze, Archivio di Stato, Archivio Mediceo, Filza 2662:

»Immortali beneficio obligabit Illustrissima Dignitas Vestra nos totamque hanc ecclesiam afflictam et adhuc pressam, si quam potest opem in hoc negotio unde pendet magnum religionis incrementum et decus pro Dei gloria et animarum salute conferat. Scio quanto ardeat zelo paternum Illustrissimae Dignitatis Vestrae cor in hujusmodi perurgendis, quae concernunt Deum, religionemque et animas, unde accendi potius opto, quam illi frigiditas meas flammas pluribus maturis apponere.«

² Propagandaarkiv, S. R. C. G. Vol. 490, fol. 377r (Afskrift):

»Invitato dalla caritatevole offerta di Vostra Altezza Serenissima in una delle sue ultime, hò di nuovo preso ducento Thaleri, mentre dopo il mese d'Agosto, ch'è l'ultimo mi è stato pagato dall'ordinaria pensione, altro non hò per mantenimento di me, e di quell' anime, che Dio ne hà date, fuor di quello, che godo per la misericordia di Vostra Altezza Serenissima e per la bontà del Signore suo Residente. Ci riconosco una paterna provvidenza del nostro buon Giesù, che per questo inverno ne hà preparato questo luogo di refugio, dove contro il rigore del freddo assai insolito, godo,

Dette lyder jo lidt menneskeligere end Roses krasse Fremstilling af Stensens Askese¹ eller det ensidige Indtryk, man faar ved kun at holde sig til P. Stercks Brev².

I en udførlig Epistel af 15. Marts 1684³ skriver Stensen til Propagandakongregationens Sekretær om Kølner Kurfyrstens Hensigt med ham. Ærkebiskop Maximilian Heinrich vilde gerne beholde ham som Biskop i Münster — trods Stensens Protest mod Kurfyrstens Valg! — men han selv vilde afvente Pavens Afgørelse. Biskoppen kommer her lidt udførligere ind paa sin Stilling til Præstevelserne i Münster, og det er meget instruktivt at høre, hvorfor han ikke vilde paatage sig Ansvaret for dem. Man bortgiver, siger han, næsten alle Beneficier og behagelige Stillinger i Ordenssamfundene til dem, der byder mest, eller til dem, man har modtaget flest Tjenester af, eller til de nærmeste efter Blodet. For at faa det fornødne Antal Kandidater indstilles der til den første Tonsur Personer, som, hvad Alder og Dømmekraft angaar, er saa umodne, at de ikke ved, hvad der forlanges og hvorfor. Misbrugene i Domkapitlerne var overmaade, store og visse gejstlige Herrers Magt var saa betydelig, at en Suffraganbiskop enten maatte gaa ind paa alle deres Ønsker eller ligge i evindelig resultatløs Krig med dem. Ved at høre om hans eventuelle Tilbagekomst havde de allerede opstillet den Betingelse, at han maatte ordinere alle dem, de præsenterede for ham. Man ser altsaa, at det var vægtigere Grunde end blot og bare Ungdommens Fordærvelse og Verdens Ondskab⁴, som fik Stensen til at ræddes for Ansvaret.

I et Postskriptum udtaler Biskoppen sig ogsaa om Hamborger Striden. Stensen skriver: »Efter Afslutningen af dette Brev hører jeg, at Jesuitpatrene i denne Mission, vel vidende

et la commodità d'una buona stoffa, e da libertà di restare in casa, senza obbligo d'uscir piu volte il giorno, e passar lungo tempo nel freddo, come sarai stato obbligato se fosse restato a Munster. Pare, che Dio mi tratti ancora come fanciullo tenero . . .«

¹ V. Meisen og K. Larsen: *Stenoniana*. København, 1933, p. 144ss.

² Metzler, l. c. 129ss.

³ Propagandaarkiv, S. R. C. G. Vol. 490, 376r—379v.

⁴ Metzler, l. c. 126 og 218.

om min Hensigt at forflytte de to ældste efter Ancienniteten, vilde komme mig i Forkøbet; de har skrevet til Pater General, at han skulde huske, at han havde været i Noviciatet med den ene af dem; derpaa skulde der være kommet Svar, at han kendte Personen og derfor vilde tage denne under sin Beskyttelse. Om det forholder sig saaledes, ved jeg ikke. Jeg har det af en troværdig Person, at Patrene nu roser sig af dette. Men jeg haaber, at Pater General, naar han har faaet at vide, hvad jeg har skrevet til Deres Højærværdighed for nogle Uger siden, i højere Grad vil tage Hensyn til Sjælens Bedste end til gammelt Noviciatsbekendtskab. Det skal ikke nægtes, at Pateren har ydet Ordenen og Missionerne en stor Tjeneste, men til at være disse Missionærers Forstander og til at klare alle Missionens Besværligheder er han for højt bedaget, for tung af Legemsvægt og generet af Sygdomsanfald. Jeg kan ikke lade Missionen ofre Omkostninger paa en overtallig, naar det er nødvendigt at forflytte ham, enten af Hensyn til hans eget Otium eller til Missionens Tarv, hvor man har Brug for en rask Person, som er i Stand til at ile herhen og derhen alt efter Behov, for ikke at tale om andre Grunde, som ligeledes gør de to ældstes Forflyttelse til en Nødvendighed¹. Som man ser en

¹ »Finita questa sento come i Padri Gesuiti di questa missione avendo inteso, che io premero[?] la mutazione de' duo fra di loro i piu vecchi nel luogo, m'habbino volsuto prevenir col scrivere al Padre Generale che si ricorda esser stato nel noviziato col piu vecchio di questo duo. e che ne sia venuta la riposta, come conoscendo la persona, ne piglierà la difesa. Se sia cosi non lo so. L'ho ben da persona fede degra, che i Padri se ne gloriano adesso. Ma spero che il Padre Generale, avendo inteso qualche alcune settimane sono io scrissi a Vostra Signoria Illustrissima avra piu risguardo al bene delle anime, che alla conoscenza antica del noviziato. Non si nega, che il Padre non abbia reso grand servizio all'ordine ed alle missioni, ma per far da superiore di questi missionarii e per sodisfar alle fatiche della missione è troppo avanzato in età, troppo aggravato dal peso del corpo ed incomodato delle volte dalle indisposizioni. Nè puo la missione furnir le spese per tenir un supranumerario. Si che sarebbe necessario il mutarlo e per il di lui riposo e per i bisogni della missione, dove si richiede persona di vigore per correre in qua ed in la secondo il bisogno senza parlar di altre ragioni per lequali è parimente, e piu necessario, che i duo piu vecchi si mutino. Vol. 490, fol. 379 v.

meget fornuftig Vurdering, støttet til saglige Grunde. Der maa have været en god Del Dynamit i det hamburgske Menighedsliv, siden et saa rimeligt Ønske, fremsat af en saa rolig og rettænkende Mand som Stensen, kunde fremkalde saa stor Uro.

Stensens lange Brev til Storhertugen af 7./10. Maj blev skrevet for at styrke Kerckrings Position, som en Mand, der havde gjort sig fortjent af den katolske Menighed, og af Stensen selv under hans $\frac{3}{4}$ Aars Ophold i Residentens Hus¹. Kerckring betegnes som afholdt af Byens første Mænd og som staaende i stor Gunst hos den danske Konge, der havde søgt hans Raad. Men vigtigere for vort Emne er det, at Stensen ogsaa tager Kerckring i Forsvar mod Angreb fra Kejserens Gesandt Theodor von Rondeck. Denne yngre Rondeck var Jesuiternes Modstander og hans intrigante Bestræbelser gik ud paa at sælge Gesandtskabspalæet, som samtidigt var Missionens Hus, og at faa i hvert Fald Jesuiterne væk fra Hamborg². Kerckring modsatte sig dette, ligesom han ogsaa optraadte mod den kejserlige Residents Forbundsfæller, Greven af Barca (Bercka) og den kendte Borgmester (Müring eller) Meurer, som netop i denne Tid var ude for en svær Kamp med Hansabyens Senat. Det vilde føre for langt at opregne alle Anslag mod Jesuiterne og deres Hus, saa meget er sikkert, at Kerckring i Forening med Biskoppen havde Held med sine Bestræbelser i Rom og ved det kejserlige Hof i Wien. Kejseren fritog endnu i 1684 v. Rondeck for hans Stilling, og Patrene forblev i Hamborg³. Hvor Stensen nævner dette Resultat, tilføjer han i Parentes: *e come spero, stabilmente, benche si operi per la mutazione di due di essi sommamente necessaria, desiderando pero dalla compagnia*

¹ Firenze, R. Archivio di Stato, Archivio Mediceo, Filza 4494.

² Cfr. L. Dreves: *Annuae Missionis Hamburgensis, Friburgi Brig.*, 1867, p. 118ss; C. Linkemeyer: *Das kath. Hamburg in Vergangenheit und Gegenwart*, p. 286ss; *Geschichte der kath. Gemeinden zu Hamburg und Altona*. Schaffhausen, 1850, p. 96ss.

³ L. Dreves, l. c. p. 119. Kronikken lader J. Th. v. Rondeck blive forflyttet sidst i 1683; cfr. Linkemeyer, l. c. 297.

*duo altri, e non d'altro ordine*¹, Ytringer som viser, i hvor høj Grad Biskoppen tænkte paa Ordenens Vel, hvor lidt han lod sig paavirke af Patrenes Modstandere og ikke forlangte andet end de to Missionærers Udsiftning.

I det næste Brev fra Stensen til Storhertugen af 14./24. Maj er der igen Tale om Striden mellem Kerckring og v. Rondeck, men eet Sted kaster tillige Lys over det foreliggende Emne. Stensen siger nemlig om Patrenes Modvilje mod hans Person: »Siden min Ankomst er de baade imod mig og mod Hr. Resident Kerckring, fordi han ligesom jeg ønskede Forflyttelsen af de to ældste Patres i denne Mission, og fordi han ikke vilde give Penge til at betale Patrenes Omkostninger ved Bygningen, før Arbejderne gav det Løfte at ville fortsætte og fuldende det hele«². Det lader altsaa til, at man heller ikke var enig om, hvorledes det nye østrigske Gesandtskabspalæ, hvori der som sagt fandtes et Kapel og Boliger for Missionærerne, skulde fuldendes og afbetales. Uagtet Venskabet med P. Isaak har Kerckring i denne Sag taget Stensens Parti.

I et kortere Brev af 21. Maj 1684 fra Stensen til Storhertugen staar kun en eneste lille Notits, som kendetegner Situationen. Stensen siger, at han under hele sit Ophold i Hamborg ikke har celebreret andre Steder end i Storhertugens Kapel³.

Den 14./24. Maj skriver Kerckring til Storhertugen om sine Kontroverser med den kejserlige Gesandt v. Rondeck og det hamburgske Senat, men Brevet indeholder ikke noget af Vigtighed om Stensens Forhold til Jesuiterne⁴.

Den 24. Maj/3. Juni takker Stensen Propagandakongregationens Sekretær for den Ære at være genindsat i de aposto-

¹ Firenze, R. Archivio di Stato, Archivio Mediceo, Filza 4494.

² Firenze, Archivio di Stato, Archivio, Mediceo, Filza 4494: »doppo il mio arrivo sono essi e contra me e contra il Signore Residente Kerckring per aver egli consentito meco nel voler la mutazione de' duo piu vecchi di questa missione, come anco per non voler egli furnir denari per pagar le spese fatte da' Padri nella fabrica, primo que gl'operari voglione promettere di continuar e finir la tutta.«

³ Ibid., Filza 4494.

⁴ Ibid., Filza 4494.

liske Vikariater, men klager samtidig over Arbejdets Forøgelse. »Siden jeg kom til disse Lande, betyngtet med et saa stort Antal Titler og erkendte, at en eneste vilde være mere end nok, fik jeg den Gunst at blive befriet for flere«¹. Men da han nu havde faaet dem igen, vilde han anstrenge sig og affatte Beretninger om de enkelte Menigheder for at have et Skøn over, hvor man skulde fortsætte, og hvor man eventuelt kunde standse en unyttig Virksomhed.

Kerckrings Brev fra 21./31. Maj 1684 til Storhertugen handler kun om Rondecks Machinationer og er uden særlig Interesse for vort Formaal². I et Brev fra 11./21. Juni 1684³ til Storhertugen bebuder Kerckring, efter nogle Bemærkninger om Situationen i Hamborg, et længere Brev fra Stensen med flere Oplysninger, men dette Brev mangler.

I et andet Brev fra Kerckring til Storhertugen af 25. Juni/5. Juli 1684 fortælles der om den store Ildebrand, som hærgede en betydelig Del af Byen, især Kvarteret ved Elben⁴.

Den 2./12. Juli retter Stensen en Tak til Kardinal Cibo for Befrielsen for Bispeværdigheden i Münster⁵. Uden en streng Reform, skriver han, vil en Suffraganbiskop i Münster være udsat for at gøre sig skyldig i fremmede Synder⁶. Helst vilde han overhovedet trække sig tilbage fra Vikariaterne og virke som almindelig Præst.

Af de andre Breve fra dette Aar har Kerckrings af 13./23. August 1684 Interesse⁷; han meddeler deri Cosimo III, at

¹ Propagandaarkiv, S. R. C. Germ. Miss. Sett. Vol. 2, fol. 124rv.

² Firenze, Archivio di Stato, Archivio Mediceo, Filza 4494.

³ Ibid.

⁴ Ibid.

⁵ Propagandaarkiv, S. R. C. Germ. Miss. Sett. Vol. 2, fol. 127r.

⁶ Medvirkning ved Synder, der begaas af andre.

⁷ Archivio Mediceo, Filza 4494: »Et magnus ille Deus sit Serenitati Vestrae merces, quod sua Serenissima autoritate hoc bonum opus adjuvare velit, ut multae istae miserabiles animae a via veritatis et verae religionis deviantes, tandem aliquando ad verāque ecclesiae gremium possint reverti. Ad quod non parum operatur Reverendissimus Episcopus Stenonius,

Fjendtlighederne mod ham var blevet indstillet, og at hans Modstandere havde lidt et Nederlag. Han takker Storhertugen for den Hjælp, denne har ydet Kirken i disse Egne til Gavn for mange Sjæle, og han tilføjer om Stensen: »Herpaa arbejder ogsaa den højærværdigste Biskop Stensen, som har ført mange, ogsaa blandt de første i disse Egne, tilbage til vor sande Kirke, og jeg venter mig med hver Dag større og rigere Sjælehøst«. Stormen synes altsaa ved denne Tid at have været nogenlunde forbi, ikke mindst ved Stensens kloge og taktfulde Optræden, og her hører vi endelig ogsaa lidt om glædelige Resultater.

Hvor lidt den Apostoliske Vikar tænkte paa at gøre sig gældende, hvis han ikke ligefrem ansaa det for sin Pligt, fremgaar af en Beretning til Innocens XI, som Stensen straks efter Genovertagelsen af Vikariaterne havde lovet at skrive. Her fortæller han om de ham betroede Distrikter og fremsætter Forslag for deres Fremtid. Deriblandt findes følgende: »Hvor der er Patres af Selskabet, behøver man, hvis de følger deres Ordens Aand, ingen Apostolisk Vikar, undtagen til Firmelsens Sakramente, fordi de af sig selv gør alt med saadan Nidkærlighed og Opbyggelse, at man har Grund til at prise Gud for det; hvis de derimod ikke følger Ordenens Aand, er Vikarens Nærværelse frugtesløs, da en Prælat i Lande, som er undergivet Ikke-Katolikers Herredømme, ikke frit kan udøve sin Myndighed uden at bringe baade den og sin Person i stor Risiko med lidet Haab om Frugt«¹.

En mere saglig og uselvsk Bedømmelse af Situationen i

qui multos etiam primarios ad veram nostram ecclesiam hisce in partibus reportavit, et spero in dies majorem et uberiorem animarum messem.«

¹ Propagandaarkiv, S. R. C. G. Vol. 501, fol. 438r—439v: »Dove soni i Padri della compagnia, se seguitano lo spirito del loro istituto, non v'è bisogno di Vicario Apostolico, che per il solo sacramento della confirmazione: perche da loro stessi fanno il tutto con tanto zelo, ed edificazione, che si ha ragione di lodarne Iddio: se poi non lo seguitano, v'è infruttuosa la presenza del Vicario, mentre ne' luoghi sottoposti al dominio degl'acatholici, non puole il prelato usar liberamente sua autorità, senza poner questa e sua persona in grand cimento, con poca speranza di frutto.« fol. 438r.

Hamborg saa vel som i de mange andre Menigheder og Missioner i Nordtyskland og af sin egen Stilling skal man lede længe efter. Aktstykkerne i denne Sag — baade de, som Pater Metzler selv nævner og de, han ikke anfører — er et eneste overbevisende Defensorat for Stensen og hans korrekte og kærlige Optræden som Biskop.

Afsluttende kan det siges, at det ikke er ubetydelige nye Træk i Stensens Livshistorie og Karakter, som de her omtalte Skrifter fremdrager. Vi har mødt vor unge Lærde i Konversions-tiden og konstateret, at Nuntius Trotti er helt betaget af den nye Katoliks dybe Tro og Indsigt. Vi ser ham i Forbindelse med P. Kircher, en af Baroktidens betydeligste Polyhistorer. Saa staar Stensen paa Skillevejen mellem Florens og København, og vi faar et Bevis for den høje Gunst og respektfulde Tillid, den danske Forsker nyder hos Medicislægten, men ser ogsaa, at Kærlighed til Fædreland og Konge og Kærlighed til Kirken faar ham til at vælge Danmark endnu engang. Mere og mere paaskønner man endvidere den klare og kraftfulde Holdning, Stensen indtog i Münster baade før og efter Fyrstbiskoppens Død. Stensen er i sin Bispegerning ikke en snæversindet, fanatisk Asket, som paa Grund af overdreven og usund Religiositet kommer i Konflikt med Omverdenen, deriblandt sine egne Trosfæller. Kendsgerningerne viser derimod Stensen som den sunde Reforms Mand i en Tid og paa et Sted, som haardt trængte til Reform. At han maatte støde paa Modstand, er klart, men Problemet er, om alle, især de kyndige og kompetente var mod ham. Ingenlunde! Rom gav Stensen Ret, og der forelaa faktisk 2—3 ærefulde Tilbud til ham fra Tyskland og Italien, da Døden afbrød hans Virke. Hamborger Affæren bringer os Stensen menneskelig nærmere. Hans Handlekraft og Ansvarsfølelse tillader ham ikke at tie stille til uheldige Forhold, og uden at frygte Risikoen forlanger han derfor de to gamle Patres forflyttet. Men han anerkender med uselvisk Glæde Patrenes Fortjenester, han tager de Hensyn, der skal tages, han sætter sig først grundigt

ind i Forholdene, inden han griber fast og energisk ind. Det er ikke hans Skyld, at Maalet ikke bliver naaet, og hans følsomme Sind lider meget under de Angreb, han udsættes for. Men ogsaa her er det saaledes, at selve Jesuitergeneralen, Hovedvidnet i denne Sag, giver Stensen det Vidnesbyrd at have handlet korrekt og efter sin Kompetence.

Smaastykker.

1.

Det kgl. rettertings domme af 20. og 21. oktober 1575.

Af

Arild Hvitfeldt.

I sin anmeldelse af Dr. jur. Stig Iuuls disputats »Fællig og Hovedlod« (Hist. T. 10. V, 729 ff.) yder professor, Dr. jur. O. A. Borum et selvstændigt bidrag til tolkningen af de to bekendte rettertingsdomme, som dannede afslutningen på arveprocesserne efter Herluf Trolle og Birgitte Gjõe, forsåvidt angår stiftelsen af den frie adelsskole Herlufsholm. O. A. Borums tolkning falder sammen med Holger Fr. Rørdams opfattelse af sagens slutfase, og da Borum er kommet til sit resultat uafhængigt af H. F. Rørdam, kunde man synes at der måtte være vundet sikkerhed på dette punkt, og at Rørdams biografiske arbejde¹ i dette afsnit var blevet bekræftet gennem en udenforstående sagkyndigs selvstændige iagttagelser.

Der er imidlertid tre omstændigheder, som opfordrer til ikke at slå sig til tåls med dette. Den ene er en formalitet. Borum henviser til, at Rørdam er »inde på den samme Tanke« . . . »idet han S. 35 skriver: . . . », — hvorefter følger citatet om samspillet mellem Arild Hvitfeldt og Hans Mikkelsen. Men Rørdam er ikke selv kommet ind på den tanke, han henviser udtrykkeligt på dette sted — midt i fremstillingen af sagens forløb den 20. og 21., ved en fodnote umiddelbart foran »Det

¹ Historieskriveren Arild Hvitfeldt, Kbh. 1896.

var . . . « — til sin kilde. Noten begynder saaledes: »Se Pastor Chr. H. Brasch's skarpsindige Fremstilling af Retssagens Forløb (Gamle Ejere af Bregentved, S. 182 ff.), hvorved det er lykkedes ham at løse den Haardknude, som Retshistorikeren Kolderup Rosenvinge — ikke at tale om mange andre — maatte lade uløst«. Det vil sige at Rørdam i virkeligheden fremsætter, ikke sin egen intuitive anelse af et sammenspil, men en gengivelse i det væsentlige af Brasch' tolkning. Og om denne tolkning udtaler Borum, s. 735: »Jeg er enig med Juul i, at Uoverensstemmelsen ikke paa nogen Maade lader sig bortforklare, cfr. derimod Brasch og Kjer«. (fremh. her). Dette kunde tyde paa, at den tilsyneladende overensstemmelse mellem Rørdam og Borum måske ikke er helt fuldstændig endda.

Den anden omstændighed, som taler for ikke at stille spørgsmålet i bero med Borums værdifulde tolkningsbidrag en passant, er, at forhistorien til de to rettertingsdomme i en anmeldelse af et arbejde med et helt andet hovedemne selvfølgelig kun kan berøres ganske flygtigt, men at forhistorien på flere punkter er af væsentlig betydning for forståelsen af dommene og hovedpersonernes holdning. Den tredje omstændighed er, at det synes muligt at komme den endelige løsning endnu et skridt nærmere. Eller rettere sagt at underbygge og uddybe Brasch' tolkning, der i al sin simpelhed forekommer indlysende rigtig — men som åbenbart alligevel ikke er fremsat i en sådan form, at den har kunnet virke overbevisende på de to moderne jurister, der har beskæftiget sig med dommene.

Herlufsholm skole blev oprettet ved et gavebrev af 23. maj 1565, udstedt i fællesskab af Herluf Trolle og Birgitte Gjøe. Efter Herluf Trolles død oprettede fru Birgitte som enke et nyt gavebrev af 22. marts 1567, hvori hun påny gav skolen skøde på alt, hvad der var skænket den i det første fælles gavebrev. Samtidigt overdrog hun bestyrelsen af skolen til rigsrådet. Endelig tilbød fru Birgitte en personlig, mundtlig skødning for det kongelige retterting i Ringsted, 25. feb. 1573¹.

Angrebene mod donationen blev successive sat ind på for-

¹ Kold.-Rosenv.: Udvalg etc. III s. 194.

skellige punkter. Den første indsigelse blev behandlet på kongens retterting i Ringsted 25. feb. 1573 på foranledning af, at fru Birgittes søstersøn, Oluf Mouritsen til Bollerup, havde indanket skolens gods til lås. Indsigelsen blev fremsat af fru Birgittes broder, Christoffer Gjøe til Gunderslevholm, som påberåbte sig, at skiftet efter deres broder, Eskild Gjøe, ikke var tilendebragt. Retten afviste denne indsigelse ved en henvisning til, at der vel ikke var gået afkald i skiftet, men at dette dog måtte betragtes som endeligt, og fastslog, at skolen kunde forfølge sin lås¹. Det var ved denne lejlighed, fru Birgitte mundtligt bekræftede sin skødning.

Den næste indsigelse blev rejst af Jørgen Marsvin til Dybæk, der optrådte på vegne af sin hustru, Karen Gyldenstjerne, som var en datter af fru Birgittes søster, Helveg Gjøe, i dennes første ægteskab. Jørgen Marsvins indsigelse, som blev behandlet under herredagen i Randers 21. maj 1573, var rettet mod fru Birgittes eget gavebrev af 22. marts 1567, idet han bestred hendes habilitet, da en enke efter loven ikke måtte afhænde sit gods uden »næste frænders« samtykke². Det kongelige retterting afviste imidlertid indsigelsen med den formelle begrundelse, at Jørgen Marsvin ikke havde påtaleret, da hans hustrus moder atter var gift, så at han ikke var hendes lavværge, og han heller ikke havde nogen fuldmagt fra hende. Desuden fremhævedes det, at arven ikke var faldet³.

Rent faktisk havde fru Helveg Gjøe i et brev af 14. juni 1566 givet sit samtykke til skolens stiftelse⁴. Men på det tidspunkt var hun enke og Christoffer Gjøe hendes værge, og broderen afgav nu i et brev af 30. sept. 1573 overfor Jørgen Marsvin en erklæring om, at han aldrig havde givet sit samtykke til stiftelsen af skolen, ligesom Helveg Gjøes samtykke var givet uden hans billigelse⁵. På dette grundlag nedlagde Jørgen

¹ Kold.-Rosenv.: Udvalg etc. III s. 187 ff.

² Jyske Lov 1, 36.

³ Kold.-Rosenv.: Udvalg etc. III s. 202 f.

⁴ Kold.-Rosenv.: Udvalg etc. III s. 225.

⁵ Kold.-Rosenv.: Udvalg etc. III s. 226.

Marsvin derefter påny indsigelse med samme motivering som sidst, men kongens retterting i Næstved 5. juni 1574 afviste ligeledes denne indsigelse under henvisning til, at fru Helveg Gjoes nuværende mand, Mogens Gjøe til Bremersvold, var hendes værge nu, og at Jørgen Marsvin derfor var en fremmed mand til sagen¹.

I mellemtiden var Christoffer Gjøe blevet neutraliseret under skiftet efter ovennævnte Oluf Mouritsen, da han ved Peder Oxes indflydelse havde fået sin rigelige andel af arven efter sin og fru Birgittes søstersøn. Fru Birgitte selv havde indsat Peder Oxe som arving til hendes arvepart af Oluf Mouritsens jordegods, men for ikke helt at misforstaa fru Birgittes gaver til Peder Oxe, som man kunde gøre det efter Borums udtryk², må man have i erindring dels, at det var Herluf Trolle som på kongens vegne holdt anklagetalen mod Peder Oxe i 1558 efter hans flugt til udlandet, dels, og især, at Peder Oxe var fru Birgittes søstersøn og en af hendes nærmeste arvinger. Den første gave, hun skænkede ham, et halvt år før den her omtalte, var simpelthen en arvepart — i en anden sag — som var faldet under Peder Oxes udlændighed, og som havde voldt strid efter hans tilbagekomst.

Det kongelige retterting havde i maj 1573 i sine motiveringer for afvisningen af Jørgen Marsvins indsigelser som nævnt bl. a. henvist til, at arven ikke var faldet, og det er måske dette der er årsagen til, at han genoptager sagen efter Birgitte Gjoes død d. 25. juli 1574. Men samtidigt sætter han ind på et helt andet punkt end før. Han angriber nu det oprindelige fælles gavebrev af 23. maj 1565 og hævder, at det retligt må betragtes som udstedt af Herluf Trolle alene, men at Herluf Trolle så har afhændet sin kones ejendom, hvilket var i strid med loven, når ægteparret var barnløst³. Denne opfattelse får

¹ Kold.-Rosenv.: Udvalg etc. III s. 223 ff.

² »At man iøvrigt fra Birgitte Gjoes Side satte alle Sejl til fremgaar af, at hun ved rige Gaver til Rigets mægtigste Mand Peder Oxe søgte at vinde ham for Skolens Sage, a. a. s. 737.

³ Skånske Lov 1, 8, 1, 10 og 1, 12.

han medhold i ved Skåne landsting, i hvis dom af 16. april 1575 det hedder: »at huis beuises kand for^{ne} Herluff Trolle haffuer affhendt aff Frue Birgetthes Goudtz till Herluffsholms frii Adelsskole, thett findes att verre giordt emodt Lougen«¹. Og endelig stadfæstes denne dom af det kongelige retterting i København 15. juni samme år, hvor Jørgen Marsvin får dom for, at hvis han kan bevise at have lidt skade ved Herluf Trolles skøde, »tha bøer Herluff Trollis Arffuinge att stande hannom therfor till Retthe«².

Efter den tolkning, Brasch har fremsat³, skal dernæst dommen på det kongelige retterting d. 20. oktober 1575 opfattes således: »Herefter faldt der så Dom den Dag angaaende Herluf Trolles Skjøde, for at Skolen efter dette alene skulde have Laas paa det Gods, som Herluf Trolle deri har skjødet af sit eget, efterdi dette efter Rigens Ret lovligen er forfulgt til Laas, men derimod ikke paa det Gods, som Herluf Trolle deri har bortskjødet af Fru Birgittes, efterdi dette er dømt at være gjort mod Loven«.

Som følge heraf skal dommen d. 21. okt. efter Brasch, s. 196, opfattes således: »Den næste Dag d. 21. October skulde altsaa Dommen gaae for sig om Laasen, og da det nu var afgjort, at der intet var til Hinder, for at Skolen kunde faae Laas efter Herluf Trolles Skjøde, naar samme indskrænkedes til hans eget Gods, blev der altsaa kun Spørgsmaal om, hvorledes det stillede sig med Laasen for Fru Birgittes Gods, og efterat Rettertinget paany havde fremdraget Omstændighederne ved hendes Skjøde til Skolen . . . , dømte Thinget . . . Herlufsholms Skole til i Forstanderens Navn, at skulle have Laas saavel paa Herluf Trolles eget Gods, som paa Fru Birgitte Gøyes Gods«.

Det ønskes fremhævet, at denne tolkning allerede foreligger. At Brasch' tolkning er rigtig, skal her kun søges bestyrket.

¹ Kold.-Rosenv.: Udvalg etc. III s. 269.

² Kold.-Rosenv.: Udvalg etc. III s. 268 ff.

³ Chr. H. Brasch: Gamle Eiere af Bregentved fra 1382 til 1740, Kbh. 1873, s. 196.

Striden står om, hvorvidt dommene af 20. og 21. okt. er to alternative slutdomme, hvor den ene er traadt i stedet for den anden, eller dommen af 20. okt. kun er det næstsidste led i en kæde som afsluttes med dommen af 21. okt¹. Derimod er der vistnok enighed om at tidens retsliv frembyder stor kontinuitet², og man bør vel derfor på forhånd foretrække en tolkning der viser logisk juridisk sammenhæng, fremfor en tolkning der forudsætter den største juridiske forvirring. Og nu er forholdet det, at hvis man opfatter de to domme som alternativer, bliver besynderlighedernes antal legio, idet dommen af 21. okt. uden dommen af 20. okt. som forudsætning bliver næsten endnu mere uforståelig, end dommen af 20. okt. opfattet som slutdom. Hvis dommen af 21. okt. skal opfattes som alternativ til dommen af 20. okt., bliver det således bl. a. uforståeligt at den overhovedet ikke kommer ind på det spørgsmål der er emnet for Dr. jur. Stig Iuuls undersøgelse, når dette spørgsmål dog var rejst og blevet afgjort, som sket var, ved dommene af 16. april og 15. juni samme år. Andre besynderligheder er tilstrækkeligt fremhævet af denne opfattelses egne tilhængere, men de har ikke indset at besynderlighederne alle blot er konsekvenser af den urigtige sidestilling af de to domme 20. og 21. okt. Omvendt går der en ubrudt, følgerigtig linje gennem hele sagen fra den første til den sidste dom, hvis man optager den tolkning, Brasch har givet af dommen 20. okt. Denne dom beskæftiger sig da kun med det fælles gavebrev 1565, og det er da rigtigt, at den overhovedet ikke kommer ind på fru Birgittes eget gavebrev 1567 eller de indsigelser som tidligere var rejst herimod. Og Dommen af 21. okt. beskæftiger sig da kun med fru Birgittes eget gavebrev 1567, hvorfor det er rigtigt at den henviser til dommen 25. feb. 1573, og lige så rigtigt at den ikke omtaler Jørgen Marsvins to indsigelser mod fru Birgittes eget gavebrev (thi her var han blevet afvist som ikke påtaleberettiget) eller hans senere indsigelse mod det fæl-

¹ Jfr. Iuuls påpegning af, at recessen af 1547 § 28 er udformet over en gammel dom fra 1515.

² Kold.-Rosenv.: Udvalg etc. III s. 282 ff., s. XXII ff.

les gavebrev (thi spørgsmålet om det fælles gavebrev var afgjort dagen forud, og Jørgen Marsvins indsigelse mod det fælles gavebrev var ikke en indsigelse mod fru Birgittes eget gavebrev, hvilket nu alene drøftedes). Endelig er det ogsaa rigtigt, at dommen af 21. okt. da ikke omtaler Arild Hvitfeldts protest, thi denne protest var ikke rettet mod fru Birgittes eget gavebrev.

Videre vil en gennemgang af dommen 21. okt. vise, at der mangler noget, hvis man betragter den som afløser af 20. okt.-dommen. Der bliver for retten den 21. oktober fremlagt: en papirvidisse af fru Birgittes skødebrev »hun udi sit Enkesede och Velmagt udgiffvit och besegliidt haffver«, en vidisse af overdragelsesbrevet for forstanderskabet til rigsrådet, stadfæstelsesbrev og fire dombreve m. m., den almindelige stævning og seks ugers overhørelse — men ikke det oprindelige fælles gavebrev af 1565. Efter henvisning til dommen 25. feb. 1573 og til at enkeskøder står ved magt, hedder det derpå — uden nogen- somhelst motivering i dommen selv — at skolens repræsentant bør have lås på fornævnte Herlufsholm skole og dens tilliggende gods, så vel på Herluf Trolles eget gods, han dertil funderet har, som etc. Det, der mangler, er netop dommen af 20. okt., som altså må være en forudsætning for slutdommen og ikke selv en kasseret slutdom.

Det kunde forekomme berettiget alene efter dette at kræve ret tungtvejende grunde til opretholdelsen af synspunktet om de to domme som sidestillede, således at den første betragtes som kasseret og afløst af den anden. Men det skal indrømmes, at sagen i sig selv var indviklet og spørgsmålet derfor under alle omstændigheder vanskeligt at udrede for en eftertid.

Det forhold, som særligt synes at forekomme Iuul og Borum gådefuldt, nemlig at dommen af 20. okt. kun findes indført i Rigens Dombog og dommen af 21. okt. kun i Rigens Forfølgningsbog, men ikke i Dombogen, er imidlertid så langt fra at være en gåde, at det tværtimod er det afgørende bevis på at Brasch har ret i sin opfattelse. Thi hvis dommen af 20. oktober ved sin udfærdigelse havde været tænkt

som det siste ord i sagen, den endelige lås, vilde den ikke være blevet indført i Rigens Dombog. Den skulde i saa fald have været indført i Rigens Forfølgningsbog, men dér findes den som bekendt ikke. Disse to omstændigheder tilsammen — at dommen af 20. okt. findes i Rigens Dombog, og at den ikke findes i Rigens Forfølgningsbog — viser utvetydigt at den ikke var en endelig lås. På samme måde er det ganske i sin orden, at dommen af 21. oktober, der giver Herlufsholm skole den endelige lås på sit gods, findes indført, ikke i Rigens Dombog, men i Rigens Forfølgningsbog, hvor den hører hjemme.

Endelig har dommen af 20. okt. overhovedet ikke form af et låsebrev. Det har derimod dommen af 21. okt., der efter at have erklæret, at skolens repræsentant bør at have lås på førnævnte Herlufsholm skole og dens tilliggende gods, så vel på Herluf Trolles eget gods, han dertil funderet har, som fru Birgittes gods, fortsætter: »thi tildømme Vii nu . . .« for at slutte med formularen: »Och setthe Vii thendt Sag euindelige Thielse paa«.

Det er således fuldstændig sikkert, at forholdet mellem de to domme er sådan som Brasch rigtigt har set det. Den 20. oktober erklæres det, at skolen efter det fælles gavebrev 1565 kan få lås på Herluf Trolles eget gods, men kun på dette. Den 21. oktober erklæres det, at skolen efter fru Birgittes gavebrev 1567 også kan få lås på hendes gods. Hvorefter låsebrevet gives.

Dommene er iøvrigt uangribelige.

Det næste skridt bliver så at søge at finde årsagen til at man foretog denne juridiske manøvre, for det var unægtelig en spidsfindig fremgangsmåde til erhvervelse af lås.

Og her kan der først henvises til dommen på det kongelige retterting 15. juni 1575. Det viste sig nemlig ved den, at reale modargumenter mod angrebet på det fælles gavebrev 1565 var nytteløse. Herluf Trolles arvinger fremhævede ved den lejlighed, at fru Birgitte ikke havde lidt nogen skade ved Herluf Trolles disposition, idet hun havde godset i hænde efter hans

død, at hun derefter selv bortskødede det og gav det sig af hænde, de henviste til dommen over Christoffer Gjøe som fastslog lovligheden af fru Birgittes skøde, og de understregede at rigsrådet havde kendt overdragelsen »forfulde«. Men alligevel blev dommen fra Skåne landsting stadfæstet. Man kan bemærke, at hele forsvaret for donationen bygger på fru Birgittes egen bekræftelse, men tiltrods herfor lød dommen, at hvis Herluf Trolle havde bortskødet af fru Birgittes gods, var det gjort imod loven. Og ifølge retspraksis havde han faktisk afhændet sin hustrus gods, da man ikke tillagde hendes eget samtykke gyldighed. Hvis fru Birgitte havde ventet med at bortskænke sit gods, til hun blev enke, vilde spørgsmålet aldrig være opstået, men hun kunde jo ikke på forhånd vide at hun skulde leve længst, og da ægtemandens samtykke, værgens medunderskrift, derfor var nødvendig, opstod der en juridisk knude som ikke gav den gordiske noget efter i sindrighed. Men hvor den gordiske knude blot blev hugget over, blev denne knude løst.

Ideen til løsningen er af flere forfattere tilskrevet Arild Hvitfeldt. Det er nok rigtigt. Man har et godt indtryk af hans juridiske skarpsindighed gennem en retssag som processen om Lillø¹.

En anden omstændighed taler ogsaa meget stærkt derfor. Loven sagde, at bonde ikke måtte afhænde kone-jord uden de havde børn sammen, men selve salget kunde ikke omstødes, retsvirkningerne af en overtrædelse viste sig kun deri, at hustruens arvinger kunde kræve erstatning af manden eller mandens arvinger. Jørgen Marsvin havde da heller ikke på dette punkt givet genbrev mod forfølgningen til lås, og der forelå i det hele taget intet genbrev længere den 20. oktober. Selvom man måske har følt en donation af denne art mindre sikker mod omstødelse end et salg, er der dog mest grund til at tro, at låsebrevet vilde være blevet givet under alle omstændigheder. Men erstatningssagen mod Herluf Trolles arvinger var allerede rejst, og der kunde næppe være tvivl om dens ud-

¹ Kold.-Rosenv.: Udvalg etc. III s. 144 ff.; også citeret i udtog af Rørdam a. a. s. 27 ff.

fald efter dommene på Skåne landsting og på det kongelige retterting. Herluf Trolles arvinger havde påberåbt sig fru Birgittes egen bekræftelse som enke, men heroverfor havde Jørgen Marsvin erklæret, at han ikke havde gjort påtale mod Birgitte Gjøe eller stævnet den sag, men alene rejst krav om erstatning. Det var Jørgen Marsvin der begyndte spidsfindighederne.

Den økonomiske risiko var altså overordentlig stor for Herluf Trolles arvinger, det vil sige for hans broder Niels Trolles umyndige børn og hans søster fru Øllegaard Trolle, repræsenteret af hendes to sønner, Arild og Jakob Hvitfeldt. Og da omvendt risikoen for at Herlufsholm skole ikke skulde få lås på sit gods synes at have været ringe, forekommer det sandsynligst at det juridiske skaktræk d. 20. oktober først og fremmest blev foretaget for at parere stødet mod Herluf Trolles arvinger. At skolens besiddelse derved også blev gjort helt uangribelig har så vel desuden været et medvirkende bimoment.

Under retsforhandlingerne d. 20. okt. fandt der et sammenspil sted, som det er fremhævet af Brasch, Rørdam og Borum, — det kan næppe betvivles. Men efter det her udviklede, var det ikke et sammenspil mellem Hans Mikkelsen og Arild Hvitfeldt mod rettertinget. Det var langt snarere et sammenspil vendt imod Jørgen Marsvins angreb, og det er sandsynligt at rettertingets medlemmer, eller nogle af dem, på forhånd har tilkendegivet deres tilslutning til den valgte fremgangsmaade. Ellers var det hele næppe gået så glat. En venskabelig indstilling overfor kongens øverste sekretær kunde også ventes af et retterting, hvis medlemmer for op imod halvdelens vedkommende stod i nærmere eller fjernere slægtskabs- eller venskabsforhold til Herluf Trolle eller Arild Hvitfeldt.

Om forhandlingerne d. 20. oktober skal det tilslut bemærkes, at Arild Hvitfeldt overhovedet ikke protesterer mod at skolen får lås på sit gods. Han meddeler blot for rettertinget, at der i henhold til dom på Skånes landsting d. 16. april 1575 og på kongens retterting 15. juni 1575 ikke kan gives lås på fru Birgittes gods efter Herluf Trolles skøde, da dette ifølge de to domme er gjort imod loven. Han protesterer derfor imod,

at låsen dømmes og sluttet efter Herluf Trolles fundats og skøde, for at Jørgen Marsvin ikke med rette skal kunne beklage sig over at have lidt nogen skade ved dette. Hele indlægget lyser af venlig og betænksom omsorg for Jørgen Marsvins juridiske rettigheder! Og for rigtigt at tydeliggøre, hvad meningen er, erklærer Hans Mikkelsen derpå, at skolen søger lås på sit gods både efter det fælles skøde og efter fru Birgittes enkeskøde. Rettertinget tog oplysningerne til efterretning, bestemte at skolen kunde få lås på Herluf Trolles gods og gik den næste dag over til behandlingen af fru Birgittes eget gavebrev.

Men så havde Herluf Trolle ikke skænket sin hustrus gods bort, og så bortfaldt også erstatningsansvaret for hans arvinger.

Oversigter.

1.

Byzans og den moderne Forskning.

Af

Erik Bach.

Det byzantinske Kejserrige indtager en fremskudt Plads i den europæiske Middelalderhistorie. Det er et Faktum, som ingen i vore Dage bestrider. Men denne Erkendelse er forholdsvis ny. Den skyldes det intensive Forskningsarbejde, der i alle europæiske Hovedlande er ydet siden 1870, og som har fremkaldt en Revolution i Historikernes Opfattelse.

Det vilde være urigtigt at paastaa, at man ikke før 1870'erne har interesseret sig for Byzans; Gibbon's og Finlay's store Værker er Vidnesbyrd derom, men dels var disse Værker ikke baseret paa et metodisk kildekritisk Forskerarbejde, og dels var de skrevet for at tjene propagandistiske Formaal. Gibbon vilde agitere for radikale Idéer ved at vise et afskrækkende Eksempel paa, hvorledes Despotiet og Religionen kunde ødelægge et stort Rige og en stor Civilisation, og Finlay, der havde deltaget i den græske Frihedskrig, betragtede Byzansriget som en Fase i det græske Folks Udvikling gennem Undertrykkelse til Samling og Frihed. Et i og for sig selv frugtbart og rigtigt Synspunkt, men hos Finlay ikke videnskabeligt underbygget.

Den systematiske Undersøgelse af den byzantinske Histories Enkeltproblemer begynder først omkring 1870 og fortsættes med stigende Intensitet Aarhundredet ud og naaede i Mellemkrigstiden en storartet Blomstringsperiode for derefter,

saa vidt man kan se, at indskrænkes til et Minimum. Alle de store europæiske Lande har ydet deres Bidrag til dette Arbejde, dog maa Frankrig have Æren for at have gjort Begyndelsen med Alfred de Rambauds *L'Empire grec au XIeme siecle* 1870. Ved hans Side staar som Hovedrepræsentanterne for Byzansforskningen i 19. Aarh.s Slutning Russeren Vasiljefskij, Englænderen J. B. Bury og Tyskeren Karl Krumbacher. Hver for sig blev de Grundlæggere af en Skole i deres Land og har formaaet at give den et karakteristisk Præg, forøvrigt overensstemmende med den almindelige Tendens i vedkommende Lands Historieskrivning. Ligesom Rambaud blev Grundlæggeren af den videnskabelige Behandling af den make-donske Periodes politiske Historie — IX.—XI. Aarh. — og hans Landsmand Gustave Schlumberger af den diplomatiske, litteraturhistoriske og numismatiske Undersøgelse af samme Tidsrum og Korstogstiden, kastede Vasiljefskij sig særlig over Studiet af den indre sociale og økonomiske Historie i Perioden VIII.—XI. Aarh., i første Række Landboforholdene, og ydede her gennem en Række Afhandlinger i Undervisningsministeriets Tidsskrift et banebrydende Arbejde. Det samlede sig væsentligt om den saakaldte Bondelov νόμος γεωργικός, en Samling af Retsregler for et Bondesamfund: om Skel og Hegn, Brugsret til Jord og Ejendomsret, om Kvægtyverier og Byhyrdens Rettigheder og Pligter. Desuden beskæftigede han sig indgaaende med en Række kejserlige Noveller, Forordninger fra det X. Aarhundrede, der søger at standse den om sig gribende Latifundiedannelse i Lilleasien paa den Tid. Han paaviste, at man i den middelbyzantinske Periode maa regne med en Selvejerbondestand i Riget ved Siden af Fæstebønder og Godsejere som et vigtigt Samfundselement, hvad man ikke før havde været opmærksom paa. Vasiljefskij var maaske mere skoledannende end nogen anden af de her omtalte Forskere. En Række Forskere ikke blot i Rusland, men ogsaa i de andre slaviske Lande fulgte i hans Fodspor og gjorde den indre Historie i det østromerske Kejserrige til Speciale. Her skal blot nævnes to af de betydeligste: Uspenskij og Pančenko.

De engelske Byzantinister opdyrkede med Forkærlighed den politiske Historie i den ældre Periode IV.—IX. Aarh. J. B. Bury kortlagde med sit Værk: *The later Roman Empire 395—800* (1889) denne Tids Kejserhistorie og Krigshistorie efter nye Synspunkter. Mere end noget andet Sted raadede i England Gibbons Opfattelse af Byzans som en Lastens, Hykleriets og Intolerancens Højborg, hvis degenererede Folk stadig maatte se sit Landomraade svinde ind paa Grund af sin krigeriske Udygtighed. Burys Fremstilling former sig som et dokumenteret Opgør med Gibbons tendentiøse Paastande. Han understreger stærkt, allerede i Titlen til sin Bog, at Byzantinerne er Romernes Arvtagere. Deres Rige er det »senere Rom«, selve Romerstaten, der lever videre. Betegnelsen: det byzantinske Rige er en Opfindelse af Historikerne i forrige Aarhundrede. I Vesteuropa brugtes efter Karl d. Stores Tid ofte Udtrykket »det græske Rige« til Forskel fra det tysk-romerske, og dets Indbyggere kaldtes »Graeculi«, et Ord, der har en decideret nedsettende Klang, men ellers var »Romerriget« og »Romere« de almindeligste Navne og indenfor Riget selv de eneste anerkendte. Den Dag i Dag kalder de græske Bønder sig Romaioi, Romere, kun de bogligt dannede Kredse anvender det klassicistiske Hellener som Nationalitetsnavn.

Bury betonede, at Byzantinerne i Retsvæsen, Administration og Krigskunst ikke blot var Romernes ægte Arvtagere, men at de førte Udviklingen videre. Der skete for Eksempel i VIII. Aarh. en vidtstrakt Humanisering af Straffeloven. Skolevæsenet holdtes i Gang. Byzanz var i det hele taget Kulturstaten overfor de omkringliggende Barbarfolk, og det var en stor Fejl at antage, at Udviklingen stod stille indenfor Riget trods dets konservative Grundpræg.

Den tyske Byzantinistik havde en udpræget national Egenkab. Den var systematisk. Dens Førstemand Karl Krumbacher skrev en stor *Geschichte der byzantinischen Litteratur* 1890, han skabte et byzantinsk Forskningsinstitut i München: *Byzantinisch-Neugriechisches Seminar*, og han stod bag Udgivelsen af *Byzantinische Zeitschrift* fra 1893, i hvilket Forskere

i denne Disciplin fra alle Lande fik et fælles Organ. Foruden Krumbacher var andre tyske Forskere virksomme. Han havde saaledes en Forgænger i den store Rethistoriker Zacharia v. Lingenthal, der ved Midten af forrige Aarhundrede udgav alle byzantinske Retsbøger og kejserlige Forordninger i den store Samling *Jus Graeco-Romanum* 1856—84 og desuden i *Geschichte der griechisch-romischen Rechts* 1882 gav en byzantinsk Rethistorie. De store Samle- og Oversigtsværker er altsaa af tysk Oprindelse, og i denne Forbindelse maa det heller ikke glemmes, at Standardudgaven af byzantinske Tekster, særlig Historieskriverne, er fremkommet paa tysk Initiativ: *Corpus Historicorum Byzantinorum* ed. Bonn.

Den egentlige Historieforskning inden for de byzantinske Perioder var dog ogsaa repræsenteret i Tyskland, endda paa meget fremtrædende Maade af Heinrich Gelzer og Carl Neumann. Begge har ydet det helt gode i smaa Afhandlinger, Gelzer: *Zur Genesis der byzantinischen Themenverfassung* 1899 og Neumann: *Die Weltstellung des byzantinischen Reiches vor den Kreuzzügen* 1894, Den første klarlægger Oprindelsen til det ejendommelige byzantinske »Inddelingsværk«, for at bruge en nordisk Terminus, der var Grundlaget for Hærens Underhold i mange hundrede Aar. Det er gennemført gradvis i Løbet af VII.—IX. Aarh. De hvervede Afdelinger — *Σέματα* — blev udlagt paa Ryttergods af Kronens Ejendomme i Lilleasien, og Hærafdelingernes Chef blev efterhaanden ogsaa den øverste civile Myndighed i Distriktet, der derfor fik Navn efter Afdelingen. Aarsagen var Ønsket om at have en altid kampberedt Styrke at sætte imod Arabernes Strejftog og Plyndringer i de østlige Rigsdele. I IX. Aarh. var Systemet indført overalt ogsaa i de europæiske Provinser, baade Rytteri, Fodfolk og Søfolk underholdtes nu paa Gaarde rundt omkring i Riget, som saaledes havde faaet et nationalt Forsvar i Stedet for de Lejehære, det havde taget i Arv fra det romerske Senkejserdømme. Men paa mange Punkter betød denne Udvikling en Fare for den kejserlige Enevælde. Hæren, navnlig dens talstærke Rytteri og Officerskorps blev en bevæbnet Storbonde- og Godsejerstand,

nøje knyttet til provinsielle Interesser og stærkt opsat paa at forbedre sin økonomiske Stilling ved Opkøb af Smaabøndernes Jord. Samtidig førte den sin egen imperialistiske Politik med Erobringer langs Østgrænsen, d. v. s. Erhvervelse af ny Jord for Hæren. Carl Neumann, der som den første har gjort opmærksom paa dette Forhold, fremhæver, at der paa denne Maade i X. Aarh. kom en Modsætning frem mellem Provinsens jordejende Militærembedsmænd og den borgerligtprægede Hofregering i Konstantinopel. Utilfredsheden hos den sidste viser sig tydeligt i Kejser Konstantin VII Porphyrogennetos' Bemærkning: »Kejserne har stykket deres Magt ud til Theme-feltherrerne og sidder nu magtesløse i Hovedstaden, mens de burde følge Hæren i Lejren« og saaledes have Føling med den virkelige Magtkilde.

Den lærde Humanist paa Kejsertronen var imidlertid selv ganske uskikket til at overtage denne Rolle. Han søgte i Stedet ad Lovgivningens Vej at begrænse hensynsløs Rigdomserhvervelse. Det er den saakaldte Bondelovgivning, som Vasiljefskij behandlede. Resultatet blev, at Hæren med Nikeforos Fokas, Johannes Tzimiskes og Bardas Fokas tog Magten ogsaa i Centralregeringen for en lang Aarrække, og først i Slutningen af Aarhundredet lykkedes det en virkelig Soldaterkejser Basilios II for en Tid at kue Militæraristokratiets Uregerlighed ved at følge Bedstefaderen Konstantin II's Raad: selv at stille sig i Spidsen for Hæren. Der maatte imidlertid en lang Borgerkrig til og Genoplivelse af den lejede Hær. Det blev med den Væringetrop, som Basilios lejede i Kijef af Storfyrst Vladimir i 989 — som et Led i den Transaktion, der ogsaa førte til Ruslands officielle Overgang til Kristendommen — at den kejserlige Enevælde genoprettedes i Slutningen af X. og Begyndelsen af XI. Aarh., og denne Periode er da ogsaa Væringevæsenets Storhedstid. Den er imidlertid, som Neumann paapeger, ogsaa Byzanz's Storhedstid. Dets Flaade behersker det østlige Middelhav, de omliggende Barbarstater holdes i Skak ved Subsidiær — ikke Tribut, som man undertiden ser dem benævnt — og Konstantinopel er det store Marked, hvor Orienten møder den endnu

saa uciviliserede Occident, skænker den Varer og Kulturgods og giver den Impulser fra Livet i den store Kejserstad, den eneste Storby i Kristenheden i disse Aarhundreder.

Den næste Generation af byzantinske Forskere har været dybt og varigt influeret af den moderne Arkæologi. Ogsaa dette Fag har sine store Repræsentanter i alle de fire Hovedlande. Russeren N. Khondakof, Franskmanden Ch. Diehl, Østrigeren Josef Strzygowski, Englænderen E. Dalton. Det byzantinske Haandværks høje Stade manifesteres klart i den lange Række af Bygninger, der helt eller delvis er bevaret, og den store Rolle saavel byzantinsk Arkitektur som Kunsthåndværk har spillet som Forbillede overalt i Vesteuropa. Der var derfor et uhyre Felt at undersøge for den nye Videnskab, og allerede nu kan man konstatere, hvor store Resultater den har bragt. Den har opdaget Kultursammenhængen, som man tidligere ikke anede. Strzygowski har i flere Værker paavist, at Elementerne i den byzantinske Arkitektur for Størstedelen er af orientalsk Udspring, ikke blot forasiatisk, men centralasiatisk. I *Ursprung der Kirchenkunst* 1920, *Baukunst der Armenier* 1918, *Orient oder Rom* 1901 har han understreget Nomadefolkernes Forkærlighed for det dekorative og Detailen som Forudsætninger for Byzantinernes Udsmykning af deres Kirker, Huse og Klæder, og tillige den armenske Oprindelse af Kuppelbygningen, det lukkede Rum, der er saa karakteristisk for byzantinsk Kirkekunst, medens de antikke Folks plastisk-monumentale Smag helt synes at være forsvundet. Strzygowskis Teorier har mødt nogen Opposition, men Dalton har i *East Christian Art* fra 1926 slaet fast, at Hovedthesen ikke lader sig rokke, selvom visse Overdrivelser maa trækkes fra, og man især i Maleriet kan se en tydelig Linie tilbage til Antikken. Der har saaledes været Tendens til at understrege det orientalske Element i den byzantinske Kultur, en Tendens, som dog er blevet bekæmpet en Del fra engelske Byzantinisters Side som Bury's Elever Norman Baynes og Stephen Runciman. Man har i England altid holdt stærkt paa Byzans's Betydning som Antikkens Arvtager.

De byzantinske Arkæologers Nestor er imidlertid Ch. Diehl. At han utvivlsomt er den bedst kendte byzantinske Forsker udenfor Fagfællernes Kreds skyldes dels hans betydelige Evner som Skribent og dels, at hans Værker har været lettere tilgængelige, mere drejet sig om almenhistoriske Emner end de andres. Monografierne over Ravenna og det byzantinske Afrika, samt Haandbøgerne i Kejserrigets almindelige Historie og Kunst-historie har været udmærket egnet til at fange det store Publikums Interesser. Endelig har hans Stilling som Professor ved Sorbonne naturligvis skaffet ham bedre Muligheder end de fleste for at komme i Kontakt med større Kredse af den internationale Videnskab. En speciel Retning indenfor byzantinsk Arkæologi tilhørte Russeren Khondakof. Han blev Banebryderen for Balkanarkæologien — for Udforskningen af de byzantino-slaviske Relationer — et Arbejde, der med den allerstørste Energi er fortsat i Mellemligstiden, da Bulgarien, Rumænien og Jugoslavien for Alvor svang sig op til europæiske Kulturnationer. De havde forstaaeligt nok en betydelig Interesse i at faa en klar Forstaaelse af den byzantinske Kulturs Rolle i deres Middelalderhistorie.

De byzantinske Studier var saaledes godt i Gang før 1914, og de betydelige Historikere, der havde virket indenfor denne Disciplin, havde opnaaet, at Synspunkterne indenfor den lærde Verden i hvert Fald overfor Byzanz's Betydning havde undergaaet en stor Ændring. Her i Danmark havde det vel ikke sat sig særlig betydelige Spor. Ganske vist havde J. L. Heiberg i flere af sine Arbejder beskæftiget sig med byzantinske Emner i den nye Aand, men blandt de egentlige Historikere var Interessen ringe. Dansk historisk Forskning var endnu stadig saa præget af Revisionen efter 1864 og af Opgøret med den national-liberale Historieopfattelse indenfor de nationale Problemers Ramme, at Udsynet var ret ringe. Erslev, der som Professor i Middelalderhistorie var nærmest til at optage de nye Synspunkter, har i første Udgave af sin Middelalderhistorie bestemt taget Afstand fra dem.

En saa udpræget international Videnskab som Byzantin-

ologi maatte nødvendigvis paavirkes stærkt af Verdenskrigen og Omvæltningerne i dens Kølvand. Tyskland og Rusland havde paa mange Punkter haft Forspringet indenfor denne Videnskab før 1914, disse Lande var saaledes de eneste, der raadede over specielle byzantinske Tidsskrifter og videnskabelige Institutter. I 20'erne, da det internationale videnskabelige Samarbejde genoptoges, blev det Sejrherrerne i det store Opgør, Frankrig og de nye Øststater, der tog Føringsen. Der havde længe været en vis Utilfredshed med »Byzantinische Zeitschrift«s overvejende filologiske Præg. Det blev derfor besluttet paa den V. internationale Historikerkongres i Bruxelles i 1923 at udgive et nyt Tidsskrift og at afholde specielle Byzantinistkongresser hvert 3. Aar. Den første fandt Sted i 1924 i Bukarest med Støtte fra Fondation Universitaire i Bruxelles og de franske, rumænske, græske og jugoslaviske Regeringer. Initiativtageren var den bekendte rumænske Historiker og Politiker Nicola Iorga. Det nye Tidsskrift blev her fastlagt. Det fik Navnet *Byzantion*, udkom i Bruxelles fra 1925 og fik som Redaktør den fremragende belgiske Byzantinist Henri Gregoire. Som historisk Tidsskrift har det forlængst taget Føringsen fra »Byzantinische Zeitschrift«, der stadig væsentlig er filologisk, og som internationalt Tidsskrift ligesaa; man møder her Side om Side engelske, tyske, franske og italienske Artikler, mens B. Z. er udelukkende tysk. Kongresserne fortsattes i de følgende Aar. 1927 i Belgrad, 1930 i Athen, 1934 i Sofia, 1936 i Rom og Neapel. 1939 var der endelig planlagt en Kongres i Algier, men Krigens Udbrud i September hindrede dens Afholdelse, ligesom den foreløbig standsede Udgivelsen af »Byzantion«. Bruxelles blev ikke alene Sæde for Redaktionen af dette Tidsskrift, men fik ogsaa i Forbindelse med Universitet et byzantinsk Institut, ligesom der oprettedes en særlig *Office des Etudes Byzantines* ved Bibliotheque Royale de Bruxelles 1931. Skønt saaledes de byzantinske Studier afgjort havde faaet et vesteuropæisk Centrum i 1930'erne, kan man ingenlunde sige, at det gamle Hovedsæde München var ude af Virksomhed. *Mittel- und Neugriechisches Seminar*, der efter Krumbachers Afgang 1909 lededes af A. Heisenberg, havde

fra 1930 Franz Dölger som Chef. Denne er en af Nutidens ledende Byzantinister og har især udmærket sig som Udgiver af *Corpus der griechischen Kaiserurkunden des Mittelalters* og talrige Afhandlinger, og blandt hans Kolleger i Tyskland har man talt Ernst Stein og Georg Ostrogorskij, af hvilke den første efter 1933 flyttede til Amerika, Ostrogorskij nogle Aar senere til Belgrad. Stein, som Gregoire har karakteriseret som den byzantinske Historieskrivnings Mommsen, har i første Række arbejdet med den ældre byzantinske Periode 300—600. Hans Hovedværk er *Geschichte des spätromischen Reiches 284—476*, 1928, der maa betegnes som det moderne Standardværk for dette Tidsrum og udmærket opsummerer alt, hvad Nutidens Forskning har frembragt af nyt om Senantikken og dens Overgang til byzantinsk Periode. Ostrogorskij's Speciale er den indre saavel religiøse som sociale og økonomiske Historie i den middelbyzantinske Tid c. 700—1100. Den før Krigen saa højtstaaende russiske Byzantik har derimod helt tabt sin Betydning. Den ledende russiske Arkæolog Khondakof bosatte sig efter Revolutionen i Prag og grundlagde her et Institut, der efter hans Død 1925 fortsætter som Institut Khondakof med Tidsskriftet *Seminarium Kondakovianum*. I visse Henseender fortsattes her den russiske Byzantinistiks Traditioner, nemlig Udforskningen af de byzantino-slaviske Relationer. En anden af de førende russiske Byzantinister A. A. Vasiljef levede ogsaa i Landflygtighed, først i Dorpat, senere i Amerika. Til Trods for vanskelige Arbejdsvilkaar har han skrevet den nyeste Haandbog over hele Byzans's Historie: *Historie de l'Empire byzantin* 1932 i 2 Bind. Det er ikke noget fængslende og spirituelt Værk som Gibbons: »Decline and Fall of the Romain Empire 1774 ff., heller ikke nogen letlæst Ledetraad som Diehls lille Bog, men det er et uundværligt Opslagsværk for enhver, der arbejder med byzantinske Emner. Dets store Værdi beror paa, at det sætter Læseren ind i hele den videnskabelige Diskussion om hvert enkelt Problem og omhyggeligt gengiver alle Forskeres Mening. Til Slut maa i denne Oversigt over Mellemlæstidens byzantinske Forskning nævnes Arkæologiens store Fremskridt.

Som en Afløser af det gamle russiske arkæologiske Institut i Konstantinopel, der lukkedes i 1914 er opstaaet et tysk og et amerikansk som en naturlig Konsekvens af disse to store Nationers førende Stilling indenfor den arkæologiske Videnskab. Der er i det moderne Tyrki uhyre Opgaver for Arkæologerne, og foreløbig har man kun naaet lidt. Det vigtigste Arbejde er foregaaet i selve Stambul og har bestaaet i Frilæggelse af Mo-saikker i Sofiakirken, der nu er Musæum, ikke længere Moske, og i Gravninger paa det kejserlige Paladsomraade sydøst for Kirken. Større sammenfattende Resultater har dog endnu ikke været mig tilgængelige.

Endelig maa det ikke glemmes, at man nu har iværksat en systematisk Undersøgelse af de rige græske Klosterarkiver. Foreløbig har man udgivet Dokumenterne fra Lavraklosteret paa Athos.

Skal man resumere de karakteristiske Træk for Mellemkrigstidens Byzantinologi, maa man særlig understrege den stærke Fremdragelse af de økonomiske og sociale Faktorer, der har præget Afhandlingerne i »Byzantion« saavel som de større Værker fra Perioden. Endvidere den stigende Udnyttelse af arkæologiske Resultater, og endelig den stadig videre Horizont hos Byzantinisterne, som har ført dem ind paa sammenlignende Studier over Byzans og Normannerne og Byzans og Araberne. Man kan blot læse Fernand Chalandon i *Les Comnes I—II 1900—12* og *L'Italie meridionale sous la domination normande 1907*, og Vasiljef: *Byzance et les Arabes* for at se, hvilke Muligheder for bedre Forstaaelse af Byzans's Historie disse sammenlignende Studier giver. Den nordiske Indsats i dette Forskerarbejde har ikke været stor og væsentlig hørt hjemme i Finland, hvor Zilliacus og Gunnar Mickwitz har været dets Repræsentanter; muligvis skyldes det Paavirkning fra det gamle Rusland.

Den allernyeste Haandbog, i hvilken den byzantinske Videnskabs nuværende Standpunkter opsummeres, er udkommet 1940 i Iwan Müllers »Handbuch der Alttertumswissenschaft og er skrevet af Georg Ostrogorskij. Værket hedder: *Geschichte*

des byzantinischen Staates. Man sættes her ind i de nye Synspunkter, som særlig Henri Gregoire har fremført om Konstantin d. Stores Religionspolitik og hele Rekonstruktionsarbejde. Tværtimod at være nogen Sejr for den græske Nationalitet betegner Hovedstadens Flytning til Konstantinopel langt snarere det latinske Vestens største Fremstød mod den hellenistiske Kulturkreds. Balkan og Trakien var væsentligt latinske Landes Byzans blev som Hovedstad sprogligt latiniseret i vid Udstrækning. Hovedstadens Flytning er mere en Sejr for det provinsromerske Element over Moderbyen end det græskorientalske Elements Sejr over det romerske. Tidligere havde man fulgt den Praksis, at Græsk var ligestillet Latinen som officielt Sprog i den østlige Rigshalvdel, nu bliver Latinen ene-raadende. Noget andet er, at Nyudviklingen i Orientens Kultur-liv: Kristendommens Fremtræden, dybt og varigt sætter sit Præg paa den romerske Befolkning, og at den nævnte romerske Østoffensiv møder et stærkt orientalsk Modstød. Dette finder sit Udtryk i den østlige Kirkes Opposition baade mod Hofpatriarken i Konstantinopel og mod Kirkens fælles Overhovede: Paven i Rom. De store Kirkemøder i 4.—6. Aarh. i Nikæa, Konstantinopel, Efesus, Kalkedon og atter Konstantinopel er store Kongresser, hvor de nationale og kulturelle Modsætninger indenfor Imperiet tørner sammen. De Emner, der diskuteres, er ikke ligegyldige dogmatiske Spidsfindigheder. Det er dybt forskellige Opfattelser af Mennesket og Formaalet med dets Liv paa Jorden, som Aarhundreders Kulturudvikling havde skabt hos Østens Folk i Syrien og Ægypten og til Dels Lilleasien paa den ene Side og de europæiske Middelhavsfolk paa den anden. Monotheismen havde gamle Rødder i Østens Folk, og hos dem levede Følelsen af den uoverstigelige Kløft mellem det guddommelige og det menneskelige, der efterhaanden gav sig Udtryk i Forbudet mod at gøre Billeder af Gud. Der var derfor hos disse Folk en indgroet Uvilje mod at akceptere det nikæanske Treenighedsdogme og Definitionen af Kristi Natur som tvedelt, baade menneskelig og guddommelig. I den officielle Kirke dominerede imidlertid den græske Teologis Til-

hængere, som i Overensstemmelse med Platon og andre græske Filosofer ikke drog nogen skarp Linie mellem det menneskelige og guddommelige. Følgen blev, at de orientalske Folk blev drevet ud i en Opposition mod Imperiets Kirke og dermed mod dets Kejser, som medførte, at de modtog de muhamedanske Grækere som Befriere og derved muliggjorde Islams vældige Sejrsløb i 7. Aarh. gennem Syrien og Nordafrika.

Dette store Landetab mod Øst bevirkede, at ogsaa Donaugrænsen brast for den slaviske Folkevandrings Tryk. Hele det latinske Balkan blev revet bort. Byzans var nu et næsten græsk Rige, omfattende Lilleasien, Østrakien, en Del af Makedonien, Hellas og Magna Graecia. Dette fik Konsekvenser for Rigets indre Styrelse. Græsk blev officielt Sprog, Themeforfattningen indførtes for at skabe et stærkt Lokalforsvar mod de fjendtlige Plyndringer. Dette Rige, det middelbyzantinske fra 7. til 11. Aarhundrede, føles af Nutidens Grækere som Nationens egentlige politiske Storhedstid, for første — og eneste — Gang dannede det græske Folk sin egen samlede Stat, som tilmed var en Stormagt. I den nationale Romantik har Drømmen om Konstantinopel som Hovedstad for baade det egentlige Hellas og for et græsk Lilleasien spillet en betydelig Rolle, og den har altid hentet sine Forbilleder fra det halve Aartusind mellem Folkevandringerne og Korstogene, da den græske Stormagt var Europas førende. Denne Periode er Byzantinisternes egentlige Domæne. Tiden før 600 maa de dele med Oldtidsforskerne og Korstogstiden med de almindelige Middelalderhistorikere, men Billedstriden og de makedonske Kejsere er der ingen andre, som befatter sig med.

Dog har disse Aarhundreder en betydelig almenhistorisk Interesse. I denne Tid kommer det byzantinske Kulturliv til sin fulde Udfoldelse. Oldkirkens Tanker og ydre Former forenet med den hellenistiske Bycivilisation og det lilleasiatiske Riddervæsen, som det udformedes under Herremænds og Soldaterbønders Smaakrige med de kurdiske og arabiske Nomader, og med det mystisk-hellige Tsardømme som det centrale Punkt, hvor alle Magtens og Kulturens Traade løb sammen, det er

Hovedelementerne i en Kultur, der forekommer os saa fremmedartet, men som alligevel har bevaret den antikke græske Litteratur for os, samt en Mængde Monumenter, og som har givet Rusland og de græsk-ortodokse Balkanfolk deres Præg som Kulturfolk. Disse to verdenshistoriske Indsatser: Bevarelsen af den oldgræske Kulturs Efterladenskaber og Udbredelsen af Kultur og Oplysning til Østslaver og Østlatinere, er det, som faar os til at dyrke Byzans's Historie i disse saakaldte mørke Aarhundreder, og for den, som een Gang har fattet Kærlighed til Hellas og dets Folk, har enhver Fase i dets Historie Interesse.

Forskningen har, som tidligere berørt, fremdraget overordentligt meget til Belysning af denne Periodes Historie, særlig de kirkehistoriske, sociale og økonomiske Sider. Billedstriden, Præfektens Bog, Agrarlovgivningen og den saakaldte »Traktat om Skatteopkrævningen« har været Genstand for Undersøgelser af alle betydende Byzantinister. Ostrogorskij: *Studien zur Geschichte des byzantinischen Bilderstreits* (1929) har paavist denne Strids Sammenhæng med de ældre kirkehistoriske Kampe mellem Orient og Occident. Vigtige Kredse i Lilleasien vilde, paavirket af Islams store Sejre, gennemføre en Renselse af Kirken for den i Orientalernes Øjne saa forargelige Menneskeliggørelse af det hellige, der fik sit Udtryk i Billedtilbedelsen i Kirken. Kampen varede i over 100 Aar og endte med Orientalernes Nederlag og den hellenske Renæssance indenfor Riget i 10. og 11. Aarh. Gunnar Mickwitz har i sin udmærkede Afhandling *Die Kartellfunktion der Zunfte* 1936 paa Grundlag af Kildeskriftet Præfektens Bog fra 10. Aarh. — nærmest en Markedsordning for Hovedstaden — givet en klar Analyse af Lovenes Funktioner og Betydning i Byzans og tillige opstillet den Thesis, at det middelalderlige Lavsvæsen i Vesteuropa over Italien har laant sine Former fra Byzans. Agrarlovgivningen i 7. og 10. Aarh. har været klassiske Emner for Historieforskningen og har i nyere Tid faaet et værdifuldt Supplement som Kilder til Forstaaelsen af sociale Forhold paa Landet i Traktaten om Skatteopkrævningen, behandlet af Ostrogorskij i *Die länd-*

liche Steurgemeinde des byzantinischen Reiches im 10den Jahrh. (1927). Man ser bl. a., hvorledes Skatteforpagtninger og Immunitetsforleninger griber om sig i 10.—11. Aarh., og faar en Baggrund for Kampene mellem det radikale, civile Parti og det militære Parti i samme Tidsrum, der ender 1081 med Militæradelens Sejr under Huset Komnenos.

Den senere byzantinske Periode har forskningsmæssigt været Stedbarn, skønt, eller maaske fordi Kildematerialet er overdaadig rigt i Sammenligning med Tiden forud. Komnenertiden 1081—1204 har dog i den franske Historiker F. Chalandon faaet sin Historieskriver, hvorimod Perioden efter det 4. Korstog er lidet oplyst. Medens Byzantinisterne har haft et udmærket Samarbejde med Oldtidsforskerne, og Arbejdet med Senantikken derfor har taget et enormt Opsving i de sidste Aartier, er noget lignende kun i ringe Grad Tilfældet, naar det drejer sig om Korstogstiden og Samspeilet mellem det synkende Byzans og det opadstigende Vesteuropa. Kontakten mellem Byzantinister og almindelige Middelalderforskere er svag, skønden for dette Tidsrums Vedkommende burde være meget intim. Det bliver en af Hovedopgaverne for Fremtidens Byzantinister at skabe dette Samarbejde.

2.

Nogle moderne amerikanske historiske Værker.

Af

Frantz Wilhelm Wendt.

I en artikel i dette tidsskrifts 10. R. II p. 106—15 gav jeg i 1932 en oversigt over nyere amerikansk historieskrivning, som dog nødvendigvis blot kunde blive en skitse. Siden da har docent i historie ved the College of the City of New York Michael Kraus i 1937 udsendt en omfattende *History of American Historiography*, som er den første samlede amerikanske historiografi, siden J. Franklin Jameson i 1891 offentlig-

gjorde sin kortfattede »History of Historical Writing in America«. Jameson's bog, som kun behandler tiden op til c. 1880, kommer derfor slet ikke ind paa det store gennembrud i amerikansk historieforskning, som netop fandt sted i 1880-aarene med Jameson selv som en forgrundsskikkelse. Som det fremgaar af titlen paa en anden bog, John Spencer Bassett's *The Middle Group of American History* (1917), har denne kun et udsnit af den amerikanske historieskrivning til emne og omtaler først og fremmest banebryderne for indsamlingen og benyttelsen af kilderne til uafhængighedskrigens historie, George Bancroft, Jered Sparks og Peter Force.

Michael Kraus's bog, der er velskrevet, klar og stofrig, giver et meget fyldigt overblik over den amerikanske historieskrivning og historieforskning lige fra banebryderen John Smith, der i 1607 var en af grundlæggerne af Virginia, op til William E. Dodd, Charles A. Beard, Samuel E. Morison og deres samtidige i 1930-aarene. Kraus bevæger sig i et roligt, systematisk tempo op gennem aarhundrederne, krydrer sin stil og udbygger sit stof med talrige velvalgte smaa citater, gør rede for de enkelte historikers liv, idéindhold og værker og giver ved indledningen til nye perioder gode analyser af fællestræk og forskelle hos periodens forskere. Paa den maade marcherer mændene og bøgerne deres statelige kavalkade op gennem mere end tre aarhundreder. Værket giver derfor udlændinge en bekvem lejlighed til at skaffe sig et indtryk af den amerikanske forsknings udviklingsgang, samtidig med at de gennem talrige henvisninger baade i teksten og i noterne faar en fyldig bibliografisk introduktion til de amerikanske historikers rige produktion.

I den ovennævnte 10 aar gamle artikel omtaltes, at professor ved Columbia University Charles A. Beard i 1927 under fællestitlen *The Rise of American Civilization* havde udgivet en U. S. A.'s historie i to digre bind, det første, »The Agricultural Era«, behandlende tiden op til c. 1850, det andet, »The Industrial Age«, førende skildringen op til aaret for værkets afslutning. I 1939 har Beard hertil føjet et tredje bind, *America in Midpassage*, som er en blændende analyse af

U. S. A.'s politiske og økonomiske, sociale, diplomatiske og kulturelle udvikling i det bevægede 10-år mellem børskrakket i 1929 og München-mødet i 1938. »America in Midpassage« tager sit udgangspunkt i boom-tiden i Coolidge's sidste regeringsår og i det bevægede valg 1928, som endte med republikaneren Herbert Hoover's sejr over demokraten Alfred E. Smith. Faa amerikanske præsidenter har haft saa krank en skæbne som Hoover. Han drog ind i Det hvide Hus i marts 1929 med løfter om at give forretningslivet og beskæftigelsen endnu bedre kaar end i Coolidge's gyldne dage »and thereby remove poverty still further from our borders«. Men den dag fire år senere, da han, besejret ved valgene, kørte gennem Washington's gader ved sin efterfølgers side, havde kæmpebankerne i New York City i den tidlige morgen maattet standse deres betalinger. I 47 af unionens 48 stater var bankvæsenet næsten helt eller ganske lammet, landbruget i den yderste elendighed, industrien helt paa knæerne, 10—12 millioner arbejdere ganske uden beskæftigelse og store dele af middelstanden ruineret og uden subsistensmidler.

Af denne fantastiske krise, som i Omfang og voldsomhed var uden lige i verdens historie, giver Beard en mesterlig skildring. Hans grundsyn paa den amerikanske storfinans og storindustri og deres metoder er afgjort kritisk, hvorimod han betragter Hoover's og hans regerings handlinger med en kølig objektivitet, de ellers sjældent nyder godt af og som derfor virker forfriskende. Efter at Beard har berettet om krisens forløb, interesserer det ham navnlig at udrede dens indflydelse paa den amerikanske befolknings tankegang. Han paaviser fængslende, hvordan den nedarvede, historisk indgroede »laissez-faire«-mentalitet afløses af den nye socialliberale indstilling, som er forudsætningen for Franklin D. Roosevelt's »New Deal«-politik. Valget i 1932, som gav Roosevelt sejren og efter 12 års forløb igen satte en demokratisk præsident i spidsen for det amerikanske folk, er nødvendigvis et dramatisk højdepunkt i skildringen og giver anledning til et overlegent rundskue over kræfter og stemninger i det store rige i denne mørkeste stund i dets historie.

Dramaets tredieakt er beretningen om Roosevelt's New Deal-politik i 1933 og 1934 med dens mange omvæltende indgreb i den bestaaende samfundstilstand. At befolkningen stod bag præsidenten demonstreredes utvetydigt ved kongresvalgene i november 1934, der satte 335 demokrater og kun 89 republikanere ind i Repræsentanternes Hus og 75 demokrater mod blot 17 republikanere i Senatet. Trods denne usædvanlige vælgertilslutning blev store og centrale omraader af New Deal-politiken slaet i kvas ved indgreb fra Højesteretten, der i 1935 som en *deus ex machina* traadte frem paa scenen og med éclat spillede sin traditionelle rolle som de besiddende klassers forsvarer mod de brede massers forsøg paa at erhverve sig en større andel af denne verdens goder. Denne fjerdeakt belyser Beard paa en maade, som genspejler hans levende og i flere andre værker ofte demonstrerede interesse for samfunds-institutioners indretning og virkemaade. Kampen mellem Roosevelt og Højesteretten, som det i 1935—36 trak op til, og som Roosevelt selv forberedte ved et forslag om reform af domstolens sammensætning, blev dog aldrig til noget. Dels veg nogle af dommerne forsigtigt til side for opinionen, dels gjorde belejlige personsrifter det muligt for præsidenten at forny domstolens medlemsstab, saa flertallet forskubbedes. Baggrunden for højesteretsdommernes tilbageholdenhed var først og fremmest Roosevelts overvældende sejr ved præsidentvalget i november 1936, da kun de to nordøstlige smaastater Maine og Vermont havde flertal for republikanernes kandidat, guvernør Alfred M. Landon fra Kansas, som ikke engang kunde holde sin egen hjemstat. Aldrig nogensinde i U. S. A.'s 150-aarige historie havde man set en lignende valgtriumf. I de følgende par aar udbyggede og stabiliserede Roosevelt sin socialliberale indenrigspolitik, raadede saa vidt muligt bod paa de skader, tidligere retskendelser havde voldt, føjede noget til her, veg lidt tilbage der, nu behandlet med høflig respekt af Højesteretten, men des mere generet af indre splid mellem konservative og liberale i sit eget overmægtige regeringsparti.

Efterhaanden skiftede opmærksomheden imidlertid mere og

mere over fra den indre til den ydre politik. Roosevelt og hans raadgivere havde i virkeligheden vurderet de muligheder, den europæiske situation indebar, med større klarhed end de europæiske vestmagters førende mænd. Allerede 5. oktober 1937 udpegede han i en tale i Chicago de diktatorisk eller autoritært styrede stater som trusler mod verdensfreden, anbefalede en demokratisk »karantæne« af dem og bebudede en kraftig amerikansk udenrigspolitik. Den linje, han var slaaet ind paa, fulgte han med stigende styrke og stadig større tilslutning fra det amerikanske folk, samtidig med at han bevægede Kongressen til at bevilge hastigt voxende beløb til rustninger, først og fremmest til flaaen. Beard, som allerede i bogen *The Idea of National Interest* (1934) havde udredet de tilgrundliggende motiver og drivende kræfter i U. S. A.'s udenrigspolitik, behandler i sit sidste værk disse spørgsmaal i et overmaade interessant kapitel, der ud fra hans eget udenrigspolitiske standpunkt — som tilraader at vende sig bort fra imperialismen, intervention og internationalt samarbejde over mod et indre, socialt betonet, økonomisk og kulturelt opbygningsarbejde — er kritisk baade mod den traditionelle dollarimperialisme, som Roosevelt afviklede, og mod præsidentens demokratisk-ideologisk inspirerede indblanding i verdenspolitiken. Som man kunde vente, er han derimod sympatisk indstillet overfor den neutralitetslovgivning, som i aarene 1935—41 søgte at holde U. S. A. uden for krigeriske konflikter ved at afbryde dets handelsforbindelser og skibsfart med krigsførende nationer.

Lidt over halvdelen af de c. 950 sider i »America in Mid-passage« behandler 10-aarets indenrigske og udenrigske problemer og politik. Forrest blandt de følgende afsnit finder man en skildring og vurdering af de betydningsfulde ændringer, »the New Deal« har medført i arbejderklassens stilling, navnlig i byerne. I centrum staar her den lovbeskyttede ret, fagforeningerne endeligt har vundet for deres virksomhed. Som følge heraf er deres medlemstal vokset overordentligt, samtidig med at deres økonomiske og politiske slagkraft er bleven svækket ved brydningerne mellem de faglærtes »American Federation

of Labor« og de ufaglærtes »Committee of Industrial Organization.«

Allerede i »the Rise of American Civilization« I og II havde Beard udmærket forstaaet at bringe skildringen af det aandelige Liv i en organisk forbindelse med den politiske, sociale og økonomiske udvikling. Det samme ser man atter her. I et kapitel om »Sources of Entertainment« behandles filmens, teatrets og radioens plads i den moderne civilisation. Et andet kapitel gennemgaar litteraturens rige fylde i alle dens former og ser den genspejle tidens brydninger i samfundslivet og tankeverdenen. Afsnittet giver ogsaa pressen og tidsskrifterne deres behørig plads i en saadan vurdering. Kapitlet om kunsten viser tidens æstetiske idealer indenfor musik, malerkunst, dans og arkitektur. Videnskaben behandles ogsaa, baade dens indflydelse gennem teknikken paa menigmands daglige liv og, i en højere, mere utilgængelig sfære, paa slægtledets tankeindhold og verdensbillede. Særlig velegnet til at belyse samspillet mellem videnskab og samfund er de sociale videnskaber, og Beard behandler da ogsaa med forkærlighed de forskningsgrene, som gransker samfundets økonomiske, sociale og politiske problemer, magtfordelingen i staten, forfatningens indhold, Højesterettens plads i statsmaskineriet og lignende problemer. Paa de sider, hvor han diskuterer historieskrivningens stade i tidens strøm, understreger han, hvordan forskerne i stedse stigende grad har udvidet deres interessefelt fra krigs- og politisk historie til de mange andre sider af samfundslivet, jævnsides med at en gruppe af dem bestandig skarpere bestrider historismens tro paa mulighederne for en objektiv historieforskning og her overfor hævder, at »written history is not a science or an art, but contemporary thought about the past, instructed and delimited by the records and documents of history as actuality«. Det fremgaar af hver eneste side i Beards' bog, at han selv tilhører denne sidste retning.

Ligesom de to tidligere bind af »The Rise of American Civilization« er »America in Midpassage« i lige saa høj grad en kommenterende analyse og et kritisk ræsonnement som en histo-

risk skildring. Den blændende og inciterende stil, det realistiske syn paa samfundslivet og dets funktioner saavel som den behændige anvendelse af rammende citater fra presse og taler, diplomatiske erklæringer, parlamentariske betænkninger og videnskabelige værker gør bogen til uafbrudt fængslende læsning og underbygger den meget høje placering i moderne amerikansk historieskrivning, som allerede dens indhold sikrer den.

En af Beard's kilder fortjener særlig at fremhæves paa grund af dens usædvanlige karakter. Det er de stenografiske referater og dokumentationen fra de udvalg, Senatet ved forskellige lejligheder i 1930'erne nedsatte til at granske en række aktuelle problemer og sorte pletter indenfor amerikansk erhvervs- og politisk liv. Saaledes undersøgte de bankernes og bankierernes hæmningsløse salg af udenlandske staters obligationer til intet- anende amerikanske borgere baade under verdenskrigen og i efterkrigsaaene. Bl. a. huset Morgan's andel i finansieringen af de allierede mellem 1914 og 1917 blev kraftigt belyst ved denne lejlighed. Andre emner for undersøgelserne var børsspekulan- ternes og ligesindedes forskellige transaktioner i aarene før og under det store krak i 1929—30, rustningsfirmaernes virksom- hed i ind- og udland for at skaffe afsætning for deres produkter, og sidst, men ikke mindst vigtigt, undersøgelserne af den saa- kaldte »lobbying« (efter lobby: forhal, svarende til vort »vandre- hallen«. Tanken er altsaa den, at politiske agenter i vandre- hallen hager sig fast i de forskellige Congressmænd og paavirker deres stemmeafgivning), d. v. s. de metoder, hvorved organi- sationer og enkeltvirksomheder af enhver art søger at bestemme over Congressmændenes meninger og deres stemmeafgivning ved de forskellige lejligheder. Da senatskommissionerne baade har ret til at beslaglægge og udnytte enhver form for korrespon- dance hos private og i firmaer og til at stævne enhver i landet boende til at møde foran deres skranke, og navnlig da under- søgelserne drives med yderste grundighed og uden persons anseelse, er der paa denne maade fremskaffet et enestaaende godt kildemateriale til belysning af politisk og økonomisk praxis i U. S. A., navnlig i 10-aaret 1920—30.

Den nyeste samlede fremstilling af U. S. A.'s historie gennem hele dets udvikling skyldes Harold Underwood Faulkner, hvis navn er velkendt ogsaa i Europa for hans som lærebog meget anvendte skildring af U. S. A.'s økonomiske historie. I 1938 udsendte han paa Oxford University Press med forord af Harold J. Laski *A Short History of the American People*. Mens Beard i sin »Rise of American Civilization« sætter den ræsonnerende kommentar i forgrunden, lægger Faulkner hovedvægten paa at give en knap, klar, direkte, men saa vidt muligt alsidig oversigt over det historiske hændelsesforløb og de kræfter, der har været drivende i udviklingen. Som U. S. A.'s historie i særlig grad indbyder til, træder de handlende personer i baggrunden for beskrivelsen af de store sociale og politiske bevægelser, men dette naturbestemte forhold understreges ved en bestemt tendens i samme retning fra Faulknernes side. Bogen, som er levende og overlegent skrevet, er paa 772 sider. I 40 kapitler, hvert med en knap bibliografisk oversigt over specialværker eller afhandlinger om det paagældende afsnit, føres fremstillingen helt op til efter præsidentvalget i 1936. Desuden giver en »General Bibliography« paa 38 tætpakkede sider et udmærket samlet overblik over den rige amerikanske historiske litteratur, som Faulknernes bog er det nyeste sammenfattende udtryk for. Værket illustreres ved 23 kort og en række billeder.

En enkelt side af De forenede Staters historie behandles af Yaleprofessoren Samuel Flagg Bemis, hvis ét-bindts værk paa 881 sider, *A Diplomatic History of the United States* (1936) for tiden er standardfremstillingen af U. S. A.'s forhold til udlandet gennem tiderne. Bemis, der tidligere har ledet udgivelsen af serieværket *American Secretaries of State*, publicerede allerede i 1935 sammen med Grace G. Griffin en *Guide to the Diplomatic History of the United States*, som han henviser til for videregaaende dokumentation af sin skildring. Hans nye bog, der søger at samle resultaterne af den sidste menneskealders ivrige forskning paa dette omraade, er dog alligevel forsynet med mange bibliografiske oplysninger. Det omfattende værk falder i tre hoveddele. Paa c. 200 sider berettes om udvik-

lingen fra 1775 op til Monroe-doktrinen i 1823; de følgende rigeligt 300 sider fortæller om U. S. A.'s udbredelse over hele dets nuværende kontinentale omraade til og med det store vendepunkt ved krigen med Spanien i 1898. Paa 335 sider behandles endelig forholdene i den første trediedel af 1900-tallet. Bogen er forsynet med et appendix, som i sideløbende spalter viser Folkeforbundspagten i dens oprindelige skikkelse som forslag, i den form, hvori den optoges i Versailles-traktaten, og endelig med de ændringer, som var i kraft $\frac{1}{7}$, 1935. Teksten illustreres af 35 udmærkede kort. Atten tabeller og diagrammer belyser især forhold som udenrigshandel, skibsfart, udenlandske investeringer, krigsgælden i 1920'erne samt flaadetraktaternes fordelingstal 1922 og 1930. Et fremragende analytisk register paa 47 sider kan tjene til mønster for andre værker. Det omfatter baade personer, sager, steder og forfatternavne. Kun meget sjældent opføres der mere end 10 sidetal pr. emne.

Professor Bemis fremhæver, at den amerikanske udenrigspolitik næsten uafbrudte successer indtil 1898 skyldtes, at U. S. A., tryk i sin isolerede beliggenhed, kunde drage fordel af de europæiske stormagters krige eller indbyrdes rivalisering (En lignende grundtanke gaar gennem Chicago-professoren Fred. J. Rippey's bog om *America and the Strife of Europe*). Dette resultat bestyrker ham i overbevisningen om rigtigheden af den ikke-indblanding i ikke-amerikanske forhold, som George Washington i sin berømte »Farewell Adress« 1797 og de øvrige »Founding Fathers« havde givet energiske udtryk for. Ud fra disse synspunkter bryder Bemis da ogsaa med haarde ord staven over den amerikanske udenrigspolitik, som er blevet ført fra freden med Spanien (»Then began the great mistakes of American diplomacy, so conspicuous a contrast to the successes before 1898«) til op i 1920'erne. Han kritiserer, at U. S. A. i denne periode gik udenfor Nordamerika og lod sig indvikle i internationale stridigheder, som ikke vedkom dets interesser. Ved erobringen af Philippinerne lagde det sig paa tværs af den japanske imperialismes expansionsvej, og ved at hævde »den aabne dør« i Kina gavnede det britisk handel mere end den

amerikanske. Efter hans mening vilde U. S. A. have haft større kommerciel fordel af et Kina delt mellem Japan og England eller under et anglo-japansk protektorat. Freden i Portsmouth 1905, hvor Theodore Roosevelt som mægler hindrede Japan i at faa krigsskadeserstatning af Rusland, var en fejl, fordi den skabte uvilje i Japan mod U. S. A., som endda ikke selv drog nogen fordel af situationen. Ud fra sin opfattelse af den rette amerikanske østasienpolitik sympatiserer Bemis med udenrigsminister Hughes's flaaede- og base-politik for Stillehavet, som den fandt sit udtryk i Washington-traktaterne i 1922, der jo reelt betød et amerikansk tilbagetog fra Østasien og anerkendelsen af Japans førende stilling dær. Men han beklager, at Kongressen ødelagde frugterne af denne politik ved immigrationsloven af 1924, som skabte megen bitterhed i Japan ved betingelsesløst at udelukke alle orientalske folk fra U. S. A. Ogsaa Th. Roosevelts besættelse af Panama-kanal-zonen 1903 kritiserer Bemis. Han finder den overflødig, samtidig med at den forværrede forholdet til det latinske Amerika. Verdenskrigens eneste udbytte for U. S. A., efter hans mening, var, at »den knuste den eneste store vestlige flaademagt, som kunde tænkes at forene sig med en stor orientalsk flaademagt for at knuse De forenede Stater mellem to kæber, som klemte sammen om begge dets kyster. »All else, save honor, was loss, great loss«. Bemis hilser ogsaa med tilfredshed, at partistriden og personlige politiske modsætninger mellem Wilson og Senatets republikanske førere, især Lodge, holdt U. S. A. udenfor Folkeforbundet. De følgende aars begivenheder viste jo noksom, at de andre stormagter ikke var villige til at bringe ofre i blod og penge for at gennemføre sanktioner mod fredsbryderne i omraader, hvor de ikke selv havde vitale interesser paa spil.

Bemis ser derfor med tilfredshed paa, at U. S. A. i tiden efter 1920 vendte tilbage til de traditionelle udenrigspolitiske principper fra grundlovsfædrenes tid. Hans billigelse af Hughes's Stillehavs-politik er nævnt. Med glæde konstaterer han ogsaa likvideringen af imperialismen (ophævelsen af protektoratet over Cuba 1933 og anerkendelsen af Philippinernes uafhængig-

hed i 1934) og bortamputeringen af de tilføjelser, Th. Roosevelt havde givet Monroe-doktrinen («The Roosevelt Corollary», 1904), hvoraf som naturlig konsekvens fulgte afkaldet paa retten til indblanding i det latinske Amerika ved den panamerikanske ikke-interventionstraktat af 1933. Samtidig glæder han sig over, at U. S. A. endelig har forstaaet, at det ikke samtidig kan være et kreditorland og føre en højprotektionistisk toldpolitik (Cordell Hulls traktater om gensidige toldnedsættelser). Ogsaa den amerikanske neutralitetslovgivning fra 1935—36 har hans kraftigste sympati. Den staar for ham som et vigtigt middel til at holde U. S. A. udenfor andre verdensdeles krigeriske konflikter, samtidig med at den ved sin smidighed gør det muligt for U. S. A. at føre en politik, som ikke gaar paa tværs af, men tværtimod underbygger en folkeforbundsaktion, som benytter økonomiske sanktioner mod en fredsbryder. Ligesom Beard tilhører Bemis saaledes den gruppe »isolationister«, hvis indflydelse paa U. S. A.'s politik var saa stor lige til slutningen af 1930'erne. I sin bogs afsluttende kapitel giver han en kort, klar definition af, hvad der var denne retnings maal, naar de formuleredes af en højtbegavet, idealistisk amerikansk akademiker: »It is a policy of satiation, good will, peace, defense of the continental homeland (including Alaska) with an adequate navy and the aid of the indispensable outlying naval bases and communications, of »tilling our own garden«, of amalgamating a diverse population into a homogeneous people, and of salvaging foreign trade by making all profitable tariff bargains with the other commercial nations of the world«.

I min flere gange omtalte artikel fra 1932 analyserede jeg ret udførligt et stort anlagt historisk værk, som netop da var ved at blive fuldført, den af Arthur M. Schlesinger og Dixon Ryan Fox redigerede *History of American Life*. Dette betydningsfulde kooperative foretagende vakte meget stor interesse blandt amerikanske historikere og gav anledning til fornyede ivrige drøftelser af, hvad der burde være de sande emner for historieskrivningen. Paa »the American Historical Association«'s aarsmøde i Providence, R. I., i december 1936 blev

værket saaledes gjort til centrum for diskussionen paa et plenarmøde. Indlæggene fra denne debat offentliggjordes i 1937 i et lille bind betitlet *Approaches to American Social History*, redigeret af professor William E. Lingelbach. Hovedbidragene leveres af en politisk historiker, en litteraturhistoriker og en socialhistoriker, hvorpaa den ene af redaktørerne, professor Schlesinger, afslutter diskussionen med »An Editor's Second Thoughts«. Af særlig interesse i bogen er, hvad Bernard Devoto har at sige om »the Interrelations of History and Literature« og navnlig om den værdi, litteraturen i sine forskellige former har for social- og aandshistorien.

Anmeldelser.

Danmarks Kirker, udgivet af Nationalmuseet. VI Præstø Amt, 1. og 2. Halvbind, ved Chr. Axel Jensen og Victor Hermansen, V Sorø Amt, 1. og 2. Halvbind, ved Victor Hermansen og Poul Nørlund, under Medvirken af Erik Moltke, (1933—38).

I »Danmarks Kirker« slaar en historiker først og fremmest ned paa de middelalderlige kirkebygninger. Da de største af disse imidlertid som oftest er behandlet i monografier, giver kirkeværket ikke noget væsentlig nyt paa dette felt. Interessen samler sig derfor om de smaa bykirker og landsbykirkerne. De er gruppevis saa ensartede, de er bevaret i saa stort tal og saa udmærket, at de næsten lader sig underkaste statistisk behandling. Enkeltvis kan de maaske virke uinteressante, men ved deres mængde siger de uendelig meget om Middelalderens kulturpræg. De har absolut værdi som historisk kildemateriale og kan supplere de — navnlig for tiden før 1250 — meget sparsomme skriftlige kilder.

Hidtil har historikerne dog ikke kunnet udnytte dem i større udstrækning, fordi de ikke har været tilstrækkeligt bearbejdet og publiceret; men nu skulde der med kirkeværket, hvor alle landets kirker faar en omhyggelig bygningsteknisk og strengt kunst-historisk behandling, være mulighed for, at de kan drages ind i undersøgelserne og behandles jævnsides med de skriftlige kilder.

Den umiddelbare foranledning til tanken om et inventarværk her i landet var »Sveriges kyrkor«. I en anmeldelse i Architekten (XIV, 1911—1912) slog dr. Mackeprang til lyd for et dansk inventarværk. Anmeldelsen fremkaldte en livlig diskussion om retningslinierne for dette, og stemningen var i almindelighed for, at det ligesom de tyske Bau- und Kunstdenkmäler skulde omfatte alle mindesmærker, baade verdslige og gejstlige. Først gjorde krigen 1914—1918 det imidlertid umuligt at realisere tanken, og derefter var sindene optaget af drøftelser angaaende Nationalmuseets omordning, saa det blev ikke før i slutningen af 20'erne, man kunde tage fat paa arbejdet med inventarværket. I mellem-

tiden var »konkurrenceværket« Danske Herregaarde ved 1920 udkommet. Om end herregaardene her var genstand for en »ganske vist temmelig overfladisk Behandling«, undlod man dog at tage dem op til bearbejdelse. Man indsnævrede stoffet og nøjedes — ogsaa af økonomiske grunde — med det overkommelige, kirkerne.

Der er dog vist næppe grund til at beklage dette. Inventarværker, hvor monumenter af alle arter er medtaget, virker i reglen uensartede. Sammenstillingen af saa vidt forskelligt stof har kun snæver lokal interesse. Selv i de tilfælde, hvor man søger oversigt over en lokal helhed, vil man i reglen være bedre faren, hvis stoffet er delt op i grupper. Men forhaabentlig vil Danmarks Kirker ogsaa blive efterfulgt af en række lige saa udmærkede inventarværker over herregaarde, bøndergaarde og borgerhuse (hvor byernes topografi behandles sammen med de sidste).

Indledningen til det først udkomne bind af »Danmarks Kirker«, Præstø Amt, indeholder en instruktiv vejledning ikke blot over det skema, hvorefter beskrivelsen af hver enkelt kirke er gennemført, men ogsaa en illustreret oversigt over de vigtigste fagudtryk, hvad der er en stor hjælp for læsere, der ikke er fuldt fortrolige med disse. Den gentages i en noget kortere form i Sorø Amt, mens den i det nye amtsbind, Thisted Amt, er omdannet til en ordliste.

Værket behandler alle kirkebygninger opført før c. 1850, idet grænsen er sat ved Klassicismens uddøen. Historikerne kan intet have at indvende mod denne afskæring. Ganske vist har kirkebyggeriet taget et stort opsving efter dette tidspunkt, men det har ikke interesse som historisk kildemateriale. Det moderne kildestof er uendelig rigt, og kirkebyggeriet har kun en underordnet betydning i den almindelige kulturelle udvikling. Derimod vil kunsthistorikerne nok engang ønske et appendiks til kirkeværket med en oversigt over de nyere kirkebygninger.

Ved gennemgangen af de enkelte kirker har man valgt at følge amtsinddelingen fra Traps Danmark. Hvert amts kirker behandles i et dobbeltbind. Amtet er ganske vist en ny administrativ enhed, der intet har med den gamle kirkelige inddeling at skaffe. Men ordningen er valgt af praktiske grunde; den giver sammenhæng med den tidligere topografiske litteratur, og den giver mulighed for let at bygge videre med de eventuelle sideløbende inventarværker, der kan komme i fremtiden. Den har desuden den fordel, at der ikke er skabt nogen barriere for nye synspunkter.

Teksten er saglig, klar og behagelig fri for kunstkritiske domme. Svarende til Trap behandles købstadskirkerne først og derefter landsbykirkerne. Ved kirkebeskrivelserne gaar man frem fra øst mod vest, fra det udvendige til det indvendige, fra bygningen til inventaret og slutter med gravminder, klokker og indskrifter, hvoraf de, der skønnes at være af særlig interesse, gengives. Man kunde maaske hist og her ønske nogle tilføjelser til arkitekturgennemgangen. Ved ethvert arbejde af historisk karakter vil der uvægerligt blive brug for at kende de vigtigste restaureringer. Restaureringerne omtales ikke altid i teksten, og kun i forbigaaende, ikke systematisk. I følge sagens natur vil der kun være tale om de istandsættelser, der er foretaget efter midten af det 19. aarhundrede. Ved disse arbejder, hvor mange enkeltheder kan være gaaet tabt, er der ofte foretaget betydningsfulde ændringer og indgreb. Det vil imidlertid være tilstrækkeligt, om der efter arkitekturgennemgangen ganske kort blev gjort rede for de vigtigste restaureringer, hvornaar de havde fundet sted, og — hvor det kan være af betydning — hvilke arkitekter, der havde ledet dem.

Billedstoffet spiller en stor rolle for en publikation som kirkeværket. Der er fra anden side rettet kritik mod det (i en anmeldelse i Arkitektens Ugehefte, 1937). Det er sikkert ogsaa værkets svageste punkt. Men kritikken er alligevel noget uberettiget. Dels er flere af fotografierne i virkeligheden ganske udmærkede, dels er det givet, at en publikation som kirkeværket med hensyn til optagelser og reproduktion ikke kan komme paa højde med de store monografier, der er kommet baade her og i udlandet. I det omfattende kirkeværk vilde en saadan standard medføre alt for enorme udgifter. Sammenlignet med det svenske kirkeværk viser det sig for øvrigt, at Danmarks Kirker's illustrationsmateriale nok kan staa sig. Anken kan desuden kun gælde fotografierne. Planerne, facadetegningerne og snittene, der danner grundlaget for ethvert arbejde med arkitektur, er upaaklagelige. Hver kirke ledsages i det mindste af en plan, ikke sjældent af facadetegninger, og — saa snart særlige forhold taler for det — af tegninger baade over helheder og enkeltheder. Alle planerne er gengivet i maalestoksforhold 1 : 300.

En kunsthistorisk oversigt afslutter hvert amtsbind. Det er en udmærket foranstaltning, der maa paaskønnes, naar man har fremmede inventarværker in mente, hvor saadanne ofte savnes, f. eks. i inventarværket for Westfalen, hvor billedstoffet er udmærket, mens teksten indskrænker sig til det lapidariske. Oversigten ledsages af kort og skemaer. Gennemgangen af de enkelte

kirker suppleres ved, at oversigten resumerer forskningens resultater paa det nuværende standpunkt, og ved at sammenstille kirkerne og deres inventar i grupper. Dette sker saaledes, at enhver, der søger oplysning om udviklingsgangen, faar klar oversigt, uden at det dog gaar ud over den neutralitet, der gør kirkeværket til den tilforladelige opslagsbog.

Af de ældste kirker, der formodentlig har været opført af træ, er der kun bevaret faa spor, f. eks. er der fundet rester af en stavkirke i Flinterup (Sorø amt — Alsted h.). De godt 180 sydsjællandske kirker, der behandles i de to amtsbind, er for største delen rejst i tiden mellem 1100 og 1250. Flertallet er opført af natursten. De første kirker paa Sjælland har været bygget af fraadsten; dette gælder f. eks. baade den ældste stenkatedral i Roskilde og den ældste klosterkirke i Ringsted, der begge er opført omkring 1080. Domkirkens stil har baaret præg af den dobbelte indflydelse, der gjorde sig gældende i den ældste danske kirke: den engelske og den tyske. Der er enkeltheder i de sydsjællandske kirker, som f. eks. zigzagmuringen (sildebensmønstret), et engelsk-normannisk træk, der erindrer om Roskilde, og som maaske viser, at stiftskirken har præget kirkebyggeriet i disse egne.

Byggematerialet er oftest granit, enten alene eller blandet med andre materialer. Paa Sjælland har granitten været brugt som raa og kløvet kamp, ikke som i Jylland hugget til kvadre. De sjællandske kirker har dog ofte staaet pudset med indrisede fuger i pudsen. Pudsen er maaske først kommet i brug nogen tid efter kirkernes opførelse og har sikkert skullet give dem et »finere« udseende. Raa og kløvet kamp er det ældste byggemateriale, og det antages at høre hjemme i første halvdel af det 12. aarhundrede. Der findes ganske vist et par undtagelser, f. eks. er den lille Rislev kirke (Præstø amt — Tybjerg h.) og rundkirken i Bjernede (Sorø amt — Alsted h.) opført af kvadre. Formodentlig har der under indflydelse fra Skaane og Jylland været tilløb til en sjællandsk granitkvaderteknik, der dog er blevet afbrudt allerede kort efter 1150 ved fremkomsten af det nye byggemateriale: teglstenen. Valget af materiale er for øvrigt stærkt præget af lokale forhold. I Præstø amt behersker kridtstenen saaledes byggeriet paa Stevns.

De store klosterkirker i Sorø og Ringsted blev paabegyndt i 1160'erne og fuldført i de sidste aartier af aarhundredet. Muligvis er Ringsted blevet paabegyndt først, men Sorø har været færdig først. De er opført af tegl. Teglstenstekniken kom fra Lombardiet, men bygningernes stil er fransk.

Det 12. aarhundrede var nybygningernes tid, og endnu i det 13. fortsattes hermed; men allerede fra midten af aarhundredet begyndte de store om- og tilbygninger, der prægede tiden lige til Reformationen. De satte ind med indbygningen af hvælv, først i klosterkirkerne, og fortsatte med udvidelser af korene og med tilbygninger af kapeller og taarne, ofte i saa stor udstrækning, at bygningerne mistede deres oprindelige stilpræg. Perioden beherskedes helt og holdent af den hanseatiske teglstensgotik, og Næstved synes at have spillet en ikke ringe rolle som formidler af denne stil i Sydsjælland.

Af sten- og billedhuggerarbejderne er døbefontene interessantest. Før 1200 er de udført af granit og er af hjemligt arbejde — de sjællandske er dog langt fra saa rige som de jyske. Efter 1200 erobredes markedet af de gotlandske kalkstensfontene, og de beholdt det lige til de i 14.—15. aarhundrede udkonkurreredes af malmfontene, der enten var af nordtysk oprindelse eller udført af hjemlige klokkestøbere.

Det middelalderlige inventar i kirkerne viser ogsaa hanseatisk paavirkning. For øvrigt er der først bevaret inventar i større mængde fra slutningen af det 15. aarhundrede — væsentlig altertavler. Af det lidet, der er bevaret fra ældre tid, er f. eks. Herlufsholm-krucifikset — fra 1220—1240 — dog muligvis af fransk oprindelse, eller i hvert fald udført under fransk paavirkning. I det væsentligste er kirkernes inventar, som det staar nu i dag, præget af tiden efter Reformationen. Altrenes papistiske afgudsbilleder blev ofte i Reformationens første ikonoklastiske hede fjernet og erstattet med nye altertavler, til at begynde med de saakaldte »katekismustavler«, hvor der ikke findes billedlige fremstillinger, kun skriftfelter og ornamentik. Dette varede dog forholdsvis kort, og billedtavler kom i brug igen, men i protestantisk aand.

Næstved var stadig Sydsjællands centrum. I det 16. og 17. aarhundrede forsynede byens billedskærere egnen deromkring. Ogsaa billedskærerfamilien Schrøder hørte hjemme i Næstved. Der er formodentlig tale om en fader og hans sønner. I et par menneskealder i det 17. aarhundrede forsynede disse kunsthaandværkere Sydsjælland — ja endog København (Holmens kirke) med altertavler og andet billedskærerarbejde af fremragende kvalitet.

I aarhundrederne efter Reformationen er der ikke bygget meget paa kirkerne. Der er blevet indrettet kapeller paa et par herregaarde i løbet af det 18. aarhundrede, og ved Karise kirke (Præstø amt — Fakse h.) byggede N. H. Jardin og C. F. Harsdorff Moltkernes gravkapel. Kun en enkelt kirke, Damsholte, er

bygget i det 18. aarhundrede (1741—1743). I øvrigt blev der foretaget de nødvendigste reparationer. Disse kunde have til følge, at kirkernes middelalderlige præg næsten helt forsvandt, men gav dem saa til gengæld et ejendommeligt, men smukt præg af liv. Det 19. aarhundrede reagerede mod disse ændringer, og slutningen af aarhundredet blev restaureringernes tid. Restaureringerne er næsten altid udført paa grundlag af en solid viden, de ældre maaske undertiden uden fornøden takt, men de nyere i reglen mere nænsomt.

De store teglstenskirker i Sorø og Ringsted betegner et af højdepunkterne i dansk arkitekturhistorie. Indgaaende undersøgelser konkluderer ofte i, at de viser, hvorledes landets førende lag, kongemagten og kirken, plejede og fremmede forbindelserne med centrene for Europas kultur: Frankrig og Lombardiet.

Det er dog ikke disse store kirker, som fanger interessen, men de smaa, der giver et fingerpeg om kulturstrømningerne i de bredere, anonyme lag. Forholdet er det ejendommelige, at det store sjællandske teglstensbyggeri, der har sat sit præg paa byggeriet i Jylland: f. eks. Vitskøl og Aarhus (domkirken), og som har været forbillede for de fra Danmark nygrundede klostre i de vendiske lande, ikke har sat sig særlige spor i omegnen. Ud over de kirker, der som Fjenneslev (hvor tvillingtaarnene er bygget af tegl) og rundkirken i Bjernede (hvor de øverste partier ogsaa er af tegl) har tilhørt medlemmer af Hvideslægten, har de store klostre kun sat ringe spor i de sydsjællandske kirker, der blev opført af tegl i tiden omkring og lige efter 1200.

Dette forhold kommer særlig tydeligt frem i Præstø amt. I det sydlige Baarse herred og paa Møn er alle kirker — paa faa undtagelser nær — romanske teglstensbygninger fra begyndelsen af det 13. aarhundrede, men der findes ikke det ringeste, der minder om Sorø og Ringsted. Den almindelige kirketype er en, i forhold til sin højde, temmelig kort kirke, hvor taget har en stejlere skraaning, end det ellers er almindeligt ved danske kirker. Facaderne er ofte udsmykket med en slags pilastre — lisener — ved hjørnerne. Idet lisenerne flugter med soklen forneden og frisen foroven, dannes der ligesom en ramme omkring den lidt dybere liggende murflade. Disse træk, der kun spiller en underordnet rolle i Sorø-Ringsted, kendes fra Lolland-Falsters teglstenskirker. De hører imidlertid hjemme i den lybsk-nordalbinske teglstensarkitektur fra tiden omkring 1200, og de har til dels deres oprindelse i brudstensarkitekturen i det gamle Tyskland. Man har for længst været klar over de lolland-falsterske

kirkers nordtyske præg, men hidtil har de forsøg, der er gjort paa at tidsfæste de typiske træk, ikke bragt klarhed over forbindelsen mellem Nordtyskland og Danmark. I »Danmarks Kirker« dateres kirkerne paa Møn til 1200/1250. — Det er dog muligt, at de maa tænkes opført nærmere 1200 end 1250.

Kirkerne i Køng, Vejlø og Vester Egesborg (Præstø amt — Hammer h.) i nærheden af Næstved minder ikke saa lidt om disse, men alle buer er spidse, og i Danmarks Kirker tidsfæstes de ogsaa til 1250/1300. De er sikkert opført under paavirkning fra den ældste teglstensarkitektur i Næstved, der dog nu er omtrent helt forsvundet; det tyske præg er ikke mindre i disse kirker end i de lolland-falsterske og mønske.

I den kunsthistoriske oversigt i begge amter omtales, at teglstenskirkerne findes i landsbyer langs kysterne, og man mener, at der først saa sent blev bygget kirker i disse egne, fordi det i det 12. aarhundrede var umuligt at bo her under Vendernes hærgninger, og at det først efter Valdemarernes Vendertog blev muligt at leve i fred ude ved kysterne. Dette staar vistnok som en almindelig fastslaet opfattelse, og den skal ikke modsiges her. Kun skal der peges paa, at disse sydlige kystherreder fik deres store økonomiske chance ved grundlæggelsen af de nye tyske byer paa den anden side af Østersøen, da det — som bekendt — i Middelalderen var langt lettere at fragte korn og andre landbrugsprodukter til søs end til lands.

Der kan næppe være tvivl om, at den romanske og senromanske teglstensarkitektur i Sydsjælland og paa Lolland-Falster er blevet til under samme vilkaar som den senere gotiske. En undersøgelse af forholdene vilde sikkert vise, at den nordtysk-lybske handels store fremstød i begyndelsen af det 13. aarhundrede kan aflæses af denne teglstensarkitektur. Den kan saaledes give et bidrag til Middelalderens økonomiske historie, særlig til handelshistorien, hvortil kilderne er lige saa faatallige her i landet som i det øvrige Skandinavien.

Hans Lassen.

Vilh. la Cour: Historikeren og Sønderjylland. En Udsigt over Forskning og Fremstilling af Sønderjyllands Historie (1941).

Forfatteren har i dette Skrift skildret Tiden fra det 16. Aarh. — da Studiet grundlægges, befrugtet af den humanistiske Bevægelse og fremmet af Tidsalderens økonomiske Blomstring — til 1660'erne. Bogen hviler paa et grundigt Studium og er skrevet i en frisk og levende Stil, baaret af Dr. la Cours Evne til Opfattelse og

Fremstilling af det karakteristiske ved Personer og Aandsstrømninger. Arbejdets Værdi forhøjes ved, at Emnet paa alle vigtige Punkter er behandlet i Sammenhæng med tilsvarende Frembringelser baade mod Nord og Syd¹. Med et lykkeligt Greb har Forf. inddelt sit mangeartede Stof i »Den slesvigske Kreds« og »Den frisiske Kreds«, medens et tredje Kapitel er viet Henrik Rantzau alene. Behandlingen af den slesvigske Kreds, der var samlet om Slesvig By som Sæde for Domkapitlet og det gottorpske Hof, indledes med en fortræffelig Karakteristik af den gottorpske Kansler Adam Tratziger og hans lille topografiske Beskrivelse af Slesvig By. Som den sønderjydske Historieskrivnings tidligste Værk i egentlig Forstand nævnes den slesvigske Kannik Hieronymus Cypræus's *Chronicon Episcoporum Slesvicensium* (omfattende Tiden 826—c. 1350) — en Bispekrønike, der ved sit brede Anlæg i Virkeligheden giver en almindelig Danmarks Historie, sammenarbejdet med stor Lærdom ved Kompilation af trykte og utrykte Kilder, men desuden med Indføjelse af Diplomer, som for en stor Del ikke kendes andet Steds fra. Hieronymus's Arbejde (først trykt 1743 i Westphalens *Monum.* III) benyttedes som Grundlag og fortsattes (med Anvendelse af de samme Metoder) af Broderen Paul, der ligeledes var Medlem af Domkapitlet, men desuden juridisk Fagmand og gottorpsk Raad. Dette Værk »*Historia Slesvicensium*« blev, med Titelen »*Annales Episcoporum Slesvicensium*«, udgivet 1634 af Pauls Søn, den katolske Proselyt Johan Adolf Cypræus, men i en paa mange Steder ændret Form, der var dikteret af Udgiverens kirkelige Standpunkt. Til den slesvigske Kreds henføres, dog med noget svagere Begrundelse, ogsaa den nordslesvigske Præst Niels Heldvad og hans folkelige, paa Tysk affattede Beskrivelse af Slesvig By.

I Nordfrisland skabtes en særlig Form for Historieskrivning af de særlige Betingelser. Naar Forf. nævner en vis Isolation som en af disse, maa det dog bemærkes, at der fra Ejdersted og Nordstrand udgik et forholdsvist meget stort Antal Studenter til udenlandske Universiteter, og at Handelsforbindelsen, navnlig med Nederlandene, var særdeles levende. Snarere har de sociale Forhold — en Befolkning, bestaaende af velstillede Selvejerbønder uden en Adel eller en Klasse af højere Embedsmænd over sig — sat Skel. Først og fremmest dog, som betonet af Forf., de ejen-

¹ Naar det (S. 97) i Anledning af Samtidens kongerigske topografiske Litteratur hedder, at Henrik Rantzau næppe kan have kendt denne, maa der gøres Indsigelse med Hensyn til Mogens Madsens skaanske Bybeskrivelser, idet disse optoges i Brauns »*Theatrum Urbium*« netop med Rantzau som Mellemand (H. Rordam: *Hist. Kildeskrifter* 2. R. II, 247 ff.).

dommelige Naturforhold, det Havets Vælde undergivne Marskland, saa forskelligt fra »den blide drømmende Sli«, den frisiske Befolknings Egenart og i Sammenhæng hermed den snævre Hjemstavnsfølelse. Historien bliver da indenfor »Den frisiske Kreds« Lokalhistorie, medens den slesvigske Bispehistorie, udgaaet som den var fra et Samlingssted for politisk og kulturel Virksomhed, saa at sige af sig selv udvidedes til Statshistorie. Forholdsvis længe bevarede Karakteren af annalistiske Optegnelser, saaledes i den anonyme Ejderstedkrønike (1103—1547) og dennes Efterfølgere, Krøniker af ejderstedske Præster og Bønder. Stormfloder, som var det alt overvejende Stof, sendtes af Vorherre og indbød ikke til pragmatisk Historieskrivning, medens paa den anden Side de særprægede Oplevelser — Havets Angreb og Menneskets Forsvar gennem Digebygning — gav Impulser til at fortælle og nedskrive i en ganske anden Grad end paa det øvrige »Bonde-land«. Heraf opstod Værker, der har stor Værdi ved deres Sammenhæng med Livet, som det levedes i Ejdersted og paa Nordstrand i det 16. og 17. Aarh. Dette gælder Beretningerne om samtidige Begivenheder hos de nordstrandske Præster Johs. Petrejus (Beskrivelse af Nordstrand, forfattet 1596—1603 og Annaler for Aarene 1565—97) og Matthias Boetius (De Cataclysmo Nordstrandico, trykt 1623) og hos den ejderstedske Bonde Peter Sax (Beskrivelser af Ejdersted, Nordstrand og Nordfrisland i Alm.). Karakteristisk for disse Mænd er ogsaa deres Interesse for og Sagkundskab med Hensyn til Hjemstavns Retsforhold og Forvaltning, fremtrædende ikke blot hos Raadmanden Peter Sax, men ogsaa hos de præstelige Skribenter. Den folkelige, af Dagliglivet prægede Fortælling har imidlertid et lærd Islæt — ikke unaturligt, da Forfatterne havde Universitetsstudier og i flere Tilfælde længere Studierejser bag sig. Dette træder navnlig frem gennem Sysselsættelse med det i Samtiden meget drøftede Problem om Frisernes Oprindelse og Indvandring, ofte behandlet paa kritikløs og fantasifuld Vis, men med Udfoldelse af stor Lærdom, især hos Peter Sax. Afslutningen af Tidsrummets nordfrisiske Historieskrivning betegner Anthon Heimreichs »Nord-Fresische Chronick«, i Eftertiden betragtet som Hovedværket, ogsaa fordi den (modsat Petrejus og Sax) opnaaede at blive trykt i Forfatterens Levetid (1666). Heimreich har sammenfattet sine Forgængeres Viden i en bredt anlagt Helhedsskildring, som er ført videre ned til hans egen Tid.

Med Rette gives der Henrik Rantzau en særlig Plads udenfor baade den slesvigske og den frisiske Kreds som »den centrale Skikkelse blandt Hertugdømmernes Humanister«. Hans Interesse-

omraade var vidt spændende som ingen andens i Norden — latinske Vers og Epistler, Astrologi, Populærfilosofi m. m. Af hans historiske Hovedværk »Cimbricae chersonesi descriptio« (trykt i Westphalens Monum. I, 1739) gives en fyldig Oversigt med Fremhævelse af Værdien af de topografiske Afsnit, idet det dog samtidig betones, at Rantzau hæver sig op over det lokalhistoriske Standpunkt ved sit Blik for den større Sammenhæng, for Hertugdømmernes Forbindelse med Danmark, ja med hele Norden — saaledes som man ogsaa kunde vente af det holstenske Ridderskabs ypperste Medlem og af den kongelige Statholder. Ikke blot giver Skriftet en Beskrivelse af begge Hertugdømmer, men af hele »den cimbriske Halvø« (hermed forstaaet Landet fra Skagen til Elben) og af Cimbrernes Bedrifter (til Johan Rantzau incl.), idet Halvøens Befolkning gennem alle Tider bliver identificeret med dette navnkundige Folk. Rantzau deler saaledes paa dette som paa flere Omraader den samtidige lærde Spekulations Hang til Fantasteri. Af mere Værdi er, som ogsaa fremhævet af Forf., de lokalhistoriske Oplysninger, især Bybeskrivelserne. Æren for disse kan dog ikke udelukkende tillægges Rantzau, da de — for en væsentlig Del de samme, som denne havde sendt Braun til Optagelse i »Theatrum Urbium« — saavidt ses i de fleste Tilfælde ikke skyldtes ham selv, men ganske vist hans Evne til at skaffe egnede Medarbejdere. Han var i det hele mere Organisator og Formidler end selvstændig skabende — men som saadan i Kraft af sin Byrd, Rigdom og høje Embedsstilling meget formaaende og af stor Betydning under de for Aandslivet vanskelige Kaar i Nordeuropas Lande.

Med Rette fremhæves som et ejendommeligt Træk den nationalpolitiske Neutralitet, der er gennemgaaende ikke blot hos Henr. Rantzau, men hos Tidsrummets Historieskrivere i det hele taget¹, baade hos den slesvigske Kannik Hier. Cypræus og den nordslesvigske Præst Niels Heldvad — og det til Trods for, at Rantzau som kongelig Statholder stod midt i Striden, og at baade Cypræus og Heldvad blev Ofre for det gottorpske Regiments Haardhed. Helt anderledes forholder det sig naturligvis med de politiske Stridsskrifter. I et Tillæg gives der en Oversigt over denne Litteratur, som kun uegentligt kan henregnes til Historie-skrivningen, nemlig en Række Indlæg i Striden dels om det slesvigske Bispedømmes Stilling, dels om Hertugdømmet Slesvigs lensretlige Forhold.

Johanne Skovgaard.

¹ Som et Kuriosum kan det dog bemærkes, at Johs. Petrejus ikke lægger Skjul paa sin Uvilje overfor Gottorp.

Det nordslesvigske Spørgsmaal 1864—79. Aktstykker og Breve til Belysning af den danske Regerings Politik. Udg. af Aage Friis. (1938). — Europa, Danmark og Nordslesvig. Aktstykker og Breve fra udenlandske Arkiver til Belysning af Danmarks udenrigspolitiske Stilling efter Freden i Wien. Udg. af Aage Friis og Povl Bagge. I. (1939). — Aage Friis: Den danske Regering og Nordslesvigs Genforening med Danmark II. (1939).

Da det nordslesvigske Spørgsmaal i Aarene 1918—20 blev løst ved Versaillesstraktatens Bestemmelser om en Folkeafstemning i Slesvig, besluttede det danske Udenrigsministerium at lade udgive og bekoste en Redegørelse for de Bestræbelser de danske Regeringer i Tiden fra 1864—1879 havde udfoldet for Nordslesvigs Genforening med Danmark. Daværende Udenrigsminister Erik Scavenius anmodede Prof. Friis om at besørge Udgivelsen af en Samling Aktstykker til Belysning af det nordslesvigske Spørgsmaal. Samtidig udarbejdede Professoren en Fremstilling af det nævnte Spørgsmaals Historie paa Grundlag dels af de fremdragne og offentliggjorte Aktstykker dels af det øvrige officielle eller private Stof, der ikke var medtaget i Publikationen.

Formaalet med dette mægtige Arbejde, hvoraf der nu foreligger 7 Bind paa tilsammen over 4000 Sider, har ikke blot været at offentliggøre Udenrigsministeriets Betænkninger, Instrukser og Forestillinger samt Gesandternes Indberetninger; Forf. har ogsaa villet redegøre for selve Overvejelserne og Synspunkterne hos baade Ministrene og deres Raadgivere og Embedsmænd og andre Personligheder, der følte sig knyttet til den slesvigske Sag eller i Kraft af sin Stilling blev tvunget til at tage Stilling til Spørgsmaalet. Som Følge heraf er de officielle diplomatiske Akter suppleret med private Breve vekslet særlig mellem Udenrigsministeriets Direktør P. Vedel og den danske Gesandt i Berlin Quaade. Værdien af Publikationen er herved steget betydeligt.

I 1921 fremkom 1. Bind af Aktstykker og Breve fra danske Arkiver omhandlende Tiden fra Efteraaret 1864 til Marts 1868, paa hvilket Tidspunkt de direkte Forhandlinger med Preussen om Gennemførelsen af Art. V gik i Staa. Dette 1. Bind af *Det nordslesvigske Spørgsmaal* suppleres med Prof. Friis' historiske Fremstilling: *Den danske Regering og Nordslesvigs Genforsikring med Danmark* I. 1925 udkom 2. Bind af »det nordslesvigske Spørgsmaal« indeholdende Akter og Breve for Tidsrummet 1868—70; 1932 3. Bind, der førte Publikationen frem til December 1877. 1939 kunde Udgiveren med 4. Bind, der indeholdt de betydningsfulde Aktstykker vedrørende Art. V's Ophævelse, i alt væsentligt

betragte Udgivelsen af Aktstykker fra danske Arkiver som afsluttet. (Et afsluttende 5. Bind vil dog bringe et ikke ubetydeligt Efterslæt).

Tilbage var imidlertid at fremdrage og offentliggøre de talrige Kilder om det nordslesvigske Spørgsmaal, der henlaa i udenlandske, særlig russiske, svenske, østrigske og engelske Arkiver. Heraf foreligger nu 1. Bind: *Europa, Danmark og Nordslesvig* (Oktober 1864—December 1869). Paa Grundlag af disse europæiske Kilder og de forhen udgivne danske foreligger samtidig 2. Bind af den historiske Fremstilling: *Den danske Regering og Nordslesvigs Genforening med Danmark (1868—70)*.

Hovedparten af de udgivne Akter fra de europæiske Arkiver er som allerede nævnt østrigske, svenske, russiske og engelske. Grunden til at tyske og franske Aktstykker kun forekommer i mindre Grad er den, at der allerede i de paagældende Lande foreligger Kildepublikationer om det omhandlede Emne. I Frankrig den fyldige og kritiske Publikation: »*Les origines Diplomatiques de la Guerre 1870—71 (1932)*« og »*Documents Diplomatiques Francais 1871—1914*«. Fra disse to Værker, der fra et dansk Forskningssynspunkt har overordentlig Værdi ikke alene for det nordslesvigske Spørgsmaals Historie, men for dansk Udenrigspolitik i det Hele er kun aftrykt saadanne Akter, der har særlig Betydning for Danmark. Endvidere foreligger der tillige en Del franske Dokumenter, som Prof. Friis af den franske Regering har erhvervet Ret til at benytte og meddele.

I Tyskland er Hovedmassen af Aktstykker vedrørende Art. V udgivet. 1925 udkom saaledes: »*Bismarck und die nordschleswigsche Frage 1864—79. Die diplomatischen Akten des Auswärtigen Amtes zur Geschichte des Artikels V des Prager Friedens*«. Ansvar for denne Publikation ligger hos Prof. Dr. Walter Platzhoff og Docent Dr. Kurt Rheindorf. Set fra et videnskabeligt Ståde maatte det afgørende svække denne Kildeudgivelse at den saa bort fra de betydelige danske Fremstillinger og Kildepublikationer vedrørende Art. V. Visse tyske Kredse, særlig Prof. Dr. Otto Scheel, rettede en overordentlig stærk Kritik mod det ovennævnte Arbejde til Trods for, at Udgivelsen var foranstaltet »im Auftrage des Auswärtigen Amtes«. Kritiken havde til Følge, at Syndicus ved Handelskamret i Flensborg Dr. Fritz Hähnsen fik til Opgave at udgive yderligere to Bind Aktstykker: »*Ursprung und Geschichte des Artikels V des Prager Friedens. Die deutschen Akten zur Frage der Teilung Schleswigs 1863—1879 (1929)*«. Dette Arbejde maa i videnskabelig Henseende karakteriseres som dygtigt og samvittighedsfuldt. Selv om visse — endog meget be-

tydningsfulde Regeringsakter — har været unddraget Udgiverens Gennemgang, er det fuldt ud forsvarligt, naar Prof. Friis i »Europa, Danmark og Nordslesvig« henviser Læseren til at sammenholde de tyske Kildepublikationer med hans.

Det ligger nær at antage, at der, efter Udgivelsen af de talrige tyske og franske Akter samt den oftnævnte Publikation »Europa, Danmark og Nordslesvig« vilde være en Del at korrigere i 1. Bind af den historiske Fremstilling: »Den danske Regering og Nordslesvig«, der allerede udkom i 1921. Imidlertid er dette ikke Tilfældet. Forfatteren bemærker selv: »De mange nye Oplysninger har selvfølgelig suppleret og paa nogle, dog mest mindre væsentlige Punkter nuanceret min i 1921 skrevne Fremstilling af den danske Udenrigspolitik forud for Marts 1868.«

Hovedinteressen samler sig om det østrigske og engelske Syn paa dansk Udenrigspolitik i Krigsaaret 1866. I April 1866 lod Ministeriet Frijs den danske Gesandt i Rusland Otto Plessen paa en Gennemrejse i Berlin henvende sig til Bismarck ang. Muligheden for Etablering af et dansk-preussisk Forbund. Danmark skulde støtte Preussen i den tilstundende Kamp med Østrig-Ungarn mod at erhverve Nordslesvig tilbage. Bismarcks Svar var, at Kong Vilhelm og den offentlige Mening i Tyskland var imod. I sine Optegnelser skriver Bismarck at »den principielt ønskværdige Intimitet mellem Preussen og Danmark vilde have større Udsigt, jo mere maadeholdne vi var i vore gensidige Fordringer, Preussen med Hensyn til aktiv Bistand under Krigen, Danmark med Hensyn til de ønskede Afstaaelser«. Dette Preussens Standpunkt er kendt nok. Interessant er det, at heller ikke Østrig-Ungarn ønskede nogen Militæralliance med Danmark. Det østrigske Standpunkt er givet klart i det i Publikationen offentliggjorte Brev fra den østrig-ungarske Udenrigsminister Grev Mensdorff til Baron v. Franckenstein, østrig-ungarsk Gesandt i København:

»Anders als mit grosser Vorsicht und ganz im allgemeinen werden Sie übrigens diesen Punkt nicht berühren können, da unsere deutsche Stellung und Rücksichten auferlegt, die uns abhalten müssen, eine förmliche Kriegsallianz mit dem dänischen Hofe zu suchen oder ihm bestimmte Anerbietungen zu machen.« (13. Maj 1866.)

Saa voldsomt trykkede altsaa allerede da den tyske Folkeopinion den østrig-ungarske Regering (og faktisk ogsaa Bismarck), at enhver Tanke om Alliance med Danmark maatte falde, selv om Dynastiet i Wien sikkert kunde ønske en saadan. Den gryende tyske Enhedstanke maatte afgjort vanskeliggøre vore Forhaab-

ninger om Generhvervelse af Slesvig. Den engelske Chargé d'affaires i København var klar over, at Danmark søgte sin Chance med Forbund med den Magt, Vaabenlykken sikrest vilde følge. »The Government« skriver Sir George Petre i en Indberetning af 14. Marts 1866 til Udenrigsminister Lord Clarendon »as far as I can ascertain their opinions, think that their best chance of recovering any portion of Sleswig lies in the succes of the Prussian schemes of aggrandizement. They think also, if I may use the metaphor, that Prussia holds the winning card, and hence their evident auxiety to be on good terms with that Power — — —.«

Hvad angaar Englands Stilling til det slesvigske Spørgsmaal, er det Prof. Friis' Opfattelse, at England i det Hele viste passiv Holdning. Denne Antagelse vinder absolut Tiltro ved Studiet af de udgivne Akter. England havde siden Preussens Besættelse af Kiel fuldstændig afskrevet Tanken om Herredømmet i Østersøen og det baltiske Hav. Østersøen var nu for engelske politiske og maritime Kredse et »mare clausum«, hvor Russere og Tyskere for Fremtiden maatte strides om (eller dele) Hegemoniet. Med Londonkonferencens Sammenbrud havde engelsk Udenrigspolitik lagt det slesvigske Spørgsmaal til Side — i alt Fald for en rum Tid.

Da Freden i Prag var underskrevet begyndte de lange, næsten endeløse Forhandlinger mellem Danmark og Preussen ang. Udførelsen af Løftet i Art. V. Det første Afsnit af disse Underhandlinger, Maj 1867—Marts 1868 foregik under helt officielle Former. Hovedinteressen samler sig om de Bestræbelser, der fra dansk Side blev gjort for gennem Hoffet i St. Petersborg at bevæge Kong Vilhelm af Preussen til at realisere Løftet i Pragerfredens Art. V. Forf. kommer i den Anledning til at give en Række Biografier af Fyrster og Diplomater, samtidig med at Linierne i europæisk Storpolitik trækkes op, ofte med en enkelt, men malende og magtfuld Streg. De storpolitiske Domme er nøgterne, bygger paa det foreliggende Kildemateriale, viser megen psykologisk Forstaaelse og praktisk Kendskab til diplomatisk Virksomhed.

Af Christian IX, Prins Hans og Christian IX's Døtre er der givet korte Karakteristiker, saaledes at man — i Overensstemmelse med Værkets Plan — væsentligt faar et Indblik i deres nationale Indstilling og Sindelag. Fra de Dage, da Nikolsburg Præliminærene blev bekendt er der opbevaret en Optegnelse af Christian IX til Zaren. Det hedder heri »at den danske Konge, da Spørgsmaalet om Tilbagegivelsen af en Del af Slesvig var rejst, ønskede, at den nye Grænselinie maatte omfatte Slottet i Slesvig, hans Fødested, hvortil hans Barndomserindringer knyttede sig. I det Tilfælde, at Preussen vilde rejse altfor stærke Indvendinger

mod denne Plan, haabede Kongen i det mindste at se den nye Grænselinie gaa Syd om Flensborg.« Denne Optegnelse giver som i en Nøddeskal Kongens Syn. Lignende Følelser og Tanker er nedlagt i den »Appel til Kong Vilhelms følelsesfulde Hjerte«, som Prins Hans den 1. August 1866 fra Bernstorff skrev til Kong Vilhelm.

Prinsesserne Dagmar og Thyra udtrykker sig i Breve og andetsteds meget uforbeholdent om den Sorg, Preussen havde forvoldt »de elskede Forældre og det elskede Danmark«.

Kong Christian IX holdt dog alle saadanne Følelsesudbrud i Tømme og paalagde lejlighedsvis sine Døtre at vogte paa deres Mund for ikke at vække Mistillid til Danmarks og Kongehusets neutrale Holdning. Det er Prof. Friis' bestemte Opfattelse — efter et nøje kritisk Studium af Kongefamiliens efterladte fortrolige Korrespondance, saaledes de store Brevsamlinger, der ligger i de russiske Statsarkiver — at Kongehuset var lidet politisk aktivt og hverken »grundigt eller stabilt politisk orienteret«.

Den Nedstemthed, som Afbrydelsen af Forhandlingerne med Preussen i 1868 naturligt maatte medføre, havde dog som allerede berørt ikke til Følge at Konseilspræsident Frijs eller Direktør i Udenrigsministeriet, P. Vedel helt opgav Tanken om at bevæge Preussen til at opfylde Løfterne i Art. V. I Efteraaret 1867 havde Rusland i København i Baron Mohrenheim faaet en ny, initiativrig Gesandt, for hvem Mistillid til Bismarck var parret med en sikker Forstaaelse af Nødvendigheden af, at Danmark »nedsatte sine Fordringer overfor Preussen«. Mohrenheim, der var Gortschakovs nære Ven, regnede med at kunne gøre Karrière indenfor Diplomatiets, ifald han viste Evne til at tilvejebringe en modus vivendi i det nationale Mellemværende Danmark—Preussen. Hans utrættelige Bestræbelser fik sit Udtryk i den Henvendelse, Danmark forsøgte i St. Petersborg. Tanken var, med Zar Alexander som Mellemand, at forsøge at bevæge Kong Vilhelm af Preussen til at øve Retfærd mod Danmark. De interessante Korrespondancer mellem St. Petersborg og København er af Forf. gengivet og kommenteret levende; ind imellem er der givet rammende storpolitiske Rids, hvori man aner Frankrigs Svaghed efter Affæren i Mexico og Englands nonchalente Ligegyldigheder for det slesvigske Spørgsmaal. Man faar ogsaa Indtrykket af, at det tysk-russiske Venskab i Tiden efter 1863 var gaaet ind i en saare stabil Epoke, hvor hverken Zaren eller Regeringen af Hensyn til et saa lille Spørgsmaal som det slesvigske ønskede Rivninger. Under disse Forhold begyndte Bismarck Krigen mod Frankrig 1870, uden at der var opnaaet nogetsomhelst positivt for Dan-

mark. Ved Kong Christian X's og Dronning Alexandrines Sølvbryllup i 1923 har Prof. Friis i Universitetets Festskrift »Danmark ved Krigsudbrudet 1870« redegjort for, hvorledes det lykkedes Danmark (P. Vedels maadeholdne og kloge Cunctatorpolitik) at holde sig fri af Frankrigs Tilbud om Alliance. (Hertugen af Cadore's Sendelse.)

Med Krigen 1870—71 ændredes Magtbalancen i Europa til Fordel for Tyskland. Denne Omstændighed virkede tilbage paa Pragerfredens Bestemmelser om Nordslesvig. De Begivenheder, der førte til Art. V's Ophævelse i 1878 er behandlet i Prof. Friis' 4. Bind af »Det nordslesvigske Spørgsmaal«. (Aarene 1870—78 var hengaaet uden at Forhandlingerne var kommet af Stedet.)

Den 26. Juni 1878 skrev P. Vedel til Kammerherre Quaade, den danske Gesandt i Berlin, at det forekom ham, at Tidspunktet nu var inde til igen at forsøge en Ordning gennemført med Preussen. Paa dette Tidspunkt var Europas ledende Statsmænd forsamlede i Berlin for at konsolidere Forholdene paa Balkan og den nære Orient. Vedel havde en ubegrænset Tillid til baade Disraeli og Salisbury (der stammede fra deres Holdning i 1864), og han mente, at selv om den gamle Kejser, der var den største Hindring, stadig levede, var det ikke rigtigt at lade Kongressen slutte uden at ogsaa Danmarks Interesser var behandlet, eller i hvert Fald bragt paa Bane.

Udenrigsminister Rosenørn-Lehn gik ind for Tanken, og i en Instrux til Quaade af 9. Juli 1878 hedder det bl.a.: »Det er imidlertid ikke min Mening, at den engelske Regering nu skulde gøre noget officielt Skridt i Berlin for strax at se det nordslesvigske Spørgsmaal løst. Dertil er Forholdene i Tyskland næppe gunstige, og Fyrst Bismarck vilde vist ikke optage en officiel Intervention paa en for Sagen selv gavnlig Maade. Men hvad jeg tror, at der kunde ske og kunde vise sin Virkning, naar Tiden maatte komme til, at vi paa passende Maade selv tage Initiativet i Berlin til Genoptagelse af de tidligere Forhandlinger, er, at de 2 engelske Ministre, som fortiden befinde sig ved Congressen, naar denne har tilendebragt sine Arbejder, og naar de tage Afsked med Rigskansleren, kunde finde Lejlighed til confidentielt og privat at udtale for ham, at det baade af politiske og andre Grunde vistnok vilde være ønskeligt, at han nok ordnede det omtalte Spørgsmaal, saasnat Omstændighederne tillade det.«

Det lykkedes ikke den danske Gesandt at faa hverken Disraeli eller Salisbury i Tale. Disraelis Helbred blev pludseligt daarligt, og han kunde ingen modtage. Salisbury havde ikke Tid og Lejlighed, men gennem den engelske Gesandt, Lord Russel,

erfarede Quaade, at Salisbury »efter den nøjeste Overvejelse« fra-raadede at henvende sig til Bismarck i denne Sag. Det fremgaar med al Tydelighed af Akterne, at hverken Vedel, Quaade, Disraeli eller Salisbury havde mindste Anelse om, at Bismarck og Andrassy i April 1878 havde ophævet Art. V. Det franske Diplomati og forsaavidt ogsaa det italienske var ligesaa uvidende paa dette Punkt. At Rusland ligeledes var holdt udenfor, kunde støtte Gisningen om, at Bismarck som Modydelse har givet Østrig-Ungarn friere Hænder paa Balkan. Der ligger dog stadig Mystik og Taage over de Underhandlinger, der paa dette Omraade er ført mellem Bismarck og Andrassy i Foraaret 1878.

Da Bismarck i Februar Maaned 1879 offentliggjorde Traktaten, antedaterede han den til 11. Oktober 1878. Aarsagen var den, at Hertugen af Cumberland, der var Arving til de hannoveranske Besiddelser, havde indgaaet Forlovelse med Prinsesse Thyra af Danmark. Det kunde ved første Øjekast se ud som om Ophævelsen af Art. V netop var knyttet sammen med denne Fyrsteforlovelse; men ved et nøjere Studium af Dato og Begivenheder bekræftes, hvad allerede Historieforskningen strax var paa det rene med, at selve Ophævelsen af Art. V intetsomhelst havde at gøre med den oftnævnte Forlovelse. 4. Bind af »det nordlesvigske Spørgsmaal« bekræfter paany denne Tesis. Prof. Friis' Dokumentation af, at det danske Kongehus indtog en passiv Holdning overfor Storpolitikken, gør det ogsaa urimeligt at betragte Fyrsteforlovelsen som en Intrigeakt mod Tyskland. Denne Antagelse vinder end mere Tiltro ved et i 4. Bind offentliggjort Brev fra Christian IX til den tyske Kronprins, hvori Kongen omtaler Forbindelsen som en ganske almindelig Kærlighedsforbindelse. — I et Brev til Prinsesse Thyra kommer Kongens Stilling til hele Spørgsmaalet endnu tydeligere frem. Kongen skriver heri bl. a. (m. Henblik paa Art. V's Ophævelse):

»Du kan berolige dig, min Engel, at det ikke er sket paa Grund af Dit Giftermaal med den fortræffelige Ernst, men fordi den længe har generet Tyskland og skal allerede være afgjort mellem Andrassy og Bismarck under Congressen i forrige Aar om Sommeren i Berlin og blev undertegnet allerede den 11. Oktober 1878.« (9. Februar 1879.)

Det voldsomme Røre, som Forbindelsen vakte i det tyske Folk, foruroligede Bismarck; det hannoveranske Hus legitime Krav mod Preussen maatte skaffes af Vejen paa lignende Maade som Art. V, og Bismarck forsøgte ad Omveje at bevæge det danske Kongehus til at paavirke Ernst August til Afkald paa de hannoveranske Rettigheder. Quaades Indberetninger om de intime Samtaler med

Bismarcks Fortrolige og Ven den begavede og rige jødiske Baron von Bleichröder, der administrerede Welferfonden, og som nu havde faaet til Opgave at være Mellemand i det preussisk-welfiske-danske Anliggende, er værdifulde og interessante Aktstykker. Vedel vilde ingenlunde sige Nej til Preussens Forslag, hvorefter Kong Christian IX skulde anvende sin Indflydelse til at ændre Ernst August' stædige Holdning, men ønskede dog helst Danmark holdt udenfor af Frygt for de Kalamiteter, der vilde opstaa, ifald Prinsen nægtede at inlade sig paa nogensomhelst Forhandling med Bismarck. Den 30. April 1879 har Vedel i en Optegnelse redegjort for sit Syn paa det hannoveranske Spørgsmaal, og den 20. Maj 1879 giver han i et Brev til Quaade Udtryk for en Lettelse over, at hele Spørgsmaalet syntes at glide bort i den Forstand, at Danmark og Kongen holdtes udenfor. Han analyserer klogt hele Situationen, idet han skriver:

»Egentlig tror jeg, at vi slippe ret vel ud af en mislig Historie. Thi vi have erklæret os villig til, hvis Preussen havde ønsket det at vise Kejseren vor Beredvillighed til at gøre ham en Tjeneste. Vi have dog altid viist, at vi hverken er Welfer eller i det Hele Reichsfeinde. Hvorfor bruger man ikke England? Det laa dog nærmere.«

Senere, den 29. Maj, skriver Vedel til Quaade: »Kongen kan blot ikke raade til en bestemt Overenskomst uden bestemt at kende de Betingelser som Preussen byder, og han kan ikke føre Sagen videre med en Privatmand.« — Vedels Besindighed og Smidighed kom os atter til Nytte, saaledes som det havde været Tilfældet i 1870.

Vedels Personlighed tegner sig skarpt gennem hans mange Depescher, og det fremgaar klart, at han, og ikke Baron Rosenørn-Lehn, var den virkelige Udenrigsminister. Al hans Dygtighed til Trods staar det dog fast, at det ikke lykkedes ham at vinde Bismarcks Forstaaelse i den Grad, at Pragerfredens Art. V kunde komme til Udførelse. Forholdenes Magt, men ogsaa Bismarcks politiske Personlighed og hensynsløse Statsmandskunst var større end Vedels Evner og Formaaen.

Gunnar Hansen.

Fridlev Skrubbeltrang: Husmand og Inderste. Studier over sjællandske Landboforhold i Perioden 1660—1800. (1940).

Siden V. Falbe-Hansen i 1888 i Anledning af Stavnsbaands-jubilæet skrev sit Værk »Stavnsbaandsløsningen og Landboreformerne«, hvori ogsaa Tiden forud for Landboreformerne gjordes

til Genstand for Behandling, har denne Bog staaet som Hovedværket om den danske Bondestands Kaar i det 18. Aarhundrede. Fridericias, Steenstrups og Edv. Holms Behandlinger gjorde den ikke Rangen stridig. En Række Enkeltomraader af Landbrugs-historien for Tiden mellem Enevældens Indførelse og det 19. Aarhundredes Begyndelse er siden blevet gjort til Genstand for særlige Undersøgelser, i den samme Periode er en betydelig Mængde Materiale til disse Emners Belysning blevet gjort tilgængelig for Forskningen i Rigsarkivet og Landsarkiverne, og Mangelen paa en tidssvarende samlet Behandling af den danske Bondestands Historie, skrevet paa Grundlag heraf, har været følt.

Forskeren, der vil gaa i Gang med et saadant Arbejde, støder imidlertid paa to store Vanskeligheder, den ene paa Grund af Stoffets Kvantitet, den anden paa Grund af dets Kvalitet. Stoffmængden er saa stor, at den, der skal arbejde uden fremmed Bistand, ikke indenfor et overskueligt Tidsrum kan regne med at kunne gennemgaa og bearbejde det hele. Skal en Undersøgelse derfor foretages paa denne Maade — og ikke f. Eks. som et Institutarbejde — maa Forskeren vælge et ret begrænset Emne indenfor Omraadet; men en saadan Begrænsning vil selvsagt volde Besvær m. H. t. Sammenligninger med Helheden, Disposition m. m. Stoffet i sig selv er ikke særlig velegnet for en Bearbejdelse med det Endemaal at opstille talmæssige Oversigter: Større eller mindre Dele af de forskellige Arkivaliegrupper er gaaet tabt, Indførsler er foretaget med vidt forskellig Omhu og Kyndighed, og — først og sidst — der mangler meget ofte Fasthed i Benævnelserne. Et Eksempel: En Landmand, der driver indtil 1 Td. Hartkorn Ager og Eng, kaldes almindeligvis Husmand; men i enkelte Egne af Landet kan en Bruger af 6—7 Skpr. blive kaldt Gaardbruger, en Indsidder kan blive kaldt Husmand o. s. v., altsammen Benævnelser, der er afhængig af Egnsbetegnelser og Protokolførerens Indsigt eller Omhu.

Det foranførte maa formentlig ses som Baggrund for, at Fridlev Skrubbeltrang ikke har skrevet den danske Bondestands Historie 1660—1800, men begrænset Emnet for sin Disputats til Husmandsklassernes Historie i en enkelt Landsdel, Sjælland (Møen). Da denne Begrænsning ved første Øjekast kan synes noget snæver, har Forf. i sin Indledning givet en Begrundelse baade for Afgrænsningen i Tid, i Omraade og i Befolkningsafsnit. Husmandsklasserne behandles, fordi de har været særlig forsømt af den tidligere Forskning. M. H. t. Periode har Forf. valgt ikke at standse ved Landbo-reformerne, hvad man maaske kunde have ventet, men at tage Husmændenes Stilling under disse med. Nogen egentlig Begrun-

delse for Skellet 1800 anføres ikke; men det siges — hvad der virker lidt uklart i denne Sammenhæng — at »Husmandsstændens Udvikling i det 19. Aarhundrede forudsætter en noget fyldigere Behandling af Landboreformtiden«. Det faktiske er, at han paa visse Hovedpunkter ønsker at korrigere de tidligere Forfattere vedr. dette Omraade, og da disse Rettelser især gælder Spørgsmaalet om Husmandstallet, der er et Kardinalpunkt i Bogen, er det naturligt, at han vil føre dette Spørgsmaal frem til de Tider, da det ligger klart, takket være gode Folketællinger. Som Begrundelse for Begrænsningen til Sjælland alene anføres, at »i Husmands- og Landarbejderspørgsmaalets Historie var Sjælland ubetinget Hovedlandet og vedblev at være det langt ud over de store Landboreformers Tid. Hertil kommer, at Kildematerialet paa flere Punkter er mest fyldestgørende m. H. t. sjællandske Husmandsforhold«. Hvad der menes med, at Sjælland var Hovedlandet i Husmands- og Landarbejderspørgsmaalets Historie fremgaar bl. a. af følgende (S. 58 ff.): Mens paa Sjælland Husmændene o. 1770 beregnes til ca. 50⁰/₀ af samtlige Fæstere, beregnes de i Jylland kun til ca. 35⁰/₀; Forfatteren mener, at der sandsynligvis i Jylland — Samsø var 22.500—24.500 Ægtepar af Husmandsstand i Begyndelsen af 1770'erne mod 19.000—19.750 paa Sjælland—Møen. Hertil kommer, at paa denne Tid var den jyske Husmandsstand i højere Grad en jordbrugende Stand end den sjællandske, idet de sjællandske Husfæstere med Hartkorn kun udgjorde ca. 5⁰/₀ af Landsdelens Husmandsfamilier, medens de fynske udgjorde 12—15⁰/₀, de lolland-falsterske ca. 20⁰/₀ og de jyske et endnu højere Procenttal, som Forf. ikke har opgjort. En saadan Udregning vilde dog have været en kærkommen Afstivning af Sammenligningen mellem Sjælland og Jylland; Vanskeligheden ved at begrænse Undersøgelserne til et enkelt Omraade og alligevel drage Sammenligninger stikker her Hovedet frem. Som Aarsag til, at Husmands- og Landarbejderspørgsmaalet i Stavnsbaands- og Reformtiden blev særlig tilspidset paa Sjælland, fremhæves navnlig Hovedgaardsudvidelserne, der — som paavist af Henrik Pedersen — i Tiden 1680—1730 var langt betydeligere paa Sjælland end i Jylland.

Medens Bogens Disposition og Fremstilling hist og her tynges af Besværet ved den foretagne Afgrænsning, er Forf. styret bemærkelsesværdigt klar af de Skær, som Stoffets Kvalitet frembyder m. H. t. Opstilling af talmæssige Oversigter. De foreliggende Talopgivelser behandles med indgaaende Kritik, og de opgivne Størrelser beregnes med de Forbehold, Materialet kræver. I enkelte Tilfælde spørger man dog sig selv, hvorfor i Grunden en Tal-

oversigt opstilles, naar der maa tages saa mange Forbehold. Et Eksempel: Side 54 forsøges opstillet en Statistik, der skal vise, hvor mange Procent af Husmandsfamilierne paa Sjælland—Møen der var Inderster. Grundlaget er de Oederske Efterretninger fra 1771. Der gøres imidlertid opmærksom paa, at disse langtfra overalt har nogen Adskillelse mellem Inderster og Fæstehusmænd; fra et Antal Sogne anføres slet ikke Inderster, skønt man maa formode, at de findes der. Forf. omgaar denne Vanskelighed paa følgende Maade: »Et nogenlunde paalideligt Skøn over Inderstantallet opnaar man utvivlsomt kun ved at se bort fra alle de Sogne, hvor ingen eller saa godt som ingen Inderster findes anført, og benytte de øvrige som Beregningsgrundlag«. Altsaa, man ser bort fra de absolut upaalidelige Sogneopgivelser og bruger kun de betinget paalidelige. Da de absolut upaalidelige efter Forfatterens Opgivelse fordeler sig ujævnt, og da tilmed Inderstprocenten i de 4 Amtsomraader, hvor mindst $\frac{2}{3}$ af Sogneopgivelserne er brugbare, ligger over det beregnede Gennemsnit, gør Forf. med Rette opmærksom paa, at Beregningernes Værdi er omdisputabel. For Flertallet af Tabellernes Vedkommende er Forf. derimod — trods Materialets Svagheder — kommet til Resultater, der virker overbevisende.

Det indsamlede Materiale og de udarbejdede Statistikker skal belyse Husmændenes og Indersternes Antal, Afgifter og Ydelser, Erhvervsvilkaar, Indtægter og Formuer. Mest epokegørende er vel Bogens Paavisning af Folketallet i disse Klasser. Matrikulararbejderne 1682—88, Skattelister fra ca. 1700, de Oederske Efterretninger om Ægtepar paa Sjælland i 1771 og Folketællingerne 1769, 1787 og 1801 danner Rygraden i Beregningerne og suppleres med Oplysninger fra Generalhoveireglementerne fra ca. 1770, Generaltabellerne over Husmænd under 50 Aar etc. Paa Grundlag af disse Kilder fastslaas, at medens Forholdet mellem de sjællandske Husmands- og Indsiddersfamilier paa den ene Side og Gaardmandsfamilierne paa den anden Side i 1660'erne var omtrent 2:3, var det ved Aar 1700 3:4, 1771 3:2 og 1801 4:2. Aarsagen til denne Forskydning var, at Gaardmandsstanden gik talmæssigt tilbage. Ikke alene var det umuligt for Gaardmandsstanden at holde sit eget Befolkningsoverskud inden for sine Rækker; ikke engang det oprindelige Gaardmandstal kunde opretholdes. Der gik saaledes en stærk Strøm fra Gaardmandsstand til Husmandsstand; en modsat Bevægelse fandtes, men i meget svagere Grad. Stærkest mindskedes Gaardmændenes Antal ved de Gaardnedlæggelser, som Godsernes Udvidelser i sidste Halvdel af 17. og første Halvdel af 18. Aarh. foraarsagede. I de nedlagte Gaardes Sted opstod Huse,

der i Reglen var jordløse. Ogsaa i sidste Del af det 18. Aarh., Udskiftningstiden, nedlagdes Gaarde; men da er Betingelsen for Tilladelse dertil i Reglen, at der oprettes Huse — med Jord. Selv om Husmandstallet stiger kraftigt i Reformtiden, er det dog overdrevent at tale om en Fordobling mellem Folketællingerne 1787 og 1801. Teorien — eller som Skrubbeltrang siger — »Myten« herom, der er skabt af Falbe-Hansen, slaaes der en forsvarlig Pæl igennem. Falbe-Hansen har ikke taget sig i Agt for, at Tællingen 1787 var en Sommertælling, medens 1801 var en Vintertælling. 1787 blev derfor en Mængde Husmandsbørn, der var ude at tjene, regnet med blandt Tyendet, hvorved Tyendetallene 1787 og 1801 bliver nogenlunde lige store. Var disse Børn ligesom 1801 blevet regnet til Husmændenes Husstande, havde Husmandstallet i 1787 været betydelig større. 1787 regnedes Husmænd, der drev Haandværk, til Gruppen »Haandværksmænd«, 1801 regnes Størsteparten af dem til Husmændene o. s. v. Forf. beregner herefter den virkelige talmæssige Fremgang for Husmandsklasserne til ca. 15%. Det anførte er et Eksempel blandt mange paa den vaagne Kritik, hvormed Forf. behandler sit Materiale.

Mere malende end Afsnittet om Husmandsantallet er de Afsnit, hvor Husmandsklassernes Sammensætning og Kaar drøftes. Disse Klasser var langt fra en ensartet Masse. Heri opsamledes f. Eks. alle, der af en eller anden Grund traadte ud af Gaardmandsklassen (ved Forsiddelse, Alderdom, saakaldt »frivillig« Opgivelse af Fæstet, der næppe altid var saa helt frivillig, o. s. v.). Disse Folk maatte, hvis de da stadig var nogenlunde arbejdsdygtige, træde ind paa Række med de øvrige Daglejere. Der var Haandværkere, der ofte havde det ret taaleligt; der findes ikke saa faa helt pæne Haandværkerskifter. Der var mange Enkekoner, og der var alle de Personer, der forsørgedes ved Almisse; men selv inden for disse var der Afskygninger (Invalidere, gamle, Arbejdsløse, uærlige Folk o. s. v.). Det mest betydende Skel i Husmandsstanden var dog Spørgsmaalet om Adgang eller ikke-Adgang til Jord. De fleste Landarbejdere maatte regne med længere eller kortere Perioder af Arbejdsløshed. Den, der kunde græsse sin Ko eller et Par Faar paa Landsbyjorden, havde herved en Sikkerhed, der vanskeligt kunde overvurderes. Havde Husmanden Jord i Landsbymarken, havde han Græsningsret lige med Gaardmændene; men det store Flertal, der ikke havde Jord selv, maatte betale en Afgift for at faa Andel i Fællesgræsningen og maatte være glade til, hvis de kunde faa Lov paa den Betingelse. Forf. regner med, at o. 1700 havde ca. Halvdelen af de sjællandske Husmænd hver en Ko, kun undtagelsesvis flere, efter Kvægpestaarene i 1740'erne er

Tallet faldet til $\frac{1}{4}$ — $\frac{1}{3}$. Et lidt større Antal holdt Faar; men ca. 40% — deriblandt de fleste Indsiddere — synes i Stavnsbaandstiden overhovedet ikke at have ejet Kreaturer. Der var stadige Gnidninger mellem Gaardmænd og Husmænd om Græsningsspørgsmaalet, og da Udskiftningerne skulde foretages, blev Striden om Jord brændende. Gaardmændene vilde ikke gaa med til at afstaa Jord til Oprettelse af Husmandsbrug. Regeringen, der ikke ønskede et for stort Landproletariat uden Jord, intervenerede undertiden; men hvor Husmænd fik Jord ved Landsbyernes Udskiftning, var det i Reglen den ringeste og fjerneste fra Landsbyen. Mange Godsejere oprettede til Gengæld Huse med Jord mod at faa Lov til at nedlægge Bøndergaarde. 1787—1800 blev der saaledes nedlagt over 300 sjællandske Bøndergaarde. Forf. mener, at den danske Husmand, takket være Regeringens Initiativ, ved eller efter Udskiftningerne fik Jord i større Udstrækning end Husmandsbefolkningen i noget andet Land, og han afviger derved noget fra tidligere Forskere, der mener, at Husmændene blev mere eller mindre »glemt« ved Landboreformerne. Han indrømmer dog, at m. H. t. Hoverilovgivning og Fæstelovgivning var Reformerne — men ikke alle Reformmændene — ensidigt gaardmandsvenlige.

Et andet livsvigtigt Spørgsmaal for Husmandsstanden var Arbejdslønnen. Falbe-Hansen antog, at Arbejdslønnen paa Landet var nogenlunde uændret gennem hele det 18. Aarhundrede. Det paavises her, at det var den ikke. Den steg lidt efter Midten af Aarhundredet, samtidig med at Landbrugets Produkter steg i Pris. M. H. t. Spørgsmaalet om Aflønningen i Penge lades Forskeren dog i høj Grad i Stikken af Kilderne; der findes kun faa opgivne Tal, og nogle af dem maa endda betragtes som tendentiøse. Men maaske lige saa væsentlig som Aflønningen i Penge var Løn i Naturalier. Hele Spørgsmaalet om Lønnesæd, der havde ikke ringe Betydning, gøres til Genstand for indgaaende Behandling. Løn i Form af Lønnesæd udrededes paa den Maade, at Husmanden fik overladt en tilsaaet Jordlod, hvis Udbytte var hans. Ogsaa Tjenestekarle lønnedes paa denne Maade. Fremgangsmaaden gav Lønmodtageren flere Fordele: Bondeskifterne viser, at Bønderne ofte resterede med Betalingen af deres Folkelønninger; med Lønnesæd var man sikret herimod. Husmanden havde sin Familie og sine Kreaturer at skaffe Føden til; fik han Kornet direkte, var han ikke udsat for Ubehageligheder i Form af Pristigning. Tjenestekarlene havde undertiden selv Kreaturer, til hvilke de kunde bruge Sæd og Halm. Godsejerne saa imidlertid skævt til denne Form for Løn, idet den berøvede Bønderne baade

Sædekorn og Jord, og Skifterne viser, at Fæstebonden ofte maatte ty til sin Proprietær for at faa Sædekorn. Regeringen fandt, at Lønnesæd-Systemet var til Skade for Bondebrugene og forbød 1701 denne Fremgangsmaade. Men det var svært at overvaage, at Forbudet efterlevedes, saa meget mere som Godsejerne vel nu og da saa igennem Fingre med Overtrædelser ud fra den Betragtning, at det var bedre, at Husmanden avlede Korn, end at han tiggede Brød, og var Gaardmand og Husmand enige om Sagen, kunde det ret let holdes dulgt. I den første Halvdel af det 18. Aarhundrede har Gaardmændene nok været villige til at anvende denne Fremgangsmaade, eftersom Kornpriserne var faldende. Da Kornpriserne stiger fra 1740'erne, ændrer de deres Syn paa Sagen noget. Alligevel forsvinder Lønnesæden ikke som Aflønning, end ikke efter flere skærpede Forbud fra Regeringen. Bønderne manglede nemlig rede Penge til at betale Folkehold med; skulde de bruge Hjælp — og det skulde de, naar Hoveriet lagde Beslag paa deres egen Arbejdskraft — maatte de betale med det, de havde, Kornet. Det er værdifuldt, at Forf. har taget dette Spørgsmaal op til saa grundig Behandling, idet Bondens gradvise — og tidsmæssigt overordentlig sene — Overgang til Pengeøkonomi er et Emne, der endnu ikke er tilstrækkelig klart belyst.

Trods Husmandsklassernes usikre Erhvervsmuligheder og — i Reglen — dybe Fattigdom, der ikke sjældent udsatte dem for Sult og Nød, maatte de dog bære tunge Byrder, som blev lagt paa dem dels af deres Proprietærer, dels af Statsmagten. Synspunktet for Overvæltningen af Byrder var — især fra Proprietærerne — at tage noget nær saa meget, man kunde faa. Ofte respekterede man ikke selv ganske simple Retfærdighedskrav, som f. Eks. at tage mindre Indfæstning af et daarligt Hus end af et godt. Paa eet Punkt undgik Husmændene en Ulempe, som Gaardfæsterne led under. Gaardmandshoveriet steg stadig i det 18. Aarhundredes første Halvdel, hovedsagelig paa Grund af Hovedgaardsudvidelserne. Noget saadant synes ikke at være sket for Husmandshoveriets Vedkommende, i al Fald kun i ringe Omfang, og mange Steder afløstes Husmændenes Gangdage af en Pengeafgift. Haardt rantes Husmandsklasserne af Ildstedsskatten, Kop- og Kvægskatterne og Ekstraskatterne.

Det har altid været almindelig forstaaet, at Tiden mellem Enevældens Indførelse og Landboreformerne var en haard og fattig Tid for den danske Bondestand, og Skrubbeltrangs Bog ændrer ikke dette Billede. Nogle Skribenter i Samtid og Eftertid havde den Opfattelse, at Husmændene i Grunden sad lunt inden Døre og tit i upassende Grad snyltede paa Landsbysamfundet. Opfat-

telsen har aldrig vundet særlig Øre blandt Historikere i nyere Tid. Skrubbetrang uddyber Aarsagerne til saadanne Vrangopfattelser og placerer dem historisk. Han skriver (S. 371): »Naar saa mange Indlæg om Bondestandens Forhold i Stavnsbaandstiden gør Husmændene til Syndebuk, er Betragtningen godsøkonomisk, og den er letforklarlig: Ansvaret for Bøndernes Fattigdom søgte man der, hvor det generede Godsejerne mindst, nemlig i det skadelige Fællesskab, som just Husmændenes Eksistens gjorde det besværligt at komme til Livs, samt i de Udgifter og forskelligartede Vanskeligheder, Bondens Folkehold gav Anledning til, ganske særlig Udgifterne til Daglejerne som den dyreste og mest ubestandige Medhjælp.« Forf. viser herimod, hvorledes Husmandsstanden var et overordentlig værdifuldt Element i Landsbysamfundet; thi den gav det stive Gods- og Fæstegaardssystem Smidighed, idet den repræsenterede en Gaardfæsterreserve og en Arbejdsreserve. Man har bebrejdet Husmandsstanden, at den var Skyld i, at der i det 18. Aarhundrede var Mangel paa Arbejdskraft paa Landet. Denne Paastand er — paaviser Forf. — lige saa latterlig, som den er forkert. Der kan ikke have været Tale om nogen mærkbar Mangel paa Arbejdskraft paa de sjællandske Godsers Omraader — og det for en stor Del takket være Husmandsstandens Tilstedeværelse.

»Husmand og Inderste« reviderer saaledes en Række Opfattelser af gammel og ny Dato vedrørende den danske Bondestands Kaar i det behandlede Tidsrum. Der bringes nye Resultater paa andre Omraader end de nævnte; men disse faar staa som Eksempler paa de mest betydningsfulde. Mange af de nye Træk, der fremdrages, holder sig inden for Rammerne af det kendte Billede af Forholdene. Epokegørende er derimod — som nævnt — Resultaterne vedrørende Husmandstallet. De viser, at Husmandsspørgsmaalet, som Forf. med Rette paapeger i sin Indledning, er ældre og mere omfattende end hidtil antaget.

»Husmand og Inderste« bliver et Hovedværk i dansk Landbrugshistorie i Kraft af det store Materiale, der fremlægges, og i Kraft af dets Metode. Det, at Forfatteren har været i Stand til paa Trods af det vældige Stof og dette Stofs uensartede Kvalitet at opstille overbevisende Taloversigter, er en Arbejdspræstation og en kritisk Præstation, der aftvinger Respekt. De fremskaffede Resultater vil være af Betydning for Studiet af disse Tidens Landbrugshistorie, ikke blot for saa vidt angaar det snævrere Omraade Husmandsklasserne, men ogsaa m. H. t. Gaardfæsternes Historie og Godsernes Historie. Undersøgelserne vedr. Befolkningstallet har endda Bud til fjernere Omraader.

Man kunde indvende, at selve den kulturhistoriske Beskrivelse sættes i Baggrunden, bl. a. fordi Forf. kun bygger paa Arkiv-Kilder og ikke bruger Museums-Kilder, og ogsaa fordi han formentlig kunde have faaet mere kulturhistorisk Stof ved intensivere Benyttelse af Kirkebøgerne, hvis Kildeværdi han ikke synes at sætte højt. Over for saadanne Indvendinger maa dog tages i Betragtning, at et Sted maa Grænsen sættes, og Forf. har selv beskedent givet sin Bog Undertitlen »Studier over etc.«. Ved sine Redegørelser og Resultater har han retfærdiggjort den Begrænsning, som han har foretaget, tvunget af Stoffet. Om Begrænsningen saa muligvis burde have været foretaget efter andre Linier end det strengt lokale, er det formentlig ufrugtbart at diskutere.

Sigurd Jensen.

Helge Søgaard: Haandværkerlavene i Aarhus under Enevælden. En socialhistorisk Studie. (1940).

Den afhandling, som museumsinspektør, cand. mag. Helge Søgaard i efteraaret 1940 forsvarede for den filosofiske doktorgrad ved Aarhus Universitet, har sat sig som opgave at undersøge de aarhusianske mester- og svendelavs udvikling og lavsmestres, svendes og læredrenge forhold i perioden fra den afgørende forordning om lavene af 23. dec. 1681 til lavtidens ophør, væsentligt paa grundlag af de paagældende lavs efterladte arkiver i Den gamle By i Aarhus og Landsarkivet i Viborg.

Man kunde mod dette arbejdes egnethed som emne for en disputats indvende, at det har en lokalhistorisk karakter. Hertil maa dog siges, at det har sin meget store værdi for kendskabet til det danske samfunds historie i almindelighed at faa en enkelt jævnstor provinskøbstads lavsvæsen gennem et længere tidsrum alsidigt belyst paa grundlag af selvstændige kildestudier. Saa længe der kun eksisterer skildringer af enkelte danske lav eller enkelte sider af lavenes historie, kan den opgave at skildre den samlede danske eller blot en større landsdels lavsudvikling i enevældens tid først løses efter omfattende og langvarige arkivstudier. Det maa da anses for berettiget til en begyndelse at tage en enkelt vigtigere provinsbys lavsforhold op til samlet videnskabelig behandling, saaledes som dr. Søgaard som den første for Danmarks vedkommende har gjort. Adskillige træk i aarhusiansk lavsudvikling er utvivlsomt præget af byens særlige geografiske og historiske forudsætninger, men om en stor del tør det med grund antages, at de har gyldighed for større grupper af danske

provinskøbstæder eller for det overvejende flertal af disse. Forf. har stadig, saa vidt det til hans raadighed staaende materiale tillod det, søgt at foretage en sammenligning mellem den aarhusianske og den almindanske udvikling, som paa en række punkter bekræfter dette — hvormed ikke skal være sagt, at han altid med lige stort held har evnet at drage skellet mellem det særegne og det mere almene.

Baade formelt og reelt lider bogen af en del for begynderarbejder karakteristiske mangler. Sproget er flere steder kejtet og upræcist og som helhed lidet prægnant, og forfatteren viser sig i meget ringe grad i besiddelse af evnen til at give fortidens livsformer anskuelighed og fylde. Selv blandt fagfolk vil faa eller ingen anse hans bog for fornøjelseslæsning. Hertil kommer, at argumentationen undertiden er præget af uklarhed, at der flere steder savnes henvisninger til tidligere omtalte forhold eller til benyttet kildemateriale, og at registret, som i en anden form til dels kunde have hjulpet paa manglen af den første art henvisninger, kun yder læseren en højst kummerlig hjælp, idet det indskrænker sig til en fortegnelse over de i bogen omtalte lav og broderskaber, ordnede efter byer. Et virkeligt sag- og personregister fattes.

Det er imidlertid en kendsgerning, at dr. Søgaards bog trods de ikke faa og ikke ubetydelige mangler paa en række felter yder historikeren værdifuld ny viden.

Mindst gælder dette det lille indledningsafsnit om enevældens almindelige holdning over for lavene. Naar han stiller »den nye Statsraison, som maatte udslette alle Spor af gammelt Selvstyre og uniformere Samfundets Maskineri«, samtidigt med, at »Enevældens sociale Tanker langtfra udelukkede en Klasseadeling og deraf flydende Privilegier«, i modsætning til merkantilismen, der »stillede ganske andre Fordringer«, er det et vidnesbyrd om, at han ikke har sat sig ind i de nyere forskninger — af Heckscher, Meinelcke o. a. — over henholdsvis merkantilismens og statsræsonens væsen. Nogen almeneuropæisk baggrund for Aarhuslavens historie indleder han sig ikke paa at skitsere, saa lidt som han giver et sammenfattende rids af den danske enevældige regerings almindelige lavspolitik, hvad der i flere henseender vilde have været nyttigt.

Værdifuldere er redegørelsen for »Fagenes indbyrdes Afgrænsning«, som bl. a. bygger paa teknologisk-arkæologiske undersøgelser, og som yder en god vejledning for dansk lavshistorie i almindelighed. Paa visse punkter kan der ganske vist rejses indvendinger. Forf. paaviser t. ex. at et paa skomageregl 1476—ca. 1750

forekommende redskab, hvis navn »Bielmesser« det er hans for-tjeneste at have fremdraget, ikke, som Lauritz Pedersen mente, var et i garveriet anvendt skraberedskab, men et skærende sko-og sadelmagerværktøj (s. 15 ff.). Hans beskrivelse af de to biel-messertyper er imidlertid ikke tilfredsstillende. Og naar han i anledning af redskabets forsvinden fra seglene og (formentlig) skomagerhaandværket (i sadelmageriet anvendes det stadig) ved midten af 18. aarhundrede bemærker: »Nogen afgørende Grund vil næppe kunne paavises« (s. 17), er man utilbøjelig til at lade sig afspise med dette dictum (som han for resten, med tvivlsom ret, udslynger ogsaa i andre tilfælde). Et i aarhundreder inden for et haandværk saa fremtrædende og stærkt anvendt redskab kan dog vel ikke gaa af brug uden en afgørende aarsag — om den nu skal søges i ændrede fodtøjstyper (de store støvlekravers forsvinden?) eller i andre forhold.

I redegørelsen for mesterlavens retsforhold hævder forf., aabenbart med rette, at de ældre lav, som Aarhus magistrat stad-fæstede, og de ny, som den oprettede i den første menneskealder efter de 1682—85 af cancelliet udfærdigede artikler for de køben-havnske lav og med henvisning til disse som normgivende, var formelt ulovlige, eftersom forordningen af 23. dec. 1681 forbeholdt kongen retten til at resolvere om de lav, som i fremtiden skulde staa under visse lavsartikler¹. Regeringen ses imidlertid ikke at have gjort indsigelse mod dem, og 1724 anerkendte den selv sned-kerlavet, 1754 stiftamtmand Levetzau skræderlavet i Aarhus som retsgyldigt. Da regeringen 1740 ff. ved trusel om at lægge dem under lavene i Odense tvang de fynske smaabylav til at søge kgl. bevilling, søgte og fik rebslagerne og drejerne i Aarhus 1748 og 1752 en saadan. Men de øvrige Aarhuslavs retsstilling ændredes ikke, skønt magistraten 1754 betegnede de af den selv før og efter 1681 oprettede lav som lav uden egentlig lavsrettighed. Regeringen vedblev lige til lavtidens slutning at se gennem fingre med de fleste Aarhuslavs mindre solide retsgrundlag, uden tvivl i første linie, fordi dens reformatoriske iver paa lavsvæsenets omraade udelukkende gjaldt hovedstadens lav. Aarhuslavene fik — som andre provinslav — lov til at leve deres eget liv paa grundlag af 1680'ernes lovgivning, uden indflydelse af det for de københavnske lav saa betydningsfulde reskript af 10. april 1761 og den endnu betydningsfuldere forordning af 21. marts 1800, som først 1832 udtraktes til provinsbyerne.

Forf. aftrykker (s. 39 f.) magistratens autorisering af det aar-husianske bødkerlav af 26. marts 1726, hvori der findes en trusel

¹ Jvf. C. Nyrop: Den danske Enevoldsmagt og Lavene, 1909, 122.

om at ophæve lavet, hvis der rejstes klager over dets »Arbeides Dygtighed eller ubillig Betaling derfor«. En tilsvarende trusel findes ikke i de tidligere privilegier for hattemagerne (1698), drejerne (1706) og slagterne (1719). »Efter al Sandsynlighed«, mener forf., beror dette »paa en tilfældig Uagtsomhed«. Det er i saa tilfælde mærkeligt, at uagtsomheden gentages tre gange. Mon det ikke var en rimeligere forklaring at henvise til, at apoteker Bernt Holmsted, der som raadmand (fra 1723) har været med til at underskrive 1726-privilegiet, men ikke de tre ældre privilegier, i 1728 skrev en erklæring, som efter skarpe angreb paa lavene drog den slutning, at det vilde være bedre, om de ophævedes, hvis forholdene ikke bedredes (s. 51)? Der har altsaa i 1720'erne været en lavsfjendtlig strømning fremme i magistraten, for hvilken Holmsted stod som repræsentant. Dr. Søgaaard burde i højere grad, end han har gjort, have fremdraget vidnesbyrdene om magistratens indstilling over for lavene til forskellige tider. Det kan i denne forbindelse bemærkes, at naar han (s. 51) hævder for hele perioden, at det bør »understreges som betegnende, at Ringeagt over for Haandværkerne var almindelig«, har han som kilde kun Holmsteds erklæring at henvise til.

S. 44 opkastes det spørgsmaal, hvorfor Aarhus snedkerlav 1724 henvendte sig til regeringen, ikke magistraten for at faa behøvlingsret. Forf. søger forklaringen i, at alle tidligere bevillinger paa behøvling var kongelige, men nævner ikke den naturlige aarsag hertil. Et lavs mangel paa behøvlingsret medførte, at de derfra udlærte svende ikke i København og i slesvig-holstenske og tyske lav anerkendtes som saadanne, men maatte arbejde som forbundtere. En ret, som anerkendtes af hovedstadens, hertugdømmernes og udlandets lav, kunde kun landets regering, ikke en provinsmagistrat tildele.

Var de fleste aarhusianske mesterlavs retsstilling omtvistelig, saa stod svendelavene, broderskaberne, i endnu højere grad uden for lands lov og ret. Dr. Søgaaard har i et af de bedste kapitler i sin bog vist, hvorledes de aarhusianske broderskaber, med tilknytning til ældre traditioner, udviklede sig paa grundlag af lavsartiklernes bestemmelse om, at laden med »tidepengene«, svendenes hjælpekasse, skulde forvaltes af oldermanden og 1—2 svende-repræsentanter. Hovedkilderne til vor viden om disse broderskaber er bevarede artikler for snedkersvendene fra 1724 eller 1725 og 1857, drejersvendenes artikler fra 1752 og rebslagernes fra 1820 og 1844 samt nogle protokolindførsler og skrivelser, som belyser forholdet mellem mestre og svende og svendene indbyrdes, bl. a. deres stræben efter at lukke ikke-zünfftige og gifte svende

ude fra arbejdet. Zünften, de fra Tyskland stammende regler for broderskabets organisation og funktioner, behandling af vandrende svende m. m. og ceremonierne ved optagelsen i svendeklassen (for snedkernes vedkommende især behøvlingen, for andre især de til »velkomsten« knyttede skikke), blev, helt uden om regeringens lovgivning, i svendenes egne øjne det afgørende kendemærke paa et fuldgyldigt lav. Københavnske og tyske lav anerkendte ikke svende, som var udlærte hos en ikke-zünftig mester. Da samtidig erhvervelsen af zünften gav de dermed udstyrede mestre en monopolstilling, søgte og fik flere Aarhuslav anerkendelse af behøvlingsret, »skænkrettighed« og almindelig zünftighed (snedkerne 1724, drejerne 1752, murerne 1787, 1793, 1830, rebslagerne 1819, 1830, 1843) ved henvendelse til regeringen, slesvig-holstenske og tyske lav og lav i København. Regeringen forbød ved forordningen af 21. marts 1800 de »udlandske Laugs-Fordomme, Vedtægter eller Skikke«, men forbudet betød lidet eller intet, i alt fald i Aarhus. Saa længe der nærmest var svendemangel, kunde broderskaberne vedblive at hævde sig i deres fulde glans. Det er først ind i 19. aarhundrede, at de mere og mere indskrænker sig til at fungere som hjælpe- og sygekasser.

Ved de ældste kendte broderskabsartikler fra Aarhus, snedkernes fra 1724—25, affattede paa tysk, opkaster forf. spørgsmaalet om forholdet mellem dem og de ligeledes tyske vedtægter fra Helsingør 1603 og København ca. 1720¹. Han er i tvivl om, hvorvidt han skal antage mundtlig traditionsformidling eller skriftlige mellemled, eventuelt sønderjyske eller holstenske. Det føles som en mangel ved hans bog, at han ikke har foretaget en mere indgaaende undersøgelse paa dette punkt og anstillet en sammenligning mellem de foreliggende vidnesbyrd om zünften i Danmark og den tyske zünftudvikling, som, formidlet gennem de tyske farende svende, danner dens baggrund. Der tiltrænges en tilbunds-gaaende fremstilling af de danske broderskaber og deres fremmede forudsætninger.

I sin redegørelse for den udviklingslinie, som spores i de bevarede svendeartikler, bemærker forf. bl. a., at det i rebslagerartiklerne af 1820 forudsættes, »at de indkomne Tidepenge vil blive brugt til Understøttelse for de vandrende Svende, og paa denne Tid tolereres en saadan Udgift af Øvrigheden, medens den i det 18. Aarhundrede endog forbød at laane dem mod Pant, som Begivenheden i Snedkernes Broderskab 1793 viser det« (s. 89, jvf. s. 74). Det maa hertil bemærkes, at der er en væsentlig forskel

¹ Lauritz Petersen: Haandværkerskik i helsingørske Lav, 1918, 103—08; C. Nyrop: Haandværkerskik i Danmark, 1903, 14—15.

mellem at yde færende svende laan mod pant og understøttelse af hjælpekasen, og at det sidste synes at have været en gennem 18. aarhundrede staaende og anerkendt skik (jvf. snedkersvendenes artikler af 1724—25, s. 66).

S. 100 omtales som en »mærkelighed«, at Aarhusmurerlavet 1787 indgik en forening med lavene i Dresden og Berlin uden at henvende sig til lavet i København. Forf. maa have glemmt, at drejerlavet i Aarhus, da det forgæves havde ansøgt sin københavnske kollega om »Skiencck Rettighed«, 1752 søgte og erhvervede denne af lavet i Altona (s. 79). Naar provinslavene skulde opnaa fuld anerkendelse af de københavnske, var vejen om ad de tyske (og holstenske) lav, der stod som førende paa zünftens omraade, aabenbart den almindelige.

Zünftens regler og skikke var foreteelser inden for lavsverdenen, som faldt uden for regeringens lovgivning (behøvlingen blev dog ved reskript af 1749 gjort almindelig, men forbødes ved forordningen af 1821). Det samme gjaldt de forskellige af lav og broderskaber ejede sager — signeter, lader, fattigbøsser, skilte, faner, »velkomster«, skafferstokke m. m. — som dr. Søgaard vier et afsnit, hvis største part stærkt minder om en museumskatalog, men som har sin berettigelse ved at fuldstændiggøre det gennem skriftlige kilder vundne billede af det aarhusianske lavsvæsen. Ligheden mellem Aarhuslavens forraad af lavssager og disses karakter og sagerne fra andre danske provinslav er i øvrigt saa stor, at forf. aabenbart har ret i den slutning, at ogsaa de traditioner, der laa til grund for dem, ikke har adskilt sig fra dem, som fandtes andet steds. Rigest er broderskabernes efterladenskaber, og her gik atter rebslagere, skomagere og snedkere i spidsen som dem, der havde det stærkest udviklede ceremonivæsen. Det kostbareste klenodie »velkomsten« behængtes almindeligt med sølvskilte eller -mønter, og det blev med tiden en pligt for den udlærte svend at yde sit skilt eller sin mønt. Forf. ser heri et udslag af tendensen til at fordyre adgangen til at blive svend. Den har maaske spillet med ind. Men naar han vil finde samme tendens i kravet om, at udlærlingene hver betænkte skafferstokken med et silkebaand, synes hans trang til at finde »økonomiske« forklaringer at gaa over strengen.

I særlige afsnit skildres lavenes embedsmænd og indtægter — de sidste væsentlig paa grund af rebslagerlavets regnskaber 1759—1911, de eneste bevarede — adgangen til lavene — herunder bestræbelserne for at hindre konkurrence fra militære haandværkeres side og lavsmestrenes modstand mod markederne — og deres funktion som ligsselskaber. Karakteristisk for Aarhuslavene,

som for lavene andre steder, er det, at der, naar undtages de for export arbejdende handskemagere, ikke er spor af nogen kooperativ optræden, hvad produktion eller afsætning angaar. Hver mester passede sin geschæft.

Bogens sidste kapitler gennemgaar læredrengenes, svendenes og mestrenes særlige forhold, herunder fødested og herkomst, drengenes antal i de forskellige fag, læretid og kontraktvilkkaar, reglerne om svende- og mesterstykker, svendenes vandringer, antallet af mestre til forskellige tider inden for de enkelte fag, udgifterne ved at blive mester, frimestrene (der spiller en forsvindende rolle i Aarhus) m. m. Det i de bevarede protokoller (bl. a. de efter stiftamtets ordre 1823 i hvert lav førte fortegninger over svendene) foreliggende materiale er flittigt udnyttet og til dels bearbejdet i form af statistiske tabeller. Et hovedformaal har været at undersøge, i hvilket omfang Aarhuslavene fik tilgang ude fra: fra landsognene, andre købstæder i Danmark og udlandet.

Mod de ved tabellernes opstilling fulgte principer kan der rettes flere indvendinger. Den mest afgørende er den, at der i tabellerne over svendes og mestres fødesteder ved siden af navnene paa en række byer (anført i varierende rækkefølge) og lande optræder følgende sammenfattende rubriker, der ofte omfatter et betydeligt antal personer: »Andre Steder i Kongeriget« (d. v. s. baade byer og landsogne), »Kongeriget, andre Byer«, »Kongeriget, Land«, »Andre Købstæder i Danmark« og »Landdistrikter i Danmark«; i visse tabeller er endvidere alle byer med undtagelse af Aarhus samlet i rubriken »Danske Købstæder«. Det umuliggøres herved ved de omfattende tabeller over skomagervende 1823—63 og 1816—61 at vinde en nøjagtig oversigt over, hvor mange, som stammer fra landsogne og hvor mange fra købstæder, og for alle tabellers vedkommende at faa fuld klarhed over, hvorledes talforholdet er mellem dem, som stammer fra landsbyer eller købstæder i Aarhus nærhed, og dem, hvis fødested laa længere borte. Dette er, først og fremmest for landsogdenes vedkommende, meget væsentlige mangler, som betager de paagældende tabeller en stor del af deres værdi.

Selve materialet vanskeliggør det ogsaa at vinde et tilfredsstillende billede af haandværksbefolkningens sammensætning gennem tiderne. Mestrenes fødesteder kan kun oplyses til 1820 (paa grundlag af borgerskabsbogen), svendenes først efter 1824 (for skomagernes vedkommende dog fra 1816), medens de bevarede lærlingekontrakter er saa sparsomme med fødestedsangivelser, at paalidelige statistiker i regelen ikke kan bygges paa dem. Borgerskabsprotokollens oplysninger er for perioden 1681—1820 af

forf. bearbejdet i tabelform (s. 211 ff.). Det ses heraf, at Aarhusmestrene i denne periode har haft en betydelig, omend fra tid til tid varierende, tilgang fra andre danske provinskøbstæder og landsogne (man faar derimod ikke at vide: fra hvilke byer og sogne) samt nogen tilgang fra Tyskland—Schweiz, København, Sønderjylland, Sverige, Holsten og Norge—Island (aftagende i den opstillede rækkefølge). Tilgangen ude fra varierer fra fag til fag; stærkest lokalt prægede er bødker- og rebslagerlavene, omend i mindre grad end de ikke lavsorganiserede tømrere og malere. Selvom lavenes livsdygtighed er stærkt bestemt af medlemstallet, er forf. aabenbart berettiget til at drage den slutning, »at der er en stor Sandsynlighed for, at Lavene i deres Opvækst og videre Skæbne begunstiges, naar de samler deres Mestre og Svende fra et saa vidt Opland som hele Nordeuropa, og at de er desto betydeligere, jo mindre lokalt præget deres Mesterkreds er« (s. 227, jvf. s. 215).

Hvad angaar tilgangen fra landsognene, mener dr. Søgaard, at hans skildring af lærlinges og svendes forhold »bekræfter og uddyber« prof. Albert Olsens anskuelse om stavnsbaandets hemmende indflydelse paa denne tilgang (s. 207). At det i almindelighed har haft en saadan indflydelse, kan næppe betvivles, men den har, som Olsen viser, ikke gjort sig lige stærkt gældende overalt. Saaledes spores der t. ex. efter 1733 ikke nedgang i antallet af jyske landboer, indvandrede til København (*Acta Jutlandica* IV, 1932, 55). Og naar Olsen paa grundlag af Aarhus skræderlavs protokol angiver, at der 1714—33 kom 107 drenge i lære hos lavets mestre, deraf 33 fra landet, 1734—52 92, deraf 48 fra landet og 1764—83 67, deraf 39 fra landet, retfærdiggør disse tal ikke hans slutning: »altsaa efter Stavnsbaandets Indførelse en konstant Tilbagegang i Antallet af indskrevne Bondedrenge« (*Scandia* VI, 1933, 70). Dr. Søgaards oplysninger om antallet af aarhusianske lærlinge fra landsogne igennem 18. aarhundrede er i de fleste tilfælde saa vage, at der vanskeligt lader sig drage bestemte slutninger, og hans svendestatistiker fra 19. aarh., som viser en meget stor landlig tilgang til en række fag, ligger saa sent (1849—61), at andre faktorer end stavnsbaandets ophævelse gør sig gældende (jvf. s. 167—78). I borgerskabsprotokollen spores der ganske vist, især 1751—90, nedgang i tallet paa landsbyfødte Aarhusmestre (s. 217). Det er imidlertid usikkert, i hvilket omfang denne nedgang skyldes henholdsvis stavnsbaandets virkninger, skiftende økonomiske konjunkturer og mestrenes stræben efter at begrænse adgangen til lavene (en stræben, som dr. Søgaards bog giver flere eksempler paa, og som maatte blive des effektivere, jo fastere

lavene med tiden kom til at sidde i sadelen). Det kan i denne forbindelse anføres, at ogsaa tallet paa indfødte Aarhusmestre i samme periode viser svagt nedadgaaende tendens. Man stiller sig ogsaa skeptisk, naar forf. i Stigningen fra 9, 7, 10 nyttilkomne landsbyfødte mestre i tiaarene 1761—80 til 17 i tiaaret 1791—1800 udelukkende ser en følge af stavnsbaandets ophævelse, da samtidig tallene for mestre fra Aarhus, andre danske købstæder og Tyskland—Schweiz viser stærk stigning i det nævnte tiaar. 1800—20 synker derpaa tallet paa mestre fra landet til et lavpunkt (8 + 5) for hele perioden 1681—1820. Krigen 1807—14! siger dr. Søgaard. Men samtidig stiger det samlede mestertal voldsomt; der var altsaa aabenbart i det meste af dette tyveaar gode konjunkturer for haandværket, egnede til at lokke ogsaa landboer til dette.

Adskillige andre af de fortolkninger, som ledsager bogens statistiske opstillinger, giver større eller mindre anledning til kritik. Men lad dette være nok.

Doktordisputatsen om Aarhuslavene er ikke et fejlrit mesterstykke. Men den er, trods alle ufuldkommenheder, et arbejde af en alvorligt og selvstændigt arbejdende ung forsker, og den bringer en række resultater, som ingen, der fremtidig vil beskæftige sig med dansk lavshistorie, kan komme uden om.

C. O. Bøggild Andersen.

Sven Dahl: Torna och Bara. Studier i Skånes Bebyggelse- og Näringsgeografi före 1860. (Meddelanden från Lunds Universitetets geografiska Institution, Avhandlingar VI) (Lund 1942).

I Sverige har Kulturgeograferne i stigende Udstrækning taget historiske Problemer op til Drøftelse. Ikke mindst Skaanes Historie har nydt godt heraf. Siden Åke Campbells Bog »Skånska bygder under förra hälften av 1700-talet« kom i 1928, er der fremkommet en lang Række mindre Afhandlinger om Skaanes Historie og Kulturgeografi. Foruden Campbell har især G. Nordholm og Sven Dahl medvirket hertil. Denne sidste har nu givet et nyt, stort Bidrag til disse Studier.

Dahl har i dette Arbejde sat sig den Opgave at undersøge de vigtigste kulturgeografiske Spørgsmaal i 2 skaanske Herreder i ældre Tid. De to Herreder, hvorom Undersøgelsen koncentrerer sig, er Torna og Bara Herreder, beliggende i Vestskaane og strækkende sig fra Øresundskysten — omtrent paa Højde med København — ind i Landet. Øst for de to Herreder ligger Färs Herred, hvoraf 3 Sogne er medinddraget. Hvis Forfatteren havde be-

grænset sine Undersøgelser udelukkende til dette snævre Omraade, vilde danske Læsere vel have fundet Opgaven for speciel; men Dahl har da ogsaa udvidet Omraadet, hvor det har været overkommeligt for ham, saaledes at det paa mange Punkter omfatter hele Skaane; dette giver Bogen større Perspektiv og Betydning.

Dahl skildrer Bebyggelsen og Næringslivet i ældre Tid i Forhold til de geografiske Betingelser. Visse Sider som Vejenes Udvikling og Skovenes Udbredelse behandler han derimod kun i Forbigaaende. Bogen falder i to Halvdele. I den første skildres det gamle Kulturlandskab, som det fandtes helt op til o. 1750, i anden Halvdel det Landskab, der var ændret ved Udskiftningen og Udflytningen. Fremstillingen føres ned til o. 1860, da Anlægget af Jærnbaner m. m. paa ny ændrer Landskabsbilledet.

Hovedvægten er lagt paa Skildringen af det gamle Kulturlandskab, og dansk historisk Forskning kan kun glæde sig herover. At Skaane fra 1660 kom under svensk Administration betød naturligvis ingen eller ringe Ændring i Jordens Udnyttelse. Den fra Dansketiden bestaaende Bosættelse, Dyrkningsmetode m. m. bevaredes; men den ændrede Administration bevirkede, at der nedfældedes Kildemateriale, der var forskelligt fra det, vi kender herhjemme for Tiden efter 1660. Der bliver herved en Mulighed for at se Fænomener, der nøje svarer til danske, i ny Belysning. Særlig maa det fremhæves, at der i Sverige findes et rigt Kortmateriale fra Tiden med det gamle Landsbyfællesskab; dette Materiale har Dahl i stor Udstrækning benyttet.

Geografisk omfatter Torna og Bara Herreder to Sletteomraader, i Vest Lund-Landskrona Sletten, i Øst Vomb Sletten. Lundsletten var leret og stenfattig; her fandtes Skaanes bedste Agerjord. Vomb Sletten var mindre frugtbar, Agerbruget blev her mere ekstensivt; Høhøsten spillede en større Rolle; Skoven var her heller ikke helt udryddet som paa Lund Sletten. Inden for det særligt undersøgte Omraade fandtes dog ogsaa stenede og mere ufrugtbare Partier, saaledes en Del af Romeleaaen. Her var Bebyggelsen spredt, og de smaa Landsbyer havde store Overdrev. Endnu omkr. 1650 var disse Omraader skovrige.

Forfatterens Undersøgelser over Bebyggelsesforholdene omfatter hele Skaane. Det fastslaas, at i Skaane var Landsbybebyggelsen fremherskende. 86 % af Bøndergaardene laa i Landsbyer. Den vigtigste Aarsag til den forskellige Bebyggelse maa søges i Jordbundsforholdene. De tættest bebyggede skaanske Egne var Lund-Landskrona Sletten, Skaanes sydvestlige Herreder (Oxie, Skytts og Vemmenhøgs) og sydøstlige Omraader (Ingelstads og

Järrestads Herreder). De tyndestbebyggede Egne fandtes i Nord-skaane (Nr. Asbo og Göingeherreder).

I de frugtbareste Distrikter laa Gaardene i Landsbyer, mens den spredte Bebyggelse fandtes i Egne med ugunstige Jordbundsforhold. Saaledes var Forholdene ogsaa i Danmark. Dahl mener dog, at Svend Aakjær er gaaet for vidt, naar han hævder, at overalt i Landet, hvor Naturen tillader Sambosættelse, dér har man Landsbyerne. Dahl opstiller som en Arbejdshypotese, at den Mulighed ikke kan udelukkes, at adskillige Egne med spredt Bebyggelse er blevet koloniseret i Tider, da de sociale Forudsætninger ikke var de samme som paa Landsbyernes Tilblivelstid. Der er Egne i Skaane, som — efter Dahls Skøn — ikke savner Forudsætninger for Landsbybebyggelse, og dog har spredt Bebyggelse. Stærkt kuperet Terræn har ogsaa lagt Hindringer i Vejen for Opdyrkningen af større samlede Opraader og dermed ogsaa for Landsbyernes Opkomst og Udvikling.

Gennemsnittet af Gaarde pr. By var i hele Skaane 10,0 ‰, varierende i de forskellige Egne fra 20,7 til 3,5. Gaardantallet var imidlertid ikke direkte proportionalt med Jordens Kvalitet. Inden for de frugtbare Omraader træffer man de fleste store Byer paa den lettere, sandede Jord (Kristiansstad Sletten). Paa Lerjorden ligger Landsbyerne derimod tættere, men er gennemgaaende mindre.

Forfatteren har tidligere i en Afhandling i »Namn och Bygd« 1942 undersøgt de skaanske Stednavne ud fra et statistisk og geografisk Synspunkt; hans Resultater indgaar i den her omtalte Bog og er sammenfattede i et Kort og nogle meget værdifulde Tabeller; det er umuligt at referere disse i Enkeltheder, men i store Træk naar han til følgende Resultater: De 6 Stednavnetyper paa -by, -sted, -høj, -lev, -inge og -løse maa — som ogsaa tidligere antaget — være ældst. Navnene paa -rød og -holt er derimod yngst. Torpnavnene, som er langt talrigere end nogen anden Navnetype, er gennemgaaende noget ældre end -rød og -holt Byerne, men paa den anden Side afgjort yngre end de 6 ældste Navnetyper.

Geografisk fordeles de forskellige Navnetyper saaledes, at de 6 gamle Typer er stærkt fremherskende inden for Omraader med store Landsbyer. Torpbyerne er meget talrige i de fleste skaanske Landskaber; de er af højst forskellig Størrelse, men dog overalt gennemgaaende mindre end Landsbyerne af de ældste Typer. Af Enkelt- og Dobbeltgaardene havde godt en Tredjedel Torpnavne. Navne paa -holt og -rød savnes praktisk talt helt paa Kristiansstad Sletten og den sydvestskaanske Slette; de domi-

nerer derimod i nordskaanske Omraader. Den centrale Del af Kristiansstad Sletten maa have været fuldt bebygget, inden Torpbyerne dannedes; derfor savnes disse. Paa Lund-Landskrona Sletten var Forholdene noget lignende; men der var dog her ubebyggede Omraader, der fyldtes med Torpbyer. Ängelholm Sletten havde endnu større Lakuner, men ogsaa disse fyldtes, da Torperne grundlagdes. Dette var derimod ikke Tilfældet i Størstedelen af Luggude Herred og Nordøstskaane.

Det er meget vanskeligt tidsmæssigt at fastlægge de forskellige Afsnit i Bebyggelsehistorien; men det kan dog siges, at Torpbyerne maa have været meget talrige paa det Tidspunkt, da Sogneinddelingen gennemførtes, vel i Slutningen af 1000-Tallet. Mange af Torpbyerne blev nemlig Kirkebyer. De ældste af Torpbyerne maa efter Dahls Mening have eksisteret allerede i 8- og 900-Tallet.

Landsbyernes Beliggenhed og Gaardenes Anbringelse i Landsbyerne var — siger Dahl — paavirket af 4 Faktorer, nemlig Behovet for Vand, Nødvendigheden af nær Tilknytning mellem Gaardene og veldrænet Mark, der kunde anvendes til Toftagre, Hegningsproblemet og Ønsket om at bo sammen.

I Afsnittet om Sognene og Kirkerne fremhæves det, at en Landsby meget vel kunde være delt mellem 2 Sogne. Ved 1600-Tallets Midte var dette Tilfældet i o. 30 skaanske Sogne; ofte har en saadan Deling vel Forbindelse med Ejendomsforhold. Iagttagelsen er interessant; Sognet var jo i sin Oprindelse en økonomisk Organisation, der havde som Opgave at underholde Præst og Kirke. Det omfattede derfor et vist Antal Tiendegivere og ikke et bestemt geografisk Omraade.

Kapitlerne om Hovedgaardene og Landsbyernes Agerskifter lider under, at Dahl her har begrænset sine Undersøgelser til de to Herreder. Om Hovedgaardene siges ikke meget af Interesse, bedst er Iagttagelsen af Herregaardenes Betydning for Tilblivelsen af saavel Gadehuse i Landsbyerne som Huse i spredt Bebyggelse. Mere interessant er Kapitlet om Agerskiftet. Om Bolskiftet siges adskillige træffende Bemærkninger. Fx. at det ikke altid er let at afgøre, om man staar over for Bolskifte. Er en eller flere Gaarde i en Landsby blevet delt, og de dertilhørende Agre i Marken ligeledes kløvede, bliver de nye Gaarde Naboeer overalt i Vangene; men det vil dog være forkert at betegne dette som Bolskifte. Om den i Litteraturen ogsaa herhjemme saa hyppigt citerede Regel: »Toft er Agers Moder«, siger Dahl, at det er usandsynligt, at den i Skaane er kommet til Anvendelse ud over Undtagelsestilfælde. Gaardenes indbyrdes Toftebreder har saaledes

ikke i Almindelighed været en fast Maalestok for Gaardenes Del i Agerjorden; derimod har Bolinddelingen ofte en tydelig Forbindelse med Gaardenes Beliggenhed ved Landsbygaden.

Det er umuligt at fastslaa, hvor langt ned i Tiden man i Landsbyerne har været klar over, at der i de paagældende Landsbyer fandtes Bolskifte.

Ofte har man herhjemme været tilbøjelig til ud fra 1600- og 1700-Tallets Oplysninger om Markforhold at fantasere sig tilbage til Landskabslovenes Tid, ja endnu længere tilbage. Dahl er klar over, at Ændringer udmærket kan være sket i de mellemliggende Aarhundreder; han advarer imod ud fra Bolantallet i en By at slutte sig til, hvor stor Byen var, da Bolinddelingen gennemførtes o. 1000. Om Ornum siger han, at det, der paa Kortene fremtræder som Ornum, kan stamme fra forskellig Tid og være opstaaet paa forskellig Maade.

Da Bolinddelingen tabte sin skattetekniske Betydning, kunde Solskiftet vinde frem. Det viser sig, at det Princip, at Agrenes Rækkefølge i Vangene var den samme som Gaardenes rundt om Landsbygaden, i Skaane kun i visse Byer er fulgt strengt. I nogle Byer var Ordningen en helt anden, fx. kan Agrene være fordelt efter Gaardens administrative Nummer (Hemmansnummer), saaledes at der begyndtes med Nr. 1. Sandsynligvis er Solskiftet i Landsbyer med saadan Ordning blevet gennemført, efter at Hemmansnumrene var indført i 1686. I flere andre Byer er der Grund til at tro, at Solskiftet først er indført, da Kort over de paagældende Landsbyer blev optaget.

Desværre — men meget forstaaeligt — er Undersøgelserne over Agerskiftet overvejende begrænset til Torna og Bara Herreder; det var nok værd at vide noget om de tilsvarende Forhold i det øvrige Skaane. I Torna H. var over $\frac{2}{3}$ af de kendte Agerskifter Bolskifter; i Bara H. var derimod mere end $\frac{1}{2}$ Solskifter. Forfatteren mener, at Forklaringen herpaa maa søges i, at 1600-Tallets Krige skabte flere helt øde Gaarde i Bara H. end i Torna H.; da de hærgede Gaarde igen skulde i Drift, har man ændret Agerskiftet til Solskifte.

Afsnittet om Næringslivet optager Størstedelen af Bogen. Trevangsbruget var fremherskende i Skaanes bedst opdyrkede Egne. Den normale Rotation var Byg, Rug og Brak. Grunden til, at Byggen fulgte efter Brakken var, at Kvæget saa kunde græsse længere paa Brakmarken om Efteraaret. I Undtagelsestilfælde kunde en Trevangslandsbys Marker faa en Udstrækning af henimod 10 km²; men det halve var dog Normalen.

I de mindre frugtbare Sletteegne fandtes et Tovangsskifte;

her laa Halvdelen af det dyrkede Areal brak. I Skovegne besaaedes det dyrkede Areal hvert Aar; her behøvede man ikke Brakmarken til Græsning, da Fælledeerne var store nok dertil. Kvægholdet var her tillige større end i det øvrige Skaane; det gav bedre Muligheder for Gødskning.

Dahl har undersøgt, hvilke Afrøder, der var de almindeligste. Det var paa de frugtbare Jorder Byggen, paa Sandjorderne derimod Rugen. Havrejorden udgjorde en ikke uvæsentlig Del af det dyrkede Areal; den bestod af de Jorder, der laa fjernest fra Landsbyens Kærne, og som man derfor ikke ofrede Gødning paa, og af Jorder, der var for tunge eller mindre godt dræned.

Om Foldudbyttet synes man heller ikke i Skaane at have sikre Oplysninger for den ældre Tids Vedkommende. Dahl mener, at det paa Bøndergaardens Marker har været 3—4; men hans Slutninger hviler ikke paa noget solidt Fundament.

Landsbymarken udvidedes, hvor der var Muligheder derfor. En stadig Opdyrkning fandt Sted. Enge forvandlede til Ager; Jord fra Fælleden toges ind til Dyrkning. Ingen Fælled har vel op igennem 1700-Tallet undgaaet at blive formindsket ved Indtagelse af Jord.

I Husdyrholdet er det mest karakteristiske det store Antal Trækdyr. Hestene var paa denne Tid flere i Tal end Okserne. I Aarene 1671—1746 fandt der en Forbedring Sted i Husdyrholdet. Koholdet pr. Gaard var mindre end Hesteholdet. Lejekvæg var meget udbredt. 1671 var 7 % af Okserne, 10 % af Køerne og 12 % af Faarene i Bara H. lejede. Dette Fænomen forekom naturligvis især paa de daarligst stillede Gaarde.

Hovedgaardens Jordbrug dreves efter samme Linjer som Landsbyernes. Trevangsbruget var det almindeligste. Engene spillede dog her en større Rolle end i Bondebruget; det hænger nok sammen med Opstaldningen af Øksne, der var af stor Betydning for Hovedgaardene. Jorden dreves overvejende ved Hoveri. Dahl giver enkelte interessante Detaljer herfra; men om Hoveriets Størrelse i ældre Tid har han ikke kunnet finde andet end spredte Opgivelser. Kildematerialet synes ikke i Skaane at være bedre end herhjemme, hvad dette Punkt angaar.

I Aarhundredet 1750—1850 skete der i Skaane — ligesom her i Landet — gennemgribende Ændringer i Landsbyernes Struktur og Landsbybefolkningens hele Liv. Jordbruget blev nu ganske anderledes intensivt, end det tidligere havde været. En meget stor Betydning herfor har Landsbyernes Udskiftning og Udflytningen fra dem haft. Dahl hævder, at Udskiftningen i Skaane gennemførtes med en for de fleste europæiske Lande sikkert enestaaende

Grundighed og Konsekvens. Ikke engang i Danmark skal Udskiftningen være gennemført saa godt.

I Skaane møder man naturligvis ogsaa Bondekonservatismen, Uviljen mod Ændringer. Anstrengelserne for Udskiftning førte i Løbet af 1700-Tallet ikke vidt. Fra 1783 kunde den enkelte Bonde forlange sin Gaard udskiftet; det skete i en Del Tilfælde; men de tilbageblevne Bønder opretholdt Landsbyfællesskabet. Udflytterne fik oftest den fjernest beliggende og daarligste Jord, hvilket ikke skulde animere til Efterfølgelse. Erfaringer blev dog indvundet ved disse spredte Udbrud fra Landsbyen og udnyttedes i Udskiftningsloven af 1803; det blev denne, der gav Stødet til, at Størstedelen af det undersøgte Omraade udskiftedes.

Udskiftningen gav Spillerum for det personlige Initiativ, og det mærkedes snart i Udnyttelsen af det dyrkede Areal. Omkring 1800 var 90 % af dette tilsaaet med Rug, Byg og Havre. Allerede 1820 var der sket en stærk Forskydning heri, og i 1866 var kun 60 % tilsaaet med de nævnte Kornsorter. For Havren medførte de ændrede Forhold, at den vandt Indpas i Egne, hvor den ikke tidligere havde været dyrket. Hveden — og naturligvis ogsaa Kartofflen — vinder Terræn; men den vigtigste Nyhed var dog, at Kløveren blev et fast Led i Afgrødernes Vekslen. Derved skabtes Betingelsen for udvidet Kvægavl, hvilket igen gav øget Gødningsmængde. Endnu 1805 var Trækdirene i Skaanes bedste Agerbrugsegne meget talrigere end Køerne, talrige Steder 4 Gange saa mange. 1866 var Trækdirene i de samme Egne kun i ubetydelig Overvægt over Køerne, og for Skaane som Helhed var disse sidste nu afgjort i Flertal.

Ogsaa Befolkningens Udvikling i de to Herreder gennemgaar Dahl. Særlig interessant er det at se, hvorledes Udskiftningen har til Følge, at Befolkningen i Landsognene øges stærkt i Tiden 1801—25; de nyudskiftede Landbrug skabte et stort Behov for Arbejdskraft, og Gaarddelinger var hyppige. (I Tiden 1776—1800 havde der i visse Sogne været Tilbagegang i Folkemængden). I Aarene 1826—50 synes Bøndergaardenes Behov at være mættet, og den stærkeste Befolkningstilgang finder nu Sted paa og ved Herregaardene. Dahls Undersøgelser paa dette Felt omfatter kun et mindre Antal Landsogne; det vil blive spændende at se, om de vundne Resultater vil kunne opretholdes for større Omraader; men Sandsynligheden taler uægtelig herfor.

Der vil af Dahls Bog kunne udtrages meget andet af Interesse end det her refererede. Bogen er nøgtern og god at faa Forstand af. Naar med Tiden de samme Spørgsmaal herhjemme tages op

til Behandling, vil Dahls Maade at undersøge Problemerne paa utvivlsomt i mangt og meget blive forbilledlig.

Man glæder sig over Forfatterens Kendskab til dansk historisk Litteratur og dansk Sprog. Der synes ikke at være mange Fejltagelser; en enkelt (S. 80) bør maaske paatales. Det er usandsynligt, at Kirkestuf skal være *Præstegaardsjord*, som ligger uden for det almindelige Agerskifte. Kirkestuf er naturligvis Jord, der hører *Sognekirken* til, hvad Kalkar da ogsaa har. Den Slags Smaating er imidlertid ligegyldige. Enhver, der er interesseret i danske Foreteelser, der svarer til dem, Sv. Dahl har behandlet, vil med Udbytte gennemlæse hans Afhandling.

C. Rise Hansen.

Troels G. Jørgensen: Bidrag til Højesterets Historie (1939).

Højesteretspræsident, Dr. juris Troels Jørgensen kan efterhaanden se tilbage paa en temmelig omfattende historisk Forfattervirksomhed. Denne har især samlet sig om to Emner: Anders Sandøe Ørstedes Personlighed og Indsats som Videnskabsmand og Embedsmand og Højesterets Historie. Den sidste har han tidligere beskæftiget sig med i sit Skrift »Danmark-Norges Højesteret 1790—1814«, der i sin Tid blev anmeldt her i Tidsskriftet af Johannes Steenstrup (10. Rk. I, 347—49). Han fortsatte i dette Skrift Sophus Vedels Værk om Højesterets Historie i Enevældens ældre Periode, og i det Arbejde, som her skal omtales, en Samling til Dels allerede offentliggjorte Afhandlinger med Fællestitlen »Bidrag til Højesterets Historie«, fører han Skildringen endnu videre ned mod Nutiden, dog ikke i Form af en sammenhængende historisk Fremstilling, men gennem Behandling af forskellige betydningsfulde Episoder i Højesterets Liv og forskellige vigtige Sider ved dens Virksomhed i nyere Tid. Kun Afhandlingen »Højesterets Justitiarier 1674—1919« (S. 17—85), der indeholder et kort Rids af hele Udviklingen i den nævnte Periode, knyttet til en Omtale af de enkelte Justitiarier, falder udenfor den angivne Ramme baade ved Emnets mere almindelige Karakter og ved at gribe tilbage til det 17. og 18. Aarhundrede.

Om nogle af Afhandlingerne maa det siges, at de vel i Øjeblikket mere har Bud til Jurister end til Historikere, selv om de kan have Betydning for dem, der i Fremtiden vil beskæftige sig med vor Tids Rethistorie, ved den kyndige og paa et Førstehaandskendskab hvilende Redegørelse for Højesterets Stilling til en Række Spørgsmaal, som har været fremme i de senere Aar, eller

som, skønt de stammer fra ældre Tid, stadig er aktuelle. Dette gælder saaledes om Afhandlingen »Under Retsplejeloven« (S. 86—107), der beskæftiger sig med de Følger, denne Lov og senere Tillægslove har haft for Højesterets Virkemaade og Stilling som øverste Appeldomstol, og med forskellige Reformkrav, som senere har været rejst og har givet Anledning til yderligere Lovgivning af Betydning for Højesteret, saaledes Kravene om udvidet Adgang for Sagførere til Højesterets Skranke, om Indførelse af en forandret Voteringsmaade eller en forandret Affattelse af Højesteretsdommene og senest om Oprettelse af en særlig Klageret udenfor de ordinære Domstole, fremdeles om den sidste Afhandling i Samlingen »Højesteretsdomme som Led i Retsudviklingen« (S. 265—87), hvor det med Udgangspunkt i nogle Udtalelser af Ørsted ved Gennemgang af en Række Domme vises, at Højesteret trods den stadig mere omfattende Kodifikation af Retsreglerne i Lovsform stadig har en vigtig Opgave i Retsudviklingens Tjeneste, og endelig i det væsentlige ogsaa om Afhandlingen »Højesteret og Øvrighedsmyndigheden« (S. 225—64), hvis sidste Halvdel indeholder en lignende Gennemgang af Afgørelser, ved hvilke Højesteret i Kraft af den Beføjelse, der siden Junigrundlovens § 77 har tilkommet Domstolene til at afgøre Spørgsmaal om Øvrighedsmyndighedens Grænser, nærmere har afgrænset det Omraade, indenfor hvilket denne Beføjelse kan benyttes. Begyndelsen af denne Afhandling er dog af historisk Karakter, idet Forf. her meddeler enkelte Aktstykker vedrørende de Forhandlinger, der gik forud for Udstedelsen af Instruks for Københavns Magistrat af 28. Aug. 1795, der i Tiden før Grundloven indeholdt den væsentligste Støtte for den da gældende Regel, der udelukkede Domstolenes Kompetence paa det nævnte Omraade. Bl. a. meddeles en af en stor Minoritet indenfor Højesteret afgiven Erklæring i Sagen, der gik stærkt ind for Domstolenes Prøvelsesret og ved sin Motivering er meget karakteristisk for den Tid, den tilhører, og nogle Svarebemærkninger til denne Erklæring forfattede af Colbjørnsen i hans Egenskab af Generalprokurør, hvori han drager voldsomt til Felts imod den. Skønt flere af Colbjørnsens Argumenter er ret formalistiske eller i hvert Fald skyder langt over Maalet, maa det indrømmes ham, at en Anerkendelse af Domstolenes Ret til at prøve Øvrighedshandlingers Lovlighed under Enevælden frembød særlige Vanskeligheder, idet denne Ret i hvert Fald ikke kunde udstrækkes til Handlinger af Administrationens øverste Chef, Kongen, og derfor altid maatte være udelukket, hvor der var klaget til denne over en underordnet Myndighed, medmindre Kongen selv henviste Sagen til retslig Afgørelse. Naar man

tager Hensyn til det Niveau, paa hvilket mange af Underdomstolene paa den Tid befandt sig, er det ogsaa fuldt forstaaeligt, at man havde ondt ved at tænke sig, at disse Domstole skulde have Ret til at underkende Beslutninger af et Kollegium, et Forhold, som Højesterets Mindretal ogsaa havde Blik for. Der kan iøvrigt næppe være Tvivl om, at det historiske Udgangspunkt var det, at en Embedsmand kunde drages til Ansvar ved Domstolene af den, der ansaa sig fornærmet ved hans Embedshandlinger, men Adgangen hertil havde næppe i ældre Tid været synderlig benyttet.

Til de Afhandlinger, som har en mere udpræget historisk Karakter, hører bl. a. »Rigsretssager« (S. 108—159) og »Rigsretsdommen af 1856 og Højesteret« (S. 160—179), der begge tidligere har været trykte, henholdsvis i Tidsskrift for Retsvidenskab og i Gads danske Magasin. I den første af disse Afhandlinger gennemgaar Forf. hver enkelt af de fire Rigsretssager, som har forekommet i vort Forfatningsliv, idet han refererer og samtidig vurderer de væsentligste af de Betragtninger, hvorpaa Anklagen og Forsvaret støttede deres Paastande, og derigennem tillige naar til en Vurdering af selve Dommene, der helt igennem falder ud til Fordel for disse. Interessen knytter sig selvfølgelig især til de tre første Rigsretssager, hvis Afgørelse beroede paa Anvendelse af egentlig forfatningsretlige Regler. De endte som bekendt alle med Frifindelse og saa vidt vides i alle Tilfælde med fuld Tilslutning fra den Del af Rigsretten, som tilhørte Højesteret, og man kunde ogsaa vanskeligt vente, at de skulde faa noget andet Udfald, i hvert Fald ikke de to Sager fra 1877, om hvilke Forf. udtaler sig temmelig skarpt S. 150—51.

Det var ved alle tre Sager en Svaghed, at man ikke med nogen virkelig Vægt kunde hævde, at de Dispositioner, der paataltes, var reelt uforsvarlige, saa at der ved dem var paaført Staten et Tab eller paadraget den en Udgift, som kunde have været undgaaet og ikke vilde være blevet bevilget, selvom Sagen havde kunnet behandles i en rolig politisk Atmosfære; i 1856 blev dette end ikke paastaet, idet Anklageren tværtimod udtalte, at Ministrene ikke tiltalte for de Rustninger, hvortil de ubevilgede Midler var anvendte, i og for sig, eller fordi den Politik, der aabnede sig i Rustningerne, var u hensigtsmæssig eller viste sig farlig. Men naar det saaledes ikke kunde siges, at der var paaført Staten noget Tab, kom der til at mangle et rimeligt Grundlag for de nedlagte Erstatningspaastande, og Spørgsmaalet blev alene, om de tiltalte Ministre ved deres formentlige Tilsidesættelse af Hensynet til Rigsdagen havde paadraget sig et Strafansvar. For Gennemførelsen af et saadant var det imidlertid en Vanskelighed,

at man trods Grundlovens Paalæg om Tilvejebringelse af en Ministeransvarlighedslov aldrig havde faaet nogen saadan; Paalægget blev som bekendt først efterkommet ved Lov af 15. Marts 1939. Man havde saaledes kun Grundlovens almindelige Forskrift om Ministrenes Ansvar for Regeringens Førelse samt Reglen om Kontrasignaturens Betydning for Ansvaret at holde sig til, men manglede helt Straffebud, der mere specielt tog Sigte paa Ministres forfatningsstridige Handlinger, og som — foruden at afgøre, om Ansvar kunde paadrages paa andre Maader end ved Medunderskrift — i det enkelte angav, hvilke Handlinger der skulde straffes, og hvilken Straf der kunde idømmes. I 1856 havde man ikke engang nogen almindelig Straffelov at falde tilbage paa, men maatte gribe til saa hasarderet en Udvej som at henvise til Juni-grundlovens § 47, der betegnede det som Højforræderi at antaste Rigsdagens Sikkerhed og Frihed, skønt det maatte være klart, at denne Bestemmelse havde Hensyn til Handlinger af en helt anden Art end dem, der under Sagen var Tale om, og i 1877, hvor man paaberaabte sig den i Mellemtiden udstedte Straffelov af 10. Febr. 1866 §§ 141 og 143 om Misbrug af Embedsmyndighed til egen Fordel eller til Skade for Privates eller det Offentliges Rettigheder og om grov eller oftere gentagen Skødesløshed og Forsømmelse i Embedsførelse, var man i Virkeligheden ikke meget bedre faren, idet heller ikke disse Bestemmelser kunde siges at passe rigtigt paa de paaklagede Handlinger, den første saaledes ikke, fordi der ikke havde været Forsæt til at skade Staten.

Hertil kom, at alle de paagældende Rigsretssager ogsaa i andre Henseender frembød adskillige Tvivl, som efter de almindelige Regler om Paadømmelse af Straffesager — og ikke mindst under de anførte Omstændigheder — maatte komme de tiltalte tilgode. Navnlig maatte det være svært at faa en Ret, der opfattede sig selv som en Domstol og ikke som et politisk Organ, til at gaa med til den Paastand, der fremsattes baade under den første og den tredje Rigsretssag, særlig skarpt under den sidste, at enhver Afholdelse af en ubevilget Udgift var et Retsbrud, for hvilket Rigsdagen vel ved en Efterbevilling kunde meddele Absolution, men som i Mangel af en saadan altid maatte føre til Domfældelse, hvis Tiltale rejstes, idet Rigsretten var udelukket fra selvstændigt at bedømme, om Afholdelsen af den paagældende Udgift havde været nyttig eller nødvendig, og fra at tillægge dette Betydning for Sagens Afgørelse. Paa dette Punkt har den nu gældende Ministeransvarlighedslov § 7 a ogsaa givet det af Rigsretten i begge Sager indtagne Standpunkt Medhold.

Under Rigsretssagen af 1856 forelaa som bekendt med Hensyn

til flere af de tiltalte Ministre (Ørsted, Tillisch, Bluhme og Scheel), der ikke havde kontrasigneret de kongelige Beslutninger, om hvis Lovlighed Sagen drejede sig, men havde deltaget i de Møder af Geheimestatsraadet, hvor Beslutningerne blev fattede og havde billiget dem, det Spørgsmaal, om Kontrasignaturen var en essentiel Betingelse for, at en Minister kunde blive ansvarlig for en kongelig Beslutning. Spørgsmaalet besvaredes ved Dommen bekræftende, men har senere været omtvistet i den juridiske Litteratur, indtil det ved Ministeransvarlighedsloven af 1939 §§ 2 og 3 er blevet afgjort derhen, at Kontrasignatur ikke er nogen nødvendig Forudsætning for Ansvar, der ogsaa kan paadrages paa andre Maader. Forf. mener, at Afgørelsen i 1856 var rigtig, idet Junigrundlovens § 19, der da var den eneste Lovbestemmelse om Emnet, naturligt maatte føre til, at Fremkaldelse af en lovstridig kongelig Beslutning, der jo uden Kontrasignatur var ugyldig, ikke i sig selv var noget Ansvarsgrundlag, men først blev det, naar vedkommende Minister ved at medunderskrive den gav den retlig Gyldighed, og at man ikke som af Matzen o. fl. hævded kunde naa til et andet Resultat ved Hjælp af de almindelige strafferetlige Regler om Medvirken til andres Forbrydelser, men kun gennem en ny Grundloven supplerende Lovbestemmelse som den, der nu foreligger i Ministeransvarlighedsloven. I denne Opfattelse er jeg tilbøjelig til at give Forf. Ret, særlig ogsaa i Betragtning af, at Junigrundlovens Ord (»Den Minister, der har underskrevet, er ansvarlig for Beslutningen«) i højere Grad end de senere Grundlove (»Enhver Minister, der har underskrevet« o. s. v.) maatte lægge den Tanke nær, at Grundloven paa en udtømmende Maade havde villet angive Ansvarsgrundlaget. Det oplyses iøvrigt i denne Forbindelse, at Stemmeafgivningen ikke som vistnok hidtil almindelig antaget, paa dette Punkt fik det samme Resultat som for de tre andre Ministre, der blev tiltalt under Sagen (Hansen, Steen Bille og Sponneck). Det var kun de sidste, som frifandtes med alle Højesteretsassessorernes Stemmer mod alle Landstingsmændenes, medens de fire ovenfor nævnte Ministre blev frifundet med alle Dommeres Stemmer mod en, der dog vilde frifinde Scheel.

Rigsretsdommen af 1856 gav Anledning til meget voldsomme Angreb paa Højesteret i den nationalliberale Presse (»Fædrelandet« og »Dagbladet«). Det er denne Episode, der ikke tidligere har været indgaaende belyst i Litteraturen, og de Følger, Angrebene fik for Højesteret, som skildres i »Rigsretsdommen af 1856 og Højesteret«.

Følgerne bestod for det første i Gennemførelsen af en Reform, som maatte anses for meget ønskelig. Siden Griffenfeldts Tid

(Rigskanslerinstruks af 3. Aug. 1674 § 5) havde det været Højesteret forbudt at ledsage sine Domme med nogen Begrundelse, medens det nu ved Lov af 8. Marts 1856 bestemtes, at Retten enten skulde votere offentligt eller ogsaa meddele Domsgrundene skriftligt. Forslaget til denne Lov blev ved privat Initiativ indbragt i Folketinget ganske kort efter Rigsrettens Formalitetskendelse af 27. Nov. 1855, hvorved Retten imod samtlige Højesteretsassessorers Stemmer forkastede de af Forsvaret nedlagte Afvisningspaastande, og var utvivlsomt fremkaldt ved denne. For selve den videre Behandling af Rigsretssagen var Loven af 1856 vel uden Interesse, da Rigsretsdomme ifølge L. 3. Marts 1852 § 82 altid skulde forsynes med Præmisses, men »Fædrelandet« havde i Anledning af Kendelsen beskyldt Højesteretsassessorerne for at have voteret imod Lovens klare Bud og udtrykt Mistillid til Højesterets Afgørelse af politiske Retssager og havde i Forbindelse hermed krævet Gennemførelse af en Reform som den, der nu blev til Virkelighed.

Foruden at Angrebene saaledes foranledigede, at en forældet og for Højesterets Anseelse i Længden skadelig Ordning blev fjernet, gav de tillige Stødet til, at Regeringen paa en Maade, der er uden Sidestykke i de danske Domstoles Historie, afskedigede Rettens Justitarius og fire andre af dens Dommere¹, der havde naaet den Alder, hvor Afskedigelse ifølge Grundloven kunde finde Sted. Man søgte vel at undgaa Skinnen af, at det var Dommene, der var Aarsag til Afskedigelserne, ved ikke udelukkende at afskedige Dommere, der havde haft Sæde i Rigsretten (dette var kun Tilfældet med tre af de afskedigede og bl. a. ikke med Justitarius Lowzow), og begrundede Afskedigelserne med de paagældendes Alder og Svagelighed. Dette var dog klart nok ikke den virkelige Grund, da de afskedigede Dommere bortset fra en enkelt slet ikke var særlig gamle (fra 65—68 Aar) og et Par, der var ældre, deriblandt en, der var 80 Aar, blev siddende, men Grunden var Ønsket om at forny Dommerpersonalet med Mænd, der var i bedre Overensstemmelse med den politiske Retning, som nu havde sejret. Særlig skyldtes Afskedigelsen af Justitarius, at man ønskede Embedet som saadan besat med den indflydelsesrige Jurist og Politiker J. E. Larsen.

Hvad der virker mest forstemmende ved en Betragtning af Pressens Holdning i denne Sag, er den Omstændighed, at den nærmest fortav, at det kun var Frifindelsen af tre af Ministrene,

¹ Det beror formentligt paa en Fejltagelse, naar Forf. paa et andet Sted i Bogen (S. 64) nævner, at fem Dommere foruden Justitarius blev fjernede fra deres Embeder.

som skyldtes Højesteretsassessorernes Stemmer alene, eller i hvert Fald kun berørte dette Forhold paa en saa ubestemt Maade, at det senere helt kunde gaa i Glemme. Det Punkt, hvor Kritikken af Rigsretsdommen maaske med størst Rimelighed kunde sætte ind — og dette fremdroges ogsaa stærkt under Angrebene — var, at Dommen ikke havde paalagt Hansen, Bille og Sponneck Sagsomkostninger, thi dette, der efter den nugældende Ret vilde være en Selvfølge, naar Dommen iøvrigt lød paa Frifindelse, var det ikke efter den Ret, der gjaldt i 1856; Sagsomkostninger blev nemlig dengang i Reglen paalagt Sigtede, selv om han frifandtes, naar hans Forhold havde nærmet sig saaledes til det lovliges Grænser, at der havde været Grund til at faa dets Lovlighed undersøgt og paakendt, og Rigsretslovens § 79 havde med Hensyn til Sagsomkostninger henvist til Lovenes almindelige Regler.

I »Under Provisorierne« (S. 180—212) behandler Forf. en anden Periode af Højesterets Historie, hvor Retten ogsaa blev draget ind i den politiske Strid, idet den maatte træffe Afgørelse i en Række Sager angaaende Lovovertrædelser, som havde denne Strid til Baggrund. I de fleste af disse Sager drejede det sig om Anvendelse af Alm. borgerlig Straffelov, saaledes i den bekendte Holstebrosag, hvor Christen Berg var en af de tiltalte, i de saakaldte Riffelsager og i forskellige Majestætsfornærmelses- og Injuriesager, men i en vis Gruppe af Sager beroede Afgørelsen paa det provisoriske Straffelovstillæg af 2. Nov. 1885 og her, men ogsaa kun her, blev der for Højesteret Tale om at tage Stilling til nogle af de saa stærkt omstridte forfatningsrettlige Spørgsmaal, som vedrørte Regeringens Brug af den foreløbige Lovgivningsmagt. Det var dog kun ved en enkelt Lejlighed, nemlig under den Sag, som afgjordes ved Højesteretsdom af 15. Okt. 1886, at der fandt en omfattende selvstændig Votering Sted om Gyldigheden af Loven af 1885. De senere Sager, under hvilke der var Spørgsmaal om Anvendelse af Loven, angik alle Handlinger begaaede indenfor det Tidsrum, hvor dens Gyldighed maatte betragtes som fastslaaet ved den første Dom, og de fleste Højesteretsassessorer betragtede derfor denne Dom som en principiel Afgørelse, der maatte lægges til Grund ved Paadømmelsen af de følgende Sager. De Spørgsmaal, som forelaa under alle Sagerne var dels, om en foreløbig Lov, som var forelagt et af Rigsdagens Ting ved privat Initiativ, kunde forkastes af Tinget med samme Virkning, som om den var forelagt af Regeringen, dels om en foreløbig Lov kunde overleve den første Rigsdagssamling, naar den ikke i Løbet af denne blev vedtaget, men dog heller ikke forkastet. Højesteret besvarede det første Spørgsmaal benægtende, det andet bekræf-

tende, i begge Tilfælde mod en Minoritet paa fem Assessorer, men Forf. gør opmærksom paa, at Spørgsmaalene ved den nævnte Lejlighed maatte afgøres alene under Hensyn til, hvad der var passeret med Loven i den korte Rigsdagssamling 1885—86, og at man, da Dommen afsagdes, endnu ikke med Sikkerhed kunde paastaa, at det var Regeringens Hensigt i Forstaaelse med Landstinget systematisk at unddrage Folketinget Adgang til at tage Stilling til de foreløbige Love. Man kan derfor efter hans Mening ikke uden videre gaa ud fra, at det Standpunkt, som Højesteret indtog ved Dommen af 1886, vilde være blevet fastholdt, hvis Spørgsmaalet paany var blevet rejst, efter at det havde vist sig, at Loven ogsaa i de følgende Rigsdagssamlinger stadig behandles paa samme Maade. Dette skete imidlertid ikke, fordi den stærke Bevægelse, som havde foranlediget Loven og fremkaldt en Række Overtrædelser af den, forholdsvis hurtigt døde hen.

I de ovenfor omtalte Straffesager saa Højesteret aldrig strengere, men meget ofte mildere paa de paatalte Forhold end de underordnede Instanser, idet de af disse idømte Straffe nedsattes, og der i enkelte Tilfælde, saaledes i fem af de ni Majestætsfornærmelsesager, som forelagdes Højesteret, indtraadte Frifindelse. Stærkest Kritik vakte Dommen i Holstebrosagen, hvor der ogsaa for den ene af de tre Tiltalte (Christen Berg) af subjektive Grunde kunde være megen Tvivl om, hvorvidt der forelaa tilstrækkeligt Grundlag for en Domfældelse.

Af Interesse er de Oplysninger, Forf. ved flere af de omtalte Domme meddeler om Stemmeafgivningen i Højesteret. Det viser sig, at der indenfor Højesteret var en Minoritet paa fem Dommere (Klein, Lund, Lillienkjold, With og Nyholm), der i de politiske Sager oftere skilte sig ud fra Flertallet, idet de holdt paa de mildere Alternativer eller, som i Sagen om Straffelovs-provisoriet, paa, at dette var ugyldigt. I sidstnævnte Sag og i Holstebrosagen, forsaavidt Bergs Strafskyld angaar, stod de alle sammen (ogsaa Rimestad stemte iøvrigt for Frifindelse af Berg), i andre Sager var det kun nogle af dem, som udgjorde Mindretallet, og her kunde ogsaa andre Dommere være med, som ellers i Reglen tilhørte Flertallet.

Endnu skal lige nævnes en lille Afhandling »Fejøsagen« (S. 213—224) om den bekendte Retssag fra Firserne i forrige Aarhundrede, hvorunder to Kvinder, Moder og Datter, først i alle tre Instanser blev idømt Livsstraf for Mord og Barnemord, men senere, efter at der var rejst Tvivl om Dommens Rigtighed, frifandtes ved en ny Dom af Højesteret, der ved kongelig Bevilling var blevet bemyndiget til at genoptage Sagen.

Gennem mange af Bogens Afhandlinger gaar et tydeligt Ønske hos Forf. om at forklare og begrunde og derigennem ogsaa at forsvare den Stilling, Højesteret har taget til de forskellige i Bogen omtalte Spørgsmaal, som Retten er kommet i Berøring med. Dette Forsvar er ført saa grundigt, forsigtigt og klogt, at man næsten altid maa give Forf. Ret, og Bogen, der ligesom Forf.s tidligere Arbejder udmærker sig ved en meget klar Fremstilling og altid er interessant at læse, efterlader i det hele et stærkt Indtryk af Forf.s omhyggeligt prøvende og objektivt dømmende Aand.

Poul Johs. Jørgensen.

Nicolai Stenonis Opera Theologica cum proemiis ac notis Germanice scriptis ediderunt Knud Larsen et Gustav Scherz (1941).

Det er først i nyere Tid, at man for Alvor er blevet klar over den store Betydning, der tilkommer Niels Stensen (Steno) baade som genial Naturvidenskabsmand og som mærkelig Aands-personlighed. Herhjemme har især A. D. Jørgensens smukke lille Biografi Nils Stensen (1884) bidraget til at forny Mindet om ham, og senere har den nu afdøde Medicinalhistoriker Vilhelm Maars ved sin store Udgave af hans naturvidenskabelige Skrifter Opera philosophica (I—II, 1910) virket i samme Retning. I de sidste Aar har Interessen for Stenos Personlighed og Virke været stigende. Ydre Aarsager som Højtideligholdelsen 1936 og 1938 af Mindedage henholdsvis for 250-Aaret for hans Død og 300-Aaret for hans Fødsel har igen henledt Opmærksomheden paa ham. Naturvidenskabsmænd har paa ny skildret hans Forskerindsats, Kirkehistorikere — især i Italien — har fremdraget en Række ukendte Bidrag til hans Biografi, og i katolske Kredse er der med Udgangspunkt i en Kirkeforsamling i Paderborn 1938 taget et stort Arbejde op for at forberede en Kanonisation af den berømte Konvertit. Det laa da nær som Modstykke til Maars ovennævnte Udgave af Stenos naturvidenskabelige Skrifter at søge tilvejebragt en Udgave ogsaa af hans teologiske Værker. Det hører til Vilhelm Maars Fortjenester at have givet Stødet til, at der blev taget et Arbejde op for at forberede en saadan, hvoraf der nu efter lange Tiders Forstudier foreligger første Bind under Titel: Nicolai Stenonis Opera theologica (Kbh. 1941), udgivet paa Bekostning af Carlsbergfondet og Rask-Ørsted Fondet.

Som Udgivere fremtræder Bibliotekaren ved den handelsvidenskabelige Lærestanstalt Knud Larsen og den katolske Præst

Gustav Scherz. Begge er kendte for mangeaarig Interesse for Steno, og begge har tidligere kvalificeret sig som Forskere paa dette Omraade, Knud Larsen ved en Undersøgelse om Stenos Forhold til Filosofi og Religion (i »Kirkehistoriske Samlinger« 6. R. II, 511—53) og ved Udgivelsen af »Stenoniana«, Scherz bl. a. ved en Afhandling i dette Tidsskrift om Stenos Forhold til Kapucinerne i Hannover (10. R. V, 241—80). Som filologisk Raadgiver har Dr. phil. Hans Ræder været knyttet til Udgaven, og det har utvivlsomt været af ikke ringe Betydning, at Udgiverne har kunnet drage sig denne Mands Lærdom og sjældne Kendskab ogsaa til nyere Tidens Latinitet til Nytte. Resultatet af det omfattende Arbejde maa da ogsaa i enhver Henseende betegnes som en virkelig Monumentaludgave, der ikke blot ved sin ydre pompøse Skikkelse, men ogsaa ved sin hele Tilrettelæggelse kan betragtes baade som et Steno værdigt Mindesmærke og som en videnskabelig Indsats af ikke almindelig Lødighed.

Tekstbehandlingen vidner om Omhu og Nøjagtighed. Foretagne Stikprøver har overalt kun givet positive Resultater, og de Principper, hvorefter Teksterne er udgivne, og som hovedsageligt bygger paa dem, der ligger til Grund for det store Corpus Catholicorum, er klare og forstandige. Som Helhed tilstræber Udgiverne at levere en nøjagtig Gengivelse af de originale Forlæg, dog med visse Normaliseringer af uvæsentlige Ejendommeligheder i Ret-skrivningen. At der paa dette Omraade aldrig kan opnaas fuldkommen Enighed om alle Enkeltheder selv mellem øvede Udgivere, er en Sag for sig. Det forekommer saaledes Anmelderen, at der kunde have været Grund til at normalisere lidt mere, maaske ogsaa til hist og her at foretage lidt flere Tekstrettelser.

Er det allerede af Betydning at faa fremlagt en godt behandlet Tekstgengivelse af Stenos Skrifter, der nu gennemgaaende forekommer yderst sjældent selv i store og gamle Biblioteker, og hvoraf det alene i dette Bind er lykkedes Pastor Scherz at fremdrage ikke mindre end tre hidtil ukendte, saa forøges Udgavens Værdi i høj Grad ved de dertil knyttede kommenterende Noter og Indledninger. Noterne er korfattede, undertiden maaske lovlig knappe, men til Gengæld oplyser de netop de Punkter i Teksten, der trænger til Forklaring. Foruden Henvisninger til Parallelsteder i Stenos og hans Modstanderes Skrifter — en stor Del af Stenos teologiske Forfatterskab er just af polemisk Art — indeholder de Oplysninger om Skriftsteder, Klassiker- og Kirkefædre-citater, desuden nogen Realkommentar. De, der selv har prøvet det møjsommelige og tidrøvende Arbejde at oplede og stedfæste ofte ikke alt for nøjagtige Citater hos ældre Forfattere, vil vide

at skønne paa den Indsats, Udgiverne her har ydet. Som smukke Eksempler herpaa kan bl. a. henvises til Noterne S. 266, hvoraf det desuden fremgaar, at Udgiverne ikke har ladet sig nøje med at angive Kirkefædrecitater efter moderne Udgaver, men i Tvivlstilfælde har søgt at bestemme Stenos Forlæg.

Endnu mere værdifulde er dog de udførlige Indledninger, de enkelte Skrifter er forsynede med, og hvori der meddeles Resultaterne af en kritisk Undersøgelse af alle Forhold vedrørende det paagældende Skrifts Tilblivelse, dets Plads i Stenos Forfatter-skab, Overleveringshistorien, Tidsbaggrunden o. l. Jævnlig lykkes det herigenmen at rette Fejl og Misforstaelser hos tidligere Forskere, saaledes vises S. 5 ff. det uholdbare i A. D. Jørgensens Opfattelse af Tidspunktet for Stenos første Italiens-Ophold. I mange Tilfælde leveres ogsaa en fyldig Analyse af de Skrifter fra modsat Side, som har fremkaldt Stenos Svar, samt en kortere Oversigt over Indholdet heri. Disse Redegørelser udmærker sig ved den strengeste videnskabelige Objektivitet og er ved deres klare, koncise Fremstilling at anse som Mønstre paa Indholds-analyser. Her findes ogsaa samlet biografiske Oplysninger om adskillige af de Personer, Steno har været i Berøring med. Udgiverne følger — dog ikke ganske konsekvent — det Princip, at de ikke giver Kildehenvisninger, naar de har hentet deres Oplysninger fra almindelige Haandbøger, Leksika o. l. Dette forekommer mig ikke overalt at være et helt tilfredsstillende Princip, da Artikler i videnskabelige Leksika, ogsaa af biografisk Art, dog maa betragtes som Udtryk for selvstændigt Forskerarbejde. Navnlige er det ved Omtalen af danske Personligheder over for Udlandet beklageligt, at der ikke som Hjemmel for fyldigere Meddelelser gives Henvisning til Dansk biografisk Leksikon, som selvfølgelig ofte er blevet benyttet.

Det er næppe sandsynligt, at Stenos Opera theologica vil finde mange Læsere i Danmark. Dels er Evnen til med nogenlunde Lethed at læse latinske Tekster beklageligvis i stærk Aftagende herhjemme, dels er Indholdet for en stor Del af saa speciel Karakter, at det ikke er umuligt, at mange vilde anse en Gennemlæsning af disse Skrifter for noget af en Ørkenvandring. Hertil maatte dog i saa Fald siges, at der virkelig undervejs findes flere Oaser, end man maaske paa Forhaand skulde tro. Ikke blot er det tiltrækkende at stifte Bekendtskab med Stenos strengt logiske Tankeføring og klare Fremstilling, kølig i Tonen som den i Reglen er, om end nu og da præget af heftigt bevæget Patos, men ogsaa i historisk Henseende bringer disse Skrifter Ting af megen Interesse. Det indledende italienske Brev til Stenos Patronesse Lavinia

Arnolfini, Redegørelsen til Johannes Sylvius for hans Overgang til den katolske Kirke (De propria conversione) og den mere udførlige Fremstilling heraf (Defensio epistolæ de propria conversione) giver saaledes yderst vigtige Bidrag til Forstaaelse af Stenos hele Aandsudvikling, specielt af hans Dragelse mod Romerkirken og sluttelige Trosskifte. Andre Skrifter kaster nyt Lys over Tidens almindelige aandshistoriske Situation, f. Eks. over Stenos Forhold til Spinozakredsen, til Leibniz og til Synkretismen, og mange Steder findes der værdifulde Oplysninger vedrørende danske Forhold og Personligheder, saaledes om hans hjemlige Modstandere Professor Christian Nold og Præsten Johan Brunsmann.

Man maa derfor meget ønske, at det maa lykkes Udgiverne med de resterende Bind at faa det stort anlagte Værk ført til Vejs Ende. Ikke mindst det afsluttende Bind, der skal bringe Stenos Breve i snævrere Forstand, vil sikkert blive betydningsfuldt i historisk Henseende. Hvad der allerede er udkommet, tjener i høj Grad til Ære baade for Udgiverne og for de Institutioner, der har bekostet Udgivelsen. Hvilket Værd man end vil tilkende Indholdet i sig selv, Stenos Resultater og Forudsætninger, afrunder denne Udgave Helhedsbilledet af Steno som Aandspersonlighed. Som i sine naturvidenskabelige Skrifter fremtræder han ogsaa i sine teologiske som en skarp Tænkter, en klar Skribent, en fornem Aand.

Bjørn Kornerup.

Breve fra og til Rasmus Rask. Udgivet af det danske Sprog- og Litteraturselskab ved Louis Hjelmslev. I—II. (1941).

Professor Louis Hjelmslev har allerede gjort sig fortjent ved at udgive Rasmus Rasks *Udvalgte Afhandlinger* i tre Bind (1932—35, samtidig en tysk Udgave). Til dette monumentale Arbejde der bestaar i en tekstkritisk bearbejdet og kommenteret Nyudgave af en væsentlig Del af Rasks Produktion, slutter sig nu paa værdig Vis en Udgave af et omfattende Udvalg af hans Breve. De to Bind, der foreligger, bringer Brevenes Tekst og en Brevregistrant. Et tredje Bind vil bringe det videnskabelige Apparat (tekstkritiske Oplysninger, Kommentar og Registre).

For en Filolog er det en Fornøjelse at arbejde med denne Udgave. De nøjagtige Principper for Gengivelsen af Brevteksterne finder man fyldestgørende angivet i Forordet. Selve Gengivelsen er præget af en sjælden Omhu og Nøjagtighed, man er overalt sikker paa, at det virkelig er Originalens Ordlyd og Stavemaade, man har for sig. Hvad det betyder, at man har en saadan Tekst,

der fyldestgør ethvert filologisk Krav, det bliver man til fulde klar over, naar man tænker paa Tekster, der udgives med tillempet Læsemaade. En Udgivervirksomhed, som ikke tilfredsstillende de tekstkritiske Principper, der oprindeligt er udformet inden for den klassiske Filologi, kan næppe betegnes som fuldt ud videnskabeligt tilfredsstillende.

Udgifveren har gjort et stort Arbejde for at skaffe sig Kendskab til samtlige bevarede Breve fra og til Rask, og han registrerer i alt 1067. Udvalget omfatter 307 Breve, deraf 289 in extenso. Registranten omfatter ikke Breve, der kun kendes gennem korte Citater eller Referat, og det er i og for sig beklageligt. Det vil f. Eks. sige, at man ikke finder de Citater af Breve fra Rasks Skoletid, der gengives af N. M. Petersen i hans Fortale til Udgaven af Rasks *Samlede Afhandlinger*. Disse Citater er ellers af stor psykologisk Interesse, og man havde gerne set dem paa deres Plads blandt de udvalgte Breve. Hvad der har bevæget Udgifveren til ikke at tage dem med er tilsyneladende ene og alene deres ringe Omfang. Udeladelsen skyldes ikke, at man her ikke har de originale Breve, for f. Eks. Nr. 438 aftrykkes jo uden videre efter N. M. Petersen. Men om saadant kan man selvfølgelig altid diskutere. Professor Hjelmlev vil antagelig hævde, at korte Citater og Referater retteligt hører hjemme i den Biografi af Rask, han forbereder.

For Udvælgelsen af de Breve, der gengives, har Hovedformaalet, som det hedder i Forordet, været at give en alsidig Repræsentation for alle Perioder, alle Korrespondentgrupper og alle Emnekredse inden for Rasks Korrespondance. Man vil næppe savne noget Brev, der handler om lingvistiske Materier, men man kunde godt ønske at gense nogle flere af de kendte Breve — f. Eks. de Skildringer fra Island, der er udgivet i Molbechs *Athene* og hos N. M. Petersen (Registrantens Nr. 79 og 80), den fra N. M. Petersen og Rönning kendte Beskrivelse af Ankomsten til Moskva (Nr. 388), det i Nyerups *Magazin for Rejseagttagelser* og hos Petersen udgivne Nr. 422 med dets persiske Oplevelser og sidst, men ikke mindst de Breve fra Rasks sidste Dage, der i saa høj Grad levendegør hans Situation — nemlig de to, til Stifmoderen og til Halvsøsteren Maren, der blev udgivet i *Illustreret Tidende* i Hundredeaaret for hans Fødsel (Nr. 1041 og 1042), og den lille Billet, man kender fra Rönnings Mindeskrift (Nr. 1046). Breve som de aldrig udgivne Nr. 551 til Stifmoderen og Nr. 627 til Stiffaderen og det et saa afsides Sted som *Wisbechs Almanak* 1914 udgivne Nr. 1026 til den før nævnte Halvsøster er man ogsaa nysgerrig efter at faa at se. De, der interesseres sig for

Mennesket Rask, kunde nok ønske, at saadanne Breve var taget med, og det laa vel næppe heller uden for Udgavens Plan. Men igen her kan man jo haabe, at de vil blive udnyttet i Rasks Levnedbeskrivelse.

At en Udgave som denne af Rasks Breve er af overordentlig Værdi, behøver man vist ikke at fremhæve. Deres meget store sprogvidenskabelige Betydning skal ikke omtales her. Ikke mindre interessant er det Indtryk, man faar af den Tids lærde Republik. Mænd som den fine P. E. Müller og den gode Rasmus Nyerup kommer til at staa lyslevende for en. Men først og fremmest har Brevene Betydning ved den Karakteristik, de giver af Rask selv. Nogle af dem kendte man ganske vist i Forvejen, men de har ikke altid været udgivet lige omhyggeligt og ofte paa vanskelig tilgængelige Steder. De kommer ganske anderledes til deres Ret, naar de som her kan læses i Sammenhæng.

De morsomste er dem fra Rasks Ungdom. Som senere H. C. Andersen kommer denne lille iltre Fynbo og erobrer København med Fynd og Klem. Man faar et Indtryk af hans nervøse Sind og aner lidt af en Forklaring i et Udbrud som dette til Johan v. Bülow (Nr. 57): »stundum fortryder det mig at jeg ikke som Bondedreng skulde vedblive at gotte mig ved Livet og Naturen i en halv ubevidst Tilværelse«. Men Molbechs Dom om ham er dog fuldstændig hen i Vejret: »Seine Manier ist wahrhaft bäurisch, nicht bloss in Grobheit, sondern auch in Geschmacklosigkeit. Es gilt von seiner Art: Den er ham ikke i Klæderne skaaret, men i Kiödet baaret. Freilich, dass er in einer Bauernhütte geboren ward, mag ihm zur Ehre gereichen; aber nicht, dass er bäurische Rohheit und Ungeschliffenheit sein ganzes Leben durch mit sich herumträgt — und dabei, was man zugleich gelehrter Bauernstoltz nennen kann« (*Briefwechsel der Gebrüder Grimm mit nordischen Gelehrten*, herausg. von Ernst Schmidt, p. 194). Det er en Bemærkning, der baade er ondsksfuld og dum. Rask er tværtimod præget af Finhed og Gratie. Nej, det, der ikke mindst paa mindre Aander kunde virke stødende ved Rask, var absolut ikke »Bondsighed«, men snarere en Personlighedens Udfoldelse, der var aldeles selvstændig og udogmatisk og ganske tog Pusten fra dem. Han siger i et Brev til Bjarni Thorsteinsson (Nr. 24): »Jeg har sögt at afdrage mig fra Opdragelse, Vane, Lidenskab, Autoritet i den højeste Grad det har været mig muelig«. Han gaar altid lige paa, og derfor kan han godt være taktløs. I Nr. 13 fortæller han Bülow om nogle fortrædelige Forhandlinger om et Arbejde, han skulde udføre for den Arnamagnæanske Kommission; »saa frasagde jeg mig det

rent ved et Brev til Kommissionen, som jeg indleverte til et senere Möde, og som jeg siden har hørt man tog mig meget fortrydelig op, fordi jeg saavel uden al Finhed og Skjul som og uden Bitterhed havde sagt min Hiertens Mening ligefrem«. Se ogsaa Nr. 22, ligeledes til Bülow: »Natur og Opdragelse har gjort mig det næsten umueligt at indklæde min Mening i kunstige Omsvøb«, og Nr. 34, til Wilhelm Grimm: »Verzeihen Sie mir nun, verehrungswürdigster, dasz ich ein Biszchen frey und derb geschrieben habe, es ist nun so einmahl die Art der Nordbewohner, aber es steckt nichts böses dahinter, und seyn Sie versichert dasz ich zu Ihrem Dienste auf jeder möglichen Art von dem Herzen bereit bin«. Det var denne lidt for ligefremme Tone, der til sidst førte til det beklagelige Brud med Jacob Grimm (cf. Brevene Nr. 612, 632 og 652).

Saa længe Rask bevæger sig paa Sprogenes Omraade, sprudler han af Genialitet, men den Overlegenhed, han fornemmer lige over for sproglige Fænomenener, giver ham uden videre, naar han taler om andre Ting, en Sikkerhed, der undertiden er falsk. Han er, da han skriver det ovenfor citerede Brev til Thorsteinsson, imellem 23 og 26 Aar, og man forbavses og imponeres af det Overbevisningens Mod, den hensynsløse Ærlighed, han lægger for Dagen, men man forstemmes, naar man ser paa den Gymnasiastvisdom, der kommer ud af det (det moralske kontra det fysiske, den fysiske Grundenhed o. s. v.). I Nr. 87 udvikles lignende filosofiske Tanker.

Hans Dom over Grundtvig (i Nr. 51) er saa karakteristisk, at jeg gerne vil anføre den i sin Helhed: »Derimod vilde jeg nödig sættes i Klasse med Grundtvig, hvorvel jeg tilstaar han og hans Meninger ligesaavel bör tolereres som jeg og mine, og at jeg ligesom han befinder mig paa en Yderlighed kun at min er hans ganske modsat, jeg tilstaar ogsaa at mine Meninger ere mere afvigende fra de almindelige end hans, ikke desmindre synes mig der ingen egentlig Sammenligning kan finde Sted ti Fritænkeren lader sig overbevise om alt, naar man forelægger ham tilstrækkelige Grunde, efter som han antager Fornuften som Dommer og Criterium veritatis, men Sværmeren lader sig i Evighed aldrig overbevise efter som han sætter en dunkel og forstemt Følelse over Fornuften, og antager Virkningerne maaskje blot af en opblæst Mave for guddommelige Indskydelser. Hin staar som paa en Höj, hvorfra det er ham let at stige ned til hvilken Side han maatte finde rigtigere, denne sidder som i en Hængedynd, hvori han kommer des dybere jo mere man arbejder paa at rive ham løs«. Jævnfør, hvad han i Nr. 57 skriver til Bülow om Grundtvig

og Molbech: »Det er formodentlig den fatale Mystisisme, der gjør deres Hjerte forstemt som deres Følelser, og smitter deres Tænkemaade saavel som deres Tankegang«, og i Nr. 75 den afvisende Dom om Grundtvigs Verdenskrønike. Man forstaaer, at den romantiske Filosofi var Rask en Pestilens, og han siger det udtrykkelig til Bülow i Nr. 65: »I Stockholm og Upsal er opvakt en ganske overordentlig Interesse for den Islandske og Danske Literatur, saavel som for den tyske mystiske Filosofi, besynderligt er det hvorledes Studiet af de herlige Lævninger fra det gamle Norden overalt skal forenes med, den lyssky Filosofi, hvorvel intet kan være i sin hele Natur mere stridende derimod end netop vore Fædres gamle Videnskabelighed«. Det er mærkeligt nu bagefter at se saadanne Udtalelser, naar man betænker, hvordan Romantikken sugede Næring af Sprogsammenligningens mageløse Opdagelser, ikke mindst af den største af dem alle: at Sprog ikke bare er Skrift og Grammatik, men noget levende, noget lydligt. Rasks Livssyn var tilsyneladende ganske uberørt af det Aandens Vejr, der indvarsledes ved Steffens' Forelæsninger paa Elers' Kollegium. Men jeg skal nøjes med denne Antydning, selv om der her er et Tema, det nok var værd at udføre nøjere.

Med stor Forventning ser man nu hen til det tredie Bind, der vil hjælpe Læseren til det fulde Udbytte af Brevene. Og med endnu større Længsel venter man paa den store Biografi af Rask, som Professor Hjelmlev forbereder. Med al Anerkendelse af N. M. Petersen, Rönning, Prof. Jespersen o. s. v. savner man jo en Bog, der giver en virkelig udtømmende og sikkert underbygget Beskrivelse af Rask. Alt for mange Problemer i hans ydre Liv er stadig uløste, og en Vurdering af hans videnskabelige Indsats har vel ikke kunnet gives før nu (cf. Lektor Poul Andersen i *Fra Rask til Wimmer*). Først nu kan man rigtig se, hvordan Rask og de andre Grundlæggere af Videnskaben om Sproget ved de vide Udsyn og den store Sammenhæng, de aabenbarede, har præget al historisk Opfattelse. Professor Hjelmlev siger i Forordet til *Udvalgte Afhandlinger*: »Men foruden at være sproghistoriker var Rask ogsaa sprogsystematiker, og han har særlig paa den almene grammatiks omraade lagt et grundlag, hvis betydning først vor tid fuldt kan erkende. Forud for sin tid som han var, er han langt mere i pagt med nutidens bestræbelser end med sin samtids« (p. XI). Med disse Ord kan sammenstilles hvad N. M. Petersen sagde i sin Fortale i 1834: »Således ville ogsaa mange af Rasks Granskninger, især da han i meget gik forud for sin Tidsalder, først om lang Tid, måske om halvhun-

drede, om hundrede År bære fuldmodne Frugter« (p. 100). Fra alle Sider maa man glæde sig over, at der nu bliver oprejst et Æresminde, der er den store Forsker værdigt.

Povl Johs. Jensen.

Sylloge Nummorum Graecorum. The Royal Collection of Coins and Medals, Danish National Museum. Italy Part I—III; Sicily Part I—II; Thrace Part I (Copenhagen 1942).

Numismatiken er som historisk Hjælpevidenskab af stigende Betydning. Men dette er ingenlunde kommet til almindelig Bevidsthed inden for de nordiske Historikeres Kreds. Med Kr. Erslev som Forløber har i moderne Tid dog Mænd som Sture Bolin og Gunnar Mickwitz vist, hvilke Bidrag Mønterne, og navnlig Møntfundene, kan give til den almindelige Historie. Maaske skyldes da den Overlegenhed, hvormed man som Regel endnu betragter denne Videnskab, at Mønterne i det Ydre er saa uanselige Kilder, og de smaa er jo nu en Gang udsatte for at blive oversete. Men man behøver ikke at være Spaamand for at forudsige, at denne Art af Kilder inden for al Historie vil blive stadig mere paaskønnet.

Ganske særligt er dette Tilfældet med Oldtidshistorien. Om den ældre hellenske Historie gælder det, at den hovedsageligt maa opbygges paa Beretninger, tidt af temmelig sen Oprindelse; de skrevne Levninger begynder først fra o. 450 f. Kr. at faa nogen Betydning som Kildestof (de attiske Tributlister), og det er egentlig først i Hellenismens Tidsalder, at de bliver Hovedkilden for Historieforskningen (de ægyptiske Papyri). Til Erstatning herfor maa man i de tidligere Perioder søge Støtte hos Sprog- og Stednavneforskning, Etnologi, Religionsvidenskab, Arkæologi m. fl. Inden for Arkæologien indtager Numismatiken en særlig Plads. Mønterne er som Levninger tillige Førstehaandskilder, thi mens de øvrige Kunstværker som Regel kun foreligger for os i Kopier, er de sikre Originaler. Dernæst foreligger de i store Mængder, ogsaa uden for de Lande, hvor de er opstaede; de er herved lettere tilgængelige for Forskere end det meste andet arkæologiske Stof. Selv om de ikke altid bærer Indskrifter, kan de gennem deres Emblemer med stor Sikkerhed stedfæstes. Ganske vist er Tidsfæstelsen mindre absolut, fordi de kun sjældent har Aarstal, men dog kan man som Regel gennem Stempel- og Stilundersøgelser fastslaa deres Kronologi med et Spillerum af et eller nogle faa Decennier. Disse lange Møntrækker, som kan oplægges, giver — foruden deres Bidrag til Religions- og Kunsthistorien, der paa

dette Sted kun skal antydes — levende Billeder af, hvilke Stater der til de forskellige Tider har været fremherskende, politisk og handelsmæssigt, og hvilke Alliancer de indbyrdes har indgaaet. I visse Tilfælde vil man endda ud af dem kunne læse bestemte historiske Begivenheder. En kapital Betydning har desuden Studiet af Møntfundene, saaledes som Sture Bolin har grundlagt det, ved at kunne vise Handelsvejene, de private Velstand og Staternes Handelsbalance samt Vekslingen mellem fredelige og krigerske Tidsafsnit. Kortlægger man Møntfundene, samtidig med at man behandler dem statistisk, vil man herved baade lære at kende Udbredelsen af de enkelte Staters Mønter — hvilket oftest vil svare til deres Handel — og hvilke Stater der er repræsenteret inden for de enkelte Fund.

Det danske Nationalmuseums Mønt- og Medaillesamling indeholder o. 25.000 »græske Mønter«, hvorved man siden Eckhels Tid forstaar alle »ikke-romerske antike Mønter«, altsaa, foruden de egentlig hellenske, ogsaa de italiske, asiatiske, afrikanske o. s. v. Denne Afdeling, der maa betragtes som meget anselig og i Virkeligheden den eneste betydelige offentlige Samling af denne Slags i Skandinavien, kan naturligvis ikke maale sig med de store fremmede Museers i Berlin, Paris og London, men giver dog et fortræffeligt Overblik over Kildestoffet i alle dets vigtige Faser. En Sammenligning med Udlandets Beholdninger er vanskelig, da der ikke foreligger moderne Beskrivelser over disse siden »Catalogue of Greek Coins in the British Museum«, hvis første Bind (over Italien) udkom for saa længe siden som 1873. Lægger man vor Fortegnelse af 1942 ved Siden af denne for det Omraades Vedkommende, Syditalien-Sicilien, hvor vi er bedst repræsenterede, viser det sig, at fra de vigtigste Byer i Syditalien sidder vi gennemgaaende inde med 70—80 pCt. af det Stof, som British Museum besad 1873¹. Man kan gerne kalde en saadan Parallelisering for misvisende, da den engelske Samling naturligvis er vokset stærkt i den forløbne Tid, men saa meget turde dog fremgaa heraf, at den danske Samling stadig indtager en smuk Plads ved Siden af de offentlige europæiske Museers Skatte.

Samlingen er i Virkeligheden dannet i Løbet af de sidste 150 Aar. Selv om det gamle kongelige Kunstkammer ogsaa indeholdt antike Mønter, stammede disse næsten alle fra den romerske Kejsertid, der interesserede de enevældige Monarker i alle Lande langt mere end Levningerne fra de hellenske Byrepublikker. Om Ludvig XIV hører vi f. Eks., at han i en Aarrække havde for

¹ Rhegion 69, Neapel 70, Tarent 71, Velia 77, Thurii 79 og Kroton 83 p.Ct.

Skik, efter at have spist Middag, at tilbringe en Stund sammen med disse Minder om hans Forgængere, de romerske Cæsarer. Først i Løbet af 18. Aarh. udvidedes den videnskabelige Interesse til at omfatte de græske Mønter, og det var Zoëga, som lagde Grunden til denne Afdeling af vor kgl. Samling ved fra Italien at skaffe to betydelige Privatsamlinger, Recuperos og Bondaccas. Det andet store Bidrag til denne udgør den særlig værdifulde Samling, som Prins Christian Frederik grundlagde paa sin store Udenlandsrejse 1818—22, da han ved Brøndsteds Bistand i Italien erhvervede Ærkebispens af Tarents Mønter, og som han udvidede gennem hele sin Regeringstid ved Hjælp af den bekendte Generalkonsul Chr. T. Falbe. Baade før og siden Christian 8.s Dage er mindre betydelige Privatsamlinger, som Münters, Chr. Jürgensen Thomsens og Reutzes, indgaaede i den kgl. Møntsamling, der fra 1863 indlemmedes i, hvad der senere er blevet betegnet som »Nationalmuseet« i »Prinsens Palais«. Nogen Fortegnelse over de antike Mønter er ikke udkommet siden Ramus' gamle Katalog af 1816, der baade hvad Omfang og Metode angaar, nu maa betegnes som ganske ufyldstgørende. Men i mange Aar har man syslet med Tanken om at erstatte den, hvilket fremgaar af de betydelige Forarbejder til en ny Katalog, som var gjorte af Dr. Chr. Jörgensen.

Det maa under disse Forhold kaldes »et længe følt Savn«, som blev afhjulpet, da det for faa Aar siden lykkedes at opnaa Carlsberg- og Rask-Ørstedfondenes økonomiske Støtte til at indkalde den kendte Forsker Dr. Ph. Schwabacher her til Landet for at kunne bistaa vort Nationalmuseums Embedsmænd ved dette Arbejde. Med berømmelig Hurtighed — maaske vel hurtigt — er Arbejdet gaaet fra Haanden, saaledes at der nu foreligger 6 Hefter i stor Folio med ialt 72 Plancher, omfattende Italien med Sicilien og Begyndelsen af Balkanhalvøen, og ligeledes bekostede af de to Fonds. Arbejdet har været saaledes fordelt, at Dr. Schwabacher helt har paataget sig Behandlingen af Italien og Thrakien, mens Beskrivelsen af de sicilianske Mønter skyldes Museumsinspektør, Mag. N. Breitenstein. Det er ganske vist kun en lille Del, knap en Sjettedel, af den græske Samling, som herved er publiceret, vistnok den betydningsfuldeste Del. Men det vil ikke være uoverkommeligt at bringe Arbejdet til Afslutning inden for en rimelig Tid, saa meget mere som det vistnok for Fortsættelsens Vedkommende vil være muligt at indskrænke Stoffet noget ved at udskyde Afbildningerne af de daarligst bevarede Broncer. Saa længe London- og Berlinsamlingernes Indhold ikke er publiceret i moderne Form — hvilket sikkert vil vare længe — vil den køben-

havnske Katalog have en særlig Betydning for den klassiske Forskning som det største foreliggende Hjælpemiddel til Studier af denne Art. Tilføjes kan det, at den danske Samling indeholder mange enestaaende Stykker, som ikke findes repræsenterede i andre Samlinger.

Danner man sig et Skøn over Samlingen efter det offentliggjorte Brudstykke af den, maa man betegne den som en videnskabelig Samling, som et Studieapparat. Det er ikke kunsthistoriske Synspunkter, som har været de afgørende ved dens Dannelselse; derfor har man ofte taget til Takke med mindre gode Eksemplarer, hellere end at skulle savne den paagældende Type¹. Det er heller ikke Sjældenheder, man har lagt Hovedvægten paa at erhverve, og med Rette, thi det er netop, hvad der var almindeligt i Datiden, og hvad der derfor giver et Billede af de normale Forhold, som har den største historiske Interesse. Hovedmassen af den danske Samling er tilvejebragt for snart 100 Aar siden, da Interessen for den arkaiske Periode var svagere end for Fidias' og Praxiteles' Tidsalder. Derfor er Samlingen ikke særlig stærk for den ældste Dels Vedkommende, de inkuse Mønter², og man vil her forgæves søge efter de store Sjældenheder fra Steder som Rhegion, Palinurum, Pandosia eller Aminei³. En heldig Undtagelse danner dog allerede fra Christian VIII.s Tid Syditaliens Hovedby Tarent. Medens Etrurien er meget svagt repræsenteret, gælder det modsatte om Rom, der er medtaget i Katalogen for de ældste Siers Vedkommende (»Æs grave« og de tidligere benævnte »Romersk-Campanske Mønter«). Fra Agrigent omfatter Samlingen over 100 Numre, og fra Syrakus mere end 300 Stkr. Ogsaa fra den nordlige Del af Balkanhalvøen foreligger en meget fyldig Repræsentation, der dog for en stor Del stammer fra en saa sen Periode som den romerske Kejsertid.

Det var oprindeligt Tanken, at det danske Værk skulde indgaa som et Led i den store Publikation »Sylloge Nummorum Graecorum«, som udgives i England og hidtil har bragt Fortegnelser over en Række anselige Privatsamlinger. Skønt denne Tanke har maattet opgives p. G. a. Krigen, fremtræder dog Værket med

¹ Dette fremgaar ogsaa af den store Plads, Broncerne indtager; saaledes ved Neapel Halvdelen af Beholdningen, og ved Rhegion 53 af ialt 69 Stkr.

² Fra Velia 2, Caulonia 5, Posidonia 6 og fra Sybaris 9 Stkr.; medens Metapont dog er repræsenteret med 24 og Croton med 34 Stkr. Fra Siris er der kun 1, men ganske vist sjælden Type.

³ Ogsaa paa andre Punkter viser Samlingen mærkelige Huller, f. Eks. savnes Tetradrachmen fra Metapont, som viser Indflydelsen fra Thurii, og Kimons Dekadrachme fra Syrakus.

samme Udstyr og efter samme Principer, som har været lagt til Grund for de engelske Kataloger. Grundtanken for disse har været at lade Afbildningen være Hovedsagen og at indskrænke Teksten til det mindst mulige, nemlig hvad der kunde finde Plads paa den modsatte Side af Planchen. Det er i Virkeligheden forbausende, hvad der kan presses sammen inden for en saa snæver Ramme paa nogle Linjer, og for hvad der her fattes, vil man som Regel finde Erstatning ved at undersøge selve Billedet. Teksten oplyser — foruden at give en knap Beskrivelse af Mønttypen — om det enkelte Stykkes Metal og Vægt, om Adversens og Reversens gensidige Stilling og om Møntens Proveniens. Desværre er det, hvad det sidstnævnte Punkt angaar, kun sjældent muligt at forfølge det enkelte Stykkes Historie længere tilbage end til den Samling eller Handlende, hvorfra det er kommet til den kgl. Møntsamling. Det siger sig selv, at det vilde have været af en ganske særlig Interesse, hvis man havde kunnet naa endnu længere tilbage, helst til Oplysning om, fra hvilket Jordfund det stammede. Men at dette ikke kan gøres, er et Minus, som klæber ved al numismatisk Forskning og til syvende og sidst skyldes de rigoristiske Regler om Danefæ, som gælder i de sydlige Lande.

Værket er altsaa først og fremmest et Billedværk. Dets Brugbarhed staar og falder med Afbildningerne. Der er fra Udgivernes Side arbejdet haardt paa at fremskaffe disse saa tydelige som muligt (Fotolitografier fra »Nordisk Kunst- og Lystryk«), og dette maa siges at være lykkedes, selv om det næppe kan nægtes, at man ved en kostbarere Reproduktionsmaade nok kunde være naaet til et æstetisk endnu mere tiltalende Resultat. Eksempelvis kan anføres, at Pl. 33 nu gør et ret tørt Indtryk. Men paa den anden Side maa det tilstaaes, at det i saa Tilfælde af økonomiske Grunde næppe vilde have været muligt at gennemføre Værkets Fortsættelse og Afslutning, og da den anvendte Fremstillingsform tilfredsstillende alle rimelige videnskabelige Krav, maa dette betegnes som Hovedsagen. Bogtryksmæssigt maa Værket, der er udgaaet fra Fr. Bagges Bogtrykkeri, betegnes som et meget fint Stykke Arbejde.

Først ved en Benyttelse af Bogen i alle Enkeltheder vil det være muligt at fælde en til Bunds gaaende Dom over det store videnskabelige Arbejde, som er nedlagt deri, men alt tegner til, at en saadan vil blive meget anerkendende. Ved en foreløbig Prøvelse finder man kun faa Ting at anke over. Undertiden kan saaledes Tidsansættelserne forekomme noget vage (f. Eks. »Fourth and third Centuries«). Af Enkeltheder skal saaledes peges paa Vanskeligheden ved at stedfæste Mønterne fra Sybaris og Kroton

med deres Kolonier efter 510 (Planche 27 Nr. 1397 stammer saaledes snarest fra Laos, da den bærer denne Bys Mærke, en Krage, og Pl. 33 Nr. 1744 er identisk med en Mønt i Edw. Newells Samling, som under Indskriften φ PO bærer et halvtudslettet TE, hvad der henfører den til Temesa og er et interessant Vidnesbyrd om denne Bys politiske Afhængighed af Kroton). Af den Slags Smaating vil der jo altid kunne fremdrages et og andet, som er ret betydningsløst for Vurderingen af Arbejdet som Helhed.

Det maa betegnes som et Held for Videnskaben, at det lykkes at knytte en Autoritet som Dr. Schwabacher til Arbejdet, og man maa haabe, at hans Ophold her i Landet, der paa Grund af de særlige Forhold er blevet forlænget ud over det oprindelig planlagte, maa blive udnyttet til Værkets Fortsættelse. Men ogsaa vore hjemlige Forskere, først og fremmest Mag. Breitenstein — fra hvis Haand vi omtrent samtidig har faaet den store Katalog over Antiksamlingens Terrakottaer — fortjener stor Anerkendelse for at have skabt et saa betydningsfuldt videnskabeligt Hjælpemiddel. Ved Siden af Blinkenbergs store Værk om Rhodos og en lang Række Arbejder af yngre Forfattere vil det være den store Verden et Vidnesbyrd om, at man i Danmark i en trang Tid ikke har glemt sine Forpligtelser over for international Videnskab.

Knud Fabricius.

Karl Brandi: Kaiser Karl V; Werden und Schicksal einer Persönlichkeit und eines Weltreiches I—II. (München 1941).

Første Del af dette Værk, der udkom 1937, foreligger allerede i 3dje Oplag og er dediceret til fem forskellige videnskabelige Akademier, deriblandt Videnskabernes Selskab i København. Anden Del bestaar af et næsten lige saa tykt Bind Kildehenvisninger, indledede med en Redegørelse for den hittidige Forskning.

Den almindelige Historiker vil vel nok samle sin Interesse om første Bind. Det er ham bekendt, at Brandi i en lang Aarrække har arbejdet med Karl V.s Historie, efter at han havde tilendebragt sit bekendte Værk om Reformationen og Modreformationen, og ogsaa ved vort Universitet har han i Gæsteforelæsninger givet en Prøve paa den usædvanlige Ydelse, man nu staar overfor. Tilhørerne blev klare over, at det Billede af den store Kejser, som allerede var udkastet af Samtiden, og som kun byggede paa en meget begrænset Kundskabsmasse, havde levet videre saa temmelig uforandret lige til Nutiden, selv om de forskellige Forfattere i Tidens Løb havde revideret visse Træk deri.

Men først nu foreligger en Bearbejdelse af hele Kundskabsstoffet, for saa vidt da en enkelt Mand kan trænge til Bunds deri, saa at et ikke blot nyt Billede, men i Virkeligheden det første rigtige Billede af Karl V, kan tegnes i Hovedlinjerne.

Hvad man hidtil har haft, var Skildringerne af den tyske Reformationshistoriker Sleidanus, af en Sværm af samtidige spanske Forfattere, navnlig Sandoval, og af Italienerne Guicciardini og Giovio; paa disse har Efterfølgerne Robertson, ja selv Leop. Ranke bygget videre, og da Aktstykkepublikationer i det 19de Aarh. tog Fart, benyttede Forfattere som Gachard og Baumgarten dem mere til Detaljforskning og Fastslaaen af Begivenhedernes Forløb end til en Omvurdering af Kejseren og hans politiske Indsats. I Virkeligheden er en moderne Biografi af Karl V kun forsøgt een Gang før Brandi, nemlig i Edw. Armstrongs Bog af 1901. Brandi slutter sig til sin Forgænger, Peter Rassow, i dennes nedsættende Dom over Armstrongs Biografi, navnlig fordi Karl V efter hans Mening vurderes for lavt i det engelske Værk. Det er vel ogsaa rigtigt, at Kejseren udviklede sig med Aarene, og at hans personlige Indsats er større end af Armstrong antaget. Men at en dynastisk Tankegang var det centrale hos ham, har den engelske Forf. dog med Rette paavist; en anden Sag er det, at man maa slutte sig til Brandi i, at Tanken om Verdensmonarkiet efterhaanden har indgaaet en uløselig Forbindelse dermed.

At skrive en Biografi i et Bind af Karl V paa Baggrund af hans Verdensriges Udvikling, kan naturligvis kun gøres, hvis man med haard Haand skærer meget af det Stof fra, som indtager en fremtrædende Plads i Datidens Historie. Navnlig maa det gaa ud over de politiske Begivenheder, diplomatiske Forhandlinger og militær Historie; man vil saaledes i denne Bog forgæves søge farverige Skildringer af Rigsdagen i Worms, Slaget ved Pavia eller af »Sacco di Roma«. I det Hele er historisk Maleri ikke Brandis Sag; det er snarere Tegninger, han udkaster. Men det indgaar overhovedet i hans Plan kun at medtage det, som Kejseren direkte har taget Del i. Man kan vel ikke give Brandi Ret, naar han betegner Biografien som »Idealformen for historisk Fremstilling«, og begrundet dette med, at den alene danner »en klart begrænset og inderlig betinget Enhed«, svarende til det enkelte Menneskeliv. Svagheden ved Biografien som Fremstillingsform fremtræder da ogsaa paa flere Steder i det foreliggende Værk; eksempelvis skal nævnes, at Forf. naar han berører det religiøse Problem — Luther! — nødes til at henvise til sin tidligere Skildring i »Geschichte der Reformation«. Men indrømmes skal det,

at Biografien sjældent er i den Grad paa sin Plads, som naar der er Tale om Karl V. Han griber, direkte eller indirekte, saa dybt ind i snart sagt alle Sider af sin Samtid, at hans Liv former sig som en Mikrokosme, der afspejler hele den større Verden, der omgiver det. Derfor gælder om denne Bog mindre, end om de fleste andre Biografier, den Bebrejdelse, at den skildrede Personlighed kun ensidigt giver Udtryk for den Tidsalder, han tilhører.

En anden Anke, som almindeligt rettes mod Levnedsskildringer, er, at Forf. er tilbøjelig til at overvurdere den Personlighed, han behandler; at gøre ham til Helten i det Drama, han opruller. Ingen kan sige Brandi dette paa, For ham er Karl V hverken Heros eller Geni; — som han selv formulerer det — ikke et skabende Overmenneske, men en Personlighed, som har givet det stærkeste Udtryk for gamle historiske Kræfter og Tanker. Thi: Alle vidtudbredte Udviklingsrækker faar først deres særlige Form ved det, som ansvarlige Herskere bringer ud af dem (S. 58).

Dette Resultat for Kejser Karls Vedkommende naar Forf. gennem det Kildestof, som han stiller i Centrum af sin Forskning. Han dvæler med Forkærlighed ved Overvejelser i Lønkamret, ved Raadslagninger med Raadgiverne, Instruktioner og Kejserens Testamenter. Det er Kabinetspolitikken, han vil udrede, og han opstiller en Kæde af Raadgivere, der til forskellige Tider har haft Hovedindflydelsen paa Kejserens Politik. Indtil 1521 er det Burgunderen Chièvres, som er præget af gammel-burgundiske Traditioner; derefter følger efter dennes Død Italieneren Gattinara, der, som det Renaissancemenneske han er, søger at indplante i sin Herre, at Kejserdømmet betyder det kristne Verdensmonarki, fordi dette alene kan bringe hans Fædreland Italien Verdensfreden; endelig fremtræder efter Gattinaras Død 1530 Spanierne Cobos og Burgunderen Granvella d. æ. som Kejserens vigtigste Raadgivere. Efter Gattinaras Bortgang er dog Delingen af Indflydelsen mellem to Mænd et karakteristisk Træk, som antyder, at Karl V har udviklet sig til Selvtændighed. Den fra Burgund arvede dynastiske Idé er nu sammensmeltet hos ham med den af Gattinara indgivne imperialistiske Tanke, og han lever Resten af sit Liv paa den hermed lagte Grundvold.

Konge eller Minister? Hvem af disse skyldes Hovedindflydelsen paa Beslutningerne? Det er dette Problem, som Historikerne stiller for alle Landes Vedkommende i 16.—17. Aarhundrede, og Svaret derpaa falder oftest svært, fordi der ikke i Arkiverne findes det fornødne Kildemateriale bevaret. Dette skyldes vel for en Del, at Begrebet aandelig Ejendomsret ikke havde samme Vægt for Datidens Mennesker. Brandi er m. H. t. Karl V gaaet

frem med stor Forsigtighed, thi Statsraadsprotokoller er kun i de færreste Tilfælde i Behold. At Karl V fra sine første Regeringsaar har deltaget i Statsraadmøderne og underskrevet Beslutningerne, beviser ikke meget om hans aandelige Selvstændighed over for disse, og hvor forsigtig man skal være med at drage forhastede Slutninger, fremgaar af Brandis morsomme Oplysning om, at selv Karl V.s egenhændige Breve til hans Ægtefælle, Isabella af Portugal, ofte er konciperede af Cobos. Paa den anden Side er det sikkert, at egenhændige Optegnelser fra Kejserens Haand bliver hyppigere og hyppigere med Aarene. Desuden kan man drage Slutninger af Stilen i hans Brevskaber. Den er allerede fra hans Ungdom saa særpræget, at den ikke kan stamme fra nogen anden Mand. Navnlig er de politiske Instruktioner for Sønnen Filip 1543 utvivlsomt alene Karl V.s aandelige Ejendom, thi de er ikke alene egenhændige og strengt hemmelige (selv for Filips Gemalinde), men indeholder tillige saa mange Ungdomserindringer og faderlige Raad, at det her synes umuligt at indskyde noget tredje Led mellem Fader og Søn. Det samme gælder om Karl V.s Erindringer fra 1550, hvis Ægthed allerede Ranke har godtgjort. Alt i alt maa det siges, at indtil 1530 har Kejseren, hvis Udvikling gik langsomt for sig, været modtagelig for sine Fortroliges Tanker og Raad, men at han efter Gattinaras Død har staaet helt paa egne Ben, og at dette med Aarene har ført til en ikke ringe Stivsindethed, der til syvende og sidst skulde blive skæbnesvanger for hele hans Livsværk.

Brandi har opbygget sin Skildring af Karl V paa den Maade, at han lader Kejserens politiske Instruktioner og Testamenter, der navnlig er knyttede til Kriserne i hans Regering, være de Højdepunkter, hvorom Fortællingen samler sig; mens den diplomatiske Historie danner Traadene, som forbinder disse Vendepunkter og herved frembringer en Helhed. En og anden Italiensfarer vil maaske under Læsningen mindes de toskanske Vingaarde, hvor Vinrankerne slynger sig i Guirlander mellem Figentræer, der bærer dem oppe. Brandis Udgangspunkt er en Skildring af den burgundiske ridderlige Kultur, saaledes som den navnlig fandt Udtryk i den gyldne Vlies' Orden. Med Rette, thi Arven fra Burgund var det aandelige Grundlag hos Karl V, som han aldrig slap, og da det fik ham til at se bagud til en svunden Tids Idealer, kunde man ud fra dette Synspunkt være berettiget til at betegne ham som »en Romantiker paa Cæsarernes Trone«. Udtømmende vilde en saadan Karakteristik ganske vist ikke være, thi var Karl V.s Idealer end i Strid med den historiske Udviklings Lov, var han i Arbejdet for at realisere dem en udpræget Realist, og

med Aarene naaede han ikke blot til at blive en Skeptiker, men ogsaa til et Stykke af en Kyniker, hvad der hang sammen med hans udprægede Menneskeforagt. Denne kan meget vel begrundes med de bedrøvelige Erfaringer, han havde gjort. Den pligtopfyldende, ærekære og ridderlige Monark havde ingenlunde mødt de samme Egenskaber hos sine Modstandere, af hvilke den betydeligste, Frans I af Frankrig, Gang paa Gang brød sit Ord til ham, mens de tyske Fyrster, selv en Filip af Hessen, viste sig lidet modstandsdygtige over for de Fristelser, Kejseren kunde byde paa. Kejserens Livsmaal var heller ikke indskrænket til den burgundiske Arv alene, han nemmede — som allerede nævnt — en god Del af den Lære, som Gattinara søgte at bibringe ham, selv om han naturligvis aldrig kom til at se med en Italieners Øjne paa sit Regeringsprogram.

Hvorfor naaede han da ikke mere, end det blev Tilfældet? Med god Grund peger Brandi (navnlig S. 395—400) paa de økonomiske Sorger, der altid var Kejserens Achilleshæl. Gang paa Gang var han ude af Stand til at udnytte en gunstig Situation, fordi hans Finanser var i en jammerlig Forfatning og ikke tillod ham de Rustninger, som var nødvendige for at udnytte den. Men hertil kom ganske vist, at Karl V altid var meget langsom i sine Overvejelser, og denne Tilbøjelighed udvikledes mere og mere hos ham, saa længe han gjorde den Erfaring, at hans Foretagender dog tilsidst lykkedes, naar han blot gav Tid. Det var baade Tilfældet over for Frankrig — Frans I — og over for Tyskland — Slaget ved Mühlberg — ja selv Paven bøjede sig tilsidst under hans Vilje — Tridentinerkonciliet. Følgen var, at han naaede til at føle Guds Haand som ledende hans Skridt paa den politiske Løbebane. Ganske vist blev hans Opvaagnen saa meget forskrækkeligere, da alt tilsidst brast for ham ved Moritz af Sachsens store Frafald 1552. At Kejserdømmet var langt svagere, end han havde troet, og at hans mange Lande var altfor spredte og forskellige til at danne Grundlaget for en saa vidtstræbende Politik, gik først da op for ham.

Men man maa heller ikke overvurdere det Nederlag, som Kejseren tilsidst led. Meget af bestaaende Værdi var dog naaet ved hans utrættelige Virksomhed gennem et langt Liv. Med ham hævede Huset Habsburg sig til sin Højde, og samtidig skabte han en ny Imperialisme, byggende paa den dynastiske Tanke og paa Troens Enhed. Udadtil grundede han Kejsermagten paa Spanien, mens den tidligere havde haft sin Basis i Tyskland; som Brandi træffende paaviser, afløste med ham en vest-østlig Akse den tidligere nord-sydgaende. Til Paven stillede han sig,

ligesom de middelalderlige Kejsere, køligt, og til Protestanterne er hans Forhold snarere statspolitisk end kirkeligt. Han ledede Frankrigs Politik bort fra Italien mod Nederlandene og Tyskland, og med eller mod sin Vilje kom han til at undergrave den tyske Hansas Magtstilling. Indadtil har han sønderbrudt Ridder- og Stænderstaten og lagt Grunden til det nationale Kongedømme. Dette gælder dog først og fremmest om Spanien. I Tyskland kom han derimod mod sin Vilje til at nedbryde Kejsermagten, samtidig med at han gav den et større Indhold end nogensinde før.

Saaledes definerer Brandi Karl V.s historiske Indsats, og han naar til dette Resultat gennem et overordentlig videnskabeligt Forarbejde, som man faar et Indtryk af ved at dykke ned i det tykke Bind Noter, som udgør Værkets anden Del. Om at udtømme det utrykte Materiale kunde der vel ikke blive Tale for ham, navnlig gælder dette om det udenfor Tyskland beroende Arkivstof, men ved hvert enkelt Problem inden for Kejserens Livshistorie behersker han hele den foregaaende Forskning i Litteraturen og tager selvstændig Stilling til den, oftest paa en overbevisende Maade. Derfor er dette andet Bind et saa ypperligt Udgangspunkt for den videre Forskning og vil være særlig velkomment hos alle Specialhistorikere. For den særlige nordiske Historie vil der ikke være meget nyt at hente i Værket; dertil laa Skandinavien for fjernt fra Verdenspolitikens Brændpunkter. Mærkes kan det dog, at det Billede, som tegnes af Kejserens Svoger, Christiern II, er meget lidt sympatetisk; Forfatteren ser vel her for udpræget paa ham med sin Hovedpersons egne Øjne¹.

Medens Baumgarten med sin Biografi over Kejser Karl i 3 store Bind kun naaede til 1538, er det lykkedes Brandi at sammenpresse det mægtige Stof i et eneste Bind. Han betegner det selv som en »Fortælling«, men det er i hvert Fald meget langt fra at høre til den Art Historie, som Herodot grundlagde; ofte savner man lidt Farve over Fremstillingen, og Billedet af Kejseren selv er tegnet med saa lette Streger, at det undertiden er ved at blive borte for Læseren under Begivenhedernes Udvikling. Det er vel over Hovedet nok saa meget en Skildring af Karl V.s verdenshistoriske Indsats, som af hans Personlighed, der her er givet. Indvendes kan det ydermere, at den nationaløkonomiske Baggrund uden Skade kunde have været trukket kraftigere op. Men lefler denne Bog ikke med Publikum ved at være farverig, er den

¹) Mærkeligt er det, at Brandi S. 279 lader Christiern II sidde som Fange paa Sønderborg Slot lige til 1559.

til Gengæld krystalklar. Med stor Skarpsindighed er de mangfoldige, slyngede Traade udredede, og Virkeligheden afdækket i alle dens betydningsfulde Enkeltheder, saa at et sandere Billede af Kejser Karl og hans Politik fremtræder, end det forenklede og derfor ukorrekte, som vi hidtil har besiddet.

Knud Fabricius.

J. Huizinga: Homo ludens. Versuch einer Bestimmung des Spielelements der Kultur (Amsterdam 1939).

Leg har mange former. Dyr og børn leger. Men ogsaa voxne har baade i primitive kulturer og i de mest civiliserede samfund beskæftigelser, som uden tvivl falder under begrebet leg: dans, tennis og andre boldspil, kabaler, skak, kortspil o. s. v. Leg optræder paa alle alders- og kulturtrin; den er tillige ældre end al kultur.

Man har opstillet forskellige biologiske forklaringer paa legen. Den tilsigter aflastning af et overskud af livskraft — eller afspænding — eller afledning af skadelige drifter — eller øvelse til livskampen eller i selvbeherskelse; den bundet i efterlignelsestrang; den giver udløb for herskesyge eller konkurrencetrang eller for ønsker, som ikke kan tilfredsstilles i virkeligheden.

Uden at tage stilling til problemets rent biologiske side har den hollandske kulturhistoriker J. Huizinga i ovennævnte bog foretaget en undersøgelse af legens væsen — de kendemærker, som gør legen til noget helt for sig selv blandt de menneskelige former for virksomhed — og af den rolle, som legens stemning og former har spillet i den menneskelige kulturudvikling¹.

Huizinga finder som afgørende kendemærker for legen: Den er fri handlen, ikke en nødvendig naturfunktion. Den er en udtræden af det »sædvanlige« eller »egentlige« liv ind i en tidsbegrænset virksomhedssfære, et intermezzo i dagliglivet uden forbindelse med den direkte tilfredsstillelse af nødvendige livsbehov. Den har sit forløb og sin mening i sig selv. Ogsaa i rum vil den ofte være begrænset: til en bestemt lege- eller spilleplads, en arena, en tribune, et tempel, en retssal o. s. v. Den kan overleveres og til enhver

¹ Sider af emnet har H. behandlet tidligere i de trykte foredrag »Over de grenzen van spel en ernst in de cultuur« (1933) og »The play element of culture« (1937) og i bogen »Im Schatten von Morgen« (1937). Tanker, som peger frem mod disse arbejder, træffes allerede i hans fine skildring af senmiddelalderens aandsliv »Herfsttij der middeleeuwen« (1919, ogsaa i engelsk, tysk og svensk oversættelse).

tid gentages, og inden for den enkelte leg spiller gentagelser af samme bevægelser og lyde oftest en stor rolle. Der skal endvidere i legen helst herske en særlig fastsat orden og overholdes bestemte regler. Brydes de, styrter legens verden sammen. Til stede i al leg — fra kattekillings leg med garnnøglet til kabaler og skive-skydninger — er et udtalt spændingsmoment, og dette faar i de fleste former for fællesleg (de sociale legeformer) en konkurrenceagtig, agonal karakter. Almindelig er endelig tendensen til at omgive legen med et skær af hemmelighedsfuldhed — den træffes baade i børns lege og naturfolks hemmelige forbund og ceremonier — og til at betone, at man befinder sig uden for dagliglivets sfære, bl. a. ved anvendelse af masker og anden forklædning (jfr. de romerske saturnalier og deres ætling karnevallet).

Efter en undersøgelse af forskellige folks sproglige betegnelser for legen (de færreste har et saa omfattende begreb som det tyske »Spiel«, det hollandske »spel«, som dækker baade vores »leg« og »spil«) søger Huizinga at vise, hvor stærkt legemomentet gør sig gældende inden for en række sider af primitivt kulturliv. Han peger paa, hvorledes i en række religiøse kulturer et kosmisk hændelsesforløb — aarstidernes vekslen, solens bevægelser i døgnet o. s. v. — fremstilles i legens former. Han benægter ikke, at magiske forestillinger her spiller en vigtig rolle, men mener at have fundet en række etnologiske vidnesbyrd om, at det primitive sind paa en mærkelig maade svinger mellem bevidstheden om, at de kultiske handlinger betegner en dybt alvorlig og følgesvanger indgriben i naturens gang og dermed i menneskelivets vilkaar, og forestillingen om, at der alligevel ikke er tale om fuld virkelighed, men om noget, der vanskeligt lader sig skille fra legen. Legebegrebet kan, hævder Huizinga, imidlertid uden tvang forbinde sig med forestillingerne om noget indviet og helligt. »Ethvert prælude af Bach, ethvert vers i tragedien beviser det«.

Baade legens former og i et vist omfang ogsaa legens stemning er altsaa til stede i den primitive kultus. Og det for fællesleg karakteristiske væddekampmoment fattes ikke hverken i de mimiske fremstillinger af kampen mellem gode og onde naturmagter eller i de initiationsceremonier, som ledsager de unges optagelse i mændenes samfund. Det samme agonale træk genfinder Huizinga i den ofte i primitive samfund forekommende deling af stammen i to exogame stammehalvdele eller fratrier, adskilte ved forskellige totems, forbud, skikke og ceremonier, i gensidig væddekamp, men ogsaa forpligtede til gensidig ydelse af hjælp. Naturgivet er modsætningen og den indbyrdes tiltrækning mellem kønnene, men den finder, ikke mindst ved aarstidsfesterne,

udtryk i legens former (dans, vexelsange m. m.). Stærkt fremhæver Huizinga vædekampmomentet, agonien, i den oldgræske kultur; ogsaa i det ældste Rom var det til stede, men her afløstes vædekampene mellem frie mænd tidligt af dem mellem professionals og dyr; fælles for begge de klassiske kulturer er vædekampenes oprindeligt stærkt fremtrædende sakrale karakter.

At der er en sammenhæng til stede mellem legen og dens former og de nævnte omraader af primitivt kulturliv, lader sig næppe benægte. Allerede Platon fremhævede det nære forhold mellem leg og kultus. Men Huizinga søger ogsaa at paavise legeformernes betydning for udviklingen af en række andre sider af kulturen. Ved de religiøse fester afholdtes vædekampe i hellig viden om verdens opstaaen og indretning. Fra disse stammer de samlinger af gaadeformede spørgsmaal, undertiden ledsagede af svar, som kendes fra en række religioner (Rigveda, Atharvaveda, Vafprudnismál, Alvismál o. s. v.), og som kun kunde besvares af de indviede — legefællesskabet — som kendte bestemte forestillinger og regler. Vædekampens, legens præg bærer ogsaa de spørgsmaalssamtaler af religiøst og filosofisk indhold, af hvilke der er bevaret adskillige fra dem mellem Zarathustra og kong Vistašpas syv vise ned til dem mellem kejser Frederik II og hans hofastrolog Michael Scotus. Huizinga drager linien videre til de ældste græske filosoffer, hvis postulater om de højeste problemer fremsattes i udpræget polemisk, agonal form; til sofisterne, for hvem det var et hovedformaal at give en spændende forestilling til bedste og slaa en rival ud; til de sokratiske dialoger, retorerne og middelalderens disputereøvelser og til senere tiders kampe mellem forskellige skoler og ideer, hvor trods al overbevisning og alvor et kappestrids-, et vædekampmoment ikke mangler.

At der oprindeligt bestaar et nært sammenhæng mellem kulten paa den ene og digtning, sang, dans og musik paa den anden side, og at de sidstnævnte virksomhedsformer stadig bærer legens træk, dette vil sikkert de fleste etnologer og kulturhistorikere indrømme Huizinga. Ogsaa at den bildende kunst ved flere traade forbindes med den nævnte sfære. Mere tvungent virker hans forsøg paa at forbinde det ældste retsliv med kulten og vædekamplegen, selvom der ogsaa her kan spores visse forbindelsestraade (tingets sakrale karakter, retsafgørelser ved orakler, gudsdomme og lodkastning eller ved udfaldet af ordkampe mellem parterne eller deres sagførere — Huizinga fremdrager her de eskimoiske trommesange).

Et kapitel i bogen handler om »Spiel und Krieg«. At træk,

som Huizinga bestemmer som karakteristiske for leg, ofte vil være til stede ved krig i egentlig forstand (der bortses her fra de forskellige former for kamplege), kan næppe bestrides. Hertil hører anerkendelsen, i hvert fald i princippet, af bestemte kampregler, bl. a. udstedelsen af en krigserklæring, hvorved krigen adskilles fra baade fredens tilstand og utilslørede rovoverfald. At det rene prestigemoment, hvorved de med sejren forbundne materielle fordele træder helt i baggrunden, som er kamplegens hovedmotiv, ogsaa kan gøre sig stærkt gældende i egentlige krige, baade hvad den krigsførende stat eller hersker og de kæmpende krigere angaar, er ikke ukendt for nogen historiker. Men Huizinga undervurderer uden tvivl den stræben efter større magt og større rigdom, som intet har med legen i dens rene former at gøre, naar han skriver: »Stræben efter materiel magt er selv i udviklede kulturforhold og endog, hvor statsmændene, som planlægger krigen, selv anser den for et magtspørgsmaal, i de fleste tilfælde faktisk fuldstændigt underordnet motiver som stolthed, ry, anseelse og glansen ved overlegenhed eller hegemoni. Med begrebet ry, der strax forstaas af alle, lader alle store angrebskrige fra oldtiden til vore dage i følge deres væsen sig langt bedre forklare end ved en eller anden forstandsmæssig opstillet teori om økonomiske kræfter og politiske overvejelser«. Lærerigt er her bl. a. et studium af Englands og Nederlandenes ydrepolitiske historie. Men Huizinga's dictum kan staa som et nyttigt memento for de historikere, som, bønn af en rationelt indstillet tid, er tilbøjelige til at søge rationelle, materielle dikterede motiver bag alle den internationale storpolitikens gerninger. Og hvor det rene prestigemotiv, det agonale moment, kan paavises at være til stede, er vi inde i legens sfære, saaledes som han har defineret den.

Sit højdepunkt naar lovprisningen af den krigsvundne hæder vel i middelalderens ridderliv, men det er ikke svært at finde paralleler baade i oldtid og nyere og nyeste tid. Atter og atter møder vi tanken om »en ærlig kamp«, en kamp, som føres i visse accepterede ridderlige former. Utallige er de tilfælde, hvor reglerne brødes, fordi de hemmede hovedformaalet: at vinde. Men de har alligevel svævet som idealer over de kæmpende og i disses sind gjort kampen til noget andet og højere end en nøgen tilværelses- eller magtkamp, selvom det lykkes os med større eller mindre forstaaelse af ældre tiders mentalitet at vise, at den i realiteten ikke var andet.

Huizinga søger folkerettens udspring i riddertidens idealverden som en bevidsthed om, at »dette er mod æren, mod reglerne«. Ogsaa her undervurderer han sikkert nyttehensynets ind-

flydelse. Begge parter var jo som regel interesserede i, at det fredelige handelsamkvem i et vist omfang opretholdtes. Man undres over, at en landsmand af Grotius kan se bort fra den rolle, dette motiv har spillet ved udformningen af kontrabandebegrebet og reglerne om neutral skibsfart. Og naar han karakteriserer de efterhaanden udviklede folkeretsregler som spille- eller legeregler, gældende for legefællesskabet af de stater, som har accepteret dem, er legebegrebet ført ind paa omraader, hvor i alt fald legens stemning ikke træder stærkt frem.

I sit sidste kapitel analyserer Huizinga i en universalhistorisk oversigt »Kulturen und Perioden sub specie ludi«. Trods adskillige forbehold nødes læseren mere end én gang til at give ham ret, naar han ved en historisk foreteelse betoner tilstedeværelsen af trangen til at lege, til at hæve livet op i en højere forestillingsverden, adskilt fra det nøgternt-materialistiske virkelighedsliv og dets tilværelseskamp. Træffende siges om Erasmus: »Hvor straalere ikke ud af hele hans væsen legens stemning«. Inciterende er ogsaa skildringen af barokken. Og af parykken, »das Barockste der Barock«. Og af det 18. aarhundrede, der karakteriseres som en legens periode par excellence, ikke blot paa kultur- og selskabslivets, men ogsaa paa statslivets omraade. Det er ikke svært for historikeren at acceptere belysningen »sub specie ludi« af en række sider af denne periodes kabinetspolitik. Hellerikke i klassicisme og romantik, med deres trang til at hensætte kunst og følelsesliv i en ideal fortidsverden — den antike oldtids eller den kristne middelalder — savner Huizinga legens holdning. Allerede i 18. aarhundrede var imidlertid det nøgterne prosaiske nyttebegreb og det borgerlige velfærdsideal i anmarsj, og i 19. aarhundrede traadte legemomentet mere og mere i baggrunden, ikke mindst under indflydelse af den ny industrialisme. »Arbejde og produktion blev til ideal og snart til idol. Europa trækker i arbejdskittlen. Samfundssind, kundskabsstræben og videnskabelig vurdering bliver kulturprocessens dominerende. Jo mere den vældige industrielle og tekniske udvikling skrider videre fra dampmaskine til elektricitet, des mere fremkalder den den illusion, at kulturens fremskridt bestaar i denne udvikling. Som følge deraf kan den beskæmmende fejltagelse bringes frem og vinde indpas, at økonomiske kræfter og den økonomiske interesse bestemmer verdens gang.«

Sætningen: »Europa trækker i arbejdskittelen« er naturligvis noget dristigt formuleret. Størstedelen af Europas befolkning havde befundet sig i den nævnte kittel siden dens opfindelse. Det kan i denne forbindelse nævnes som en svaghed ved Huizingas bog, at han hverken for middelalderens eller 16.—18. aarhundredes

vedkommende søger at efterspore legemomentets fremtræden i almuekulturen; her savnes jo ikke fra adskillige lande et folkloristisk materiale, som kunde være raadspurgt. Rigtigt er det jo imidlertid uden tvivl, at rationelle nyttesynspunkter fra 18. aarhundredes slutning i langt højere grad end før og i stedse stigende omfang har præget de herskende samfundsklassers tænke- og følemaade. Og for Huizinga staar denne udvikling, der for positivismen og de fra den udgaaede sociologiske tanke-systemer, bl. a. marxismen og den materialistiske historieopfattelse, er baade naturnødvendig og et gode, i nær sammenhæng med legemomentets tilbagetræden. Hverken liberalisme eller socialisme frembød næring for legefaktoren i samfundslivet. Den experimentelle og analytiske videnskab, utilitarismen og reformaanden, Manchester-skolen — alt dette er dødsensalvorlige aktiviteter. Og kunstformer som realisme, naturalisme, impressionisme er mere fremmede for legens idé end alt, hvad der før var naaet til blomstring i kunsten. Et frapperende ydre tegn paa, at kulturlivet blev mere alvorligt, finder Huizinga i fantasielementets forsvinden i den mandlige klædedragt. »Med cylinderhatten sætter det 19. aarhundredes biedermann sin livsalvors symbol og krone paa hovedet.«

Ved sin undersøgelse af vor tids forhold til legen er Huizinga tilbøjelig til at udvise de moderne sports- og kortspilformer fra den rene legesfære; de er for stærkt prægede af alvor og systematik; de har desuden, modsat oldtidens kampege, ingen kulturskabende betydning. Tvivlende stiller han sig ogsaa over for en række fænomener, som han har sammenfattet under betegnelsen »puerilisme«. Han forstaar herved forskellige udslag af tilbøjelighed hos moderne mennesker, især som medlemmer af organiserede kollektivgrupper, til at tage pubertets- eller drengalderens mentalitet til mønster for deres opførsel. Han nævner bl. a. trangen til banal adspredelse, begæret efter grov sensation, lyst til masseopvisninger, trang til at danne forbund eller klubber med bestemte kendetegn, bevægelser og staaende udraab, glæden ved at optræde i marsj og geled, manglende sans for humor, utaalsomhed mod enhver anden mening end ens egen gruppes, modtagelighed for enhver illusion, som smigrer ens egen eller gruppens bevidsthed. Huizinga vil naturligvis ikke benægte, at man finder flere af disse træk i ældre kulturperioder. Men han vil hævde, at de optræder mere en masse og forbundet med større brutalitet i vor tid. Som nogle af de medvirkende aarsager hertil peger han paa inddragelsen af mindre dannede sociale lag i det offentlige liv, afslappelsen af ældre moralske vurderingsprinciper og den langt større lethed ved at lede og paavirke masserne, som teknikens og organisationsformernes udvikling har skabt. Leg i

ægte forstand er der efter Huizingas opfattelse her næppe tale om; fra de primitive og arkaiske kulturers leg adskiller de nævnte fænomener sig i alt fald derved, at en gennem lang tids udvikling vundet aandsmyndighed frivilligt prisgives.

Man fristes til at spørge, om det alligevel ikke er en fra andre af livets omraader tilbagetrængt legetrang, som her søger at faa luft i former, hvoraf i alt fald nogle har lighedspunkter med primitive kulturers kultiske og sociale lege. Paa et andet felt, i den tilbøjelighed, som moderne handels- og industriledere har vist til at sætte rekorder uden hensyn til og ofte i modstrid med det rene nyttehensyn (som ved bygningen af kæmpedampere), sporer han en indtrængen af legens vædekampmoment, hvor dette før, af flere aarsager, gjorde sig langt svagere gældende. Ogsaa i de moderne kunstretningers eksklusive tendenser finder han et lege-moment. »Overalt, hvor et løsen paa -isme holder en kunstretning sammen, ligger betegnelsen: et legefællesskab nær«.

Der er jo næppe tvivl om, at politiken gennem tiderne er blevet opfattet af dens deltagere som den morsomste leg af alle. Huizinga konstaterer i nyeste tid en svinden af legefaktoren i det parlamentariske liv. De ordkampe, i hvilke de store debattører i ældre tid søgte at kappes med hinanden, afløses mere og mere af rent saglige eller pseudo-saglige drøftelser. En Chatham's eller en Hørups talekunst vilde virke fremmed i vore dages rigsdage. Med færre omsvøb, i mindre legende former end før sættes her de forskellige klassers og erhvervsgruppers standpunkter og krav frem mod hinanden. Stærkere fremtrædende finder Huizinga stadig prestigemotivet i den internationale politik: hævdselen af egen national og kulturel særart og herskerstilling eller tilfredsstillelsen af statsledernes ærgerrighed. Spændings-, vovespil- og risikomomentet fattes heller ikke. »Selvom ogsaa alt, hvad der forbinder krigen med fest og kultur, er gaaet tabt i den nutidige krigsforberedelse, fra legens tryllekreds har den ingenlunde befriet sig«.

Det er et stort emne, som Huizinga har bundet an med i sin ikke ret store bog. Adskillige spørgsmaal, som man kunde ønske alsidigere belyst og gennemdrøftet, er kun skitsemaessig behandlet. Og behandlingen virker flere steder ensidig. Den historiske materialisme bringes ikke ud af verden blot ved at betegnes som en »beskæmmende fejltagelse«. Siden stenalderen har jo dog menneskenes flertal trællet under nyttehensynets aag, og ingen forstaar kulturlivets former uden hensyntagen til erhvervslivets. Naar det 19. og 20. aarhundrede virker mindre »legende« end deres forgængere, har ændringer i produktionsforholdene en betydelig andel i denne udvikling. Men det er forfriskende at faa fremdraget ogsaa de ikke nyttebestemte faktoreres indflydelse, og Huizinga har

utvivlsomt ret i, at de virksomhedsformer, som han samler i legens begreb, og den dermed sammenhørende stemning har spillet en større rolle i den menneskelige kulturudvikling, end historikere hidtil i deres filosofi har drømt om — selvom grænserne mellem »leg« og »alvor« sandsynligvis flere steder skal drages anderledes, end han gør det.

Der er sikkert adskillige, som haaber, at legemomentet i kulturen helt vil forsvinde fra saavel stats- og erhvervslivets som de sociale organisationsformers omraade. Men hvor stor en plads vil der saa blive til overs for den menneskelige virksomhedssfære, hvor nyttehensynet kan glemmes, og aanden bevæge sig frit og nyskabende?

Aldous Huxley har i sin bog »Brave New World« digterisk udmalet, hvor langt man anno langt ude i fremtiden er naaet i retning af at skabe et fint afbalanceret og standardiseret samfund paa lykkeprincipets og utilitarismens grundlag, et samfund, hvor bl. a. alle dybere emotioner med undtagelse af de rent sensuelle er bandlyst. Saa var der en mand af den højeste kaste (Alpha-plus), som det offentlige udragningsinstitut kunde frembringe, som — vel paa grund af en teknisk fejl ved hans genetiske proces — begyndte at tænke selvstændigt og skrev »A new Theory of Biology«. »The World Comptroller for Western Europe« fik bogen til censur og fandt den som tankearbejde mesterlig, men højst betænkelig i dens tendens. Den var egnet til at forvirre de højere, i de anerkendte tænkeformer skolede kaster — »faa dem til at glemme deres tro paa lykken (happiness) som den højeste guddom og i stedet faa dem til at begynde at tro, at maalet var noget hinsidigt, noget uden for den nuværende menneskelige sfære; at livets formaal ikke var opretholdelsen af velvære, men en forstærkelse og forfinelse af bevidsthedslivet, en udvidelse af erkendelsen«. Han tog sin pen og trak en tykkere streg under ordene »Maa ikke udgives«. Saa sukkede han. »Sikke sjov det vilde være,« tænkte han, »hvis man ikke var nødt til at tænke paa lykken.«

Huizinga har skrevet sin bog i en stemning, som minder om verdenskontrollørens. »Naar den menneskelige tanke overskuer alle aandens skatte og prøver al sin kunnens herligheder, finder den paa bunden af hver alvorlig dom stadig dog en rest af problematik Og paa det punkt, hvor dommen begynder at vakle, der bukker følelsen af den absolute alvor under.« Han siger i en anden sammenhæng: »Ægte kultur kan ikke bestaa uden en vis legekvalitet, thi kultur forudsætter en vis selvbegrænsning og selvbeherskelse, en vis evne til ikke at se det sidste og højeste i sine egne tendenser.«

C. O. Bøggild Andersen.

Nyt fra historisk Videnskab.

Breve til og fra Mogens Gyldenstjerne og Anne Sparre, udgivne ved E. Marquard (af Selskabet for Udgivelse af Kilder til dansk Historie) I—III (Kbh. 1929—41) foreligger nu komplet. Ved Siden af G. L. Wads Udgave af *Breve til og fra Herluf Trolle og Birgitte Gøje* og G. Bangs af *Breve til og fra Christoffer Gøje og Birgitte Bølle* repræsenterer Værket en uvurderlig Lettelse af Arbejdet for Studiet af det 16. Aarhundredes ikke blot politiske, men ogsaa kulturelle Historie. Samlingen omfatter over 1300 Breve, hvoraf henved en Trediedel er kongelige Missiver, som kun er gengivne i Uddrag; til Slut er aftrykt Mogens Gyldenstjernes to Testamenter. Bortset fra Missiverne er de flittigste Brevskrivere Henrik Gyldenstjerne, Dronning Dorothea, Peder Esgeesen Bille, Johan Friis, Henrik Rosenvinge, Hans Skovgaard og Herluf Trolle — og saa Mogens Gyldenstjerne selv, hvis Breve mærkeligt nok ikke er medtagne i Fortegnelsen over Brevskrivere III, S. 305. Noterne kunde man hist og her ønske fyldigere. En Nyhed af Værdi er Sagregisteret ved Bogens Slutning, hvor allehaande materielle og kulturelle Genstande, der omhandles i Brevene, er registreret, lige fra Brændevin og Konfekt til Religion og Varsler. Den Slags Register kan naturligvis indrettes paa forskellig Maade. Det allerførste Ord i dette er Aa, og man henvises her til I, S. 292, hvor der omtales en Aa ved Varberg, som er frosen. Det er et Spørgsmaal, om dette i Forbindelse med Ordet Aa har nogen Betydning; derimod kunde der vel have været Grund til at samle alle Vejrangivelser f. Eks. under Vejrlig — der er en Rubrik: Storm og Uvejr, men ikke Regn, Frost o. l. Der kunde gøres andre Bemærkninger af lignende Art, men det modbeviser ikke, at Registeret er en Nyvinding af stor Interesse i Forhold til Wads og Bangs Udgaver. *Pool Engelstoft.*

Visitatsbøger fra vore første evangeliske Biskoppers Haand hører som bekendt til de største Sjældenheder. Egentlig har vi hidtil kun en enkelt udgivet paa Tryk, nemlig den fynske Biskop

Jakob Madsen Vejles, thi Peder Palladius' berømte »Visitatsbog« er i Virkeligheden ikke en Skildring af Tilstanden i Stiftet, men en Række Visitationsforedrag af Bispen, vel snarest samlede af ham for at tjene til Haandbog for hans Kolleger. Det maa derfor kaldes meget kærkomment, naar Arkivar, Dr. *Bjørn Kornerup* nu som Indledning til den nye lundensiske Præstehistorie, »Lunds Stifts Herdaminne«, har udgivet den *Visitatsbog fra Lundebisperne Poul Mortensen Aastrup og Mads Jensen Medelfar*, som opbevares i det danske Rigsarkiv og omfatter Aarene 1611—1637. Bogen var ganske vist tidligere benyttet i Uddrag af d. 19de Aarhundredes Forfattere Rietz, Hübertz, Cavallin og Skarstedt m. fl., navnlig i disses Skole- og Præstehistorier, men Uddragene var ikke grundede paa et virkeligt Studium af Haandskriftets Oprindelse, ligesom de heller ikke overflødiggjorde en Offentliggørelse af dette i dets Helhed. Nu foreligger der altsaa for første Gang en Udgave af dette kirkehistoriske Kildeskrift med en Indledning, hvori Udgiveren bl. a. uigendriveligt paaviser, at Manuskriptet maa stamme fra den sidstnævnte af de to Bisper M. J. Medelfar (1620—37). der som Indledning ved hvert enkelt Sogn har ladet indføre Optegnelserne om Tilstanden her under hans Forgænger P. M. Aastrup.

De to Biskopper har i Bogen givet Meddelelser om tre Forhold, der særligt maatte interessere dem under deres Visitatser: Kvaliteten af Præstens Præken og af Menighedens Katekismekundskab samt den moralske Tilstand saavel hos Præsten som hos Menigheden. Da der gives fyldige Oplysninger i alle disse Retninger, bliver Visitatsbogen for os et meget værdifuldt Kildeskrift til Belysning af Skaanes Kulturforhold paa Christian IV.s Tid.

Det maa straks siges, at det ikke er noget lyst Billede af de religiøse og moralske Tilstande, der gennem et Mylder af Detaljopgivelser her tegnes for os. Vi er nu et Par Generationer fra Reformationens Indførelse; de økonomiske Forhold maa betegnes som ret gunstige i de første Tiaar af Christian IV.s Regering, og dog synes man at være naaet mærkværdigt kort frem i Arbejdet paa at højne Folket. Ganske vist findes der mange flinke Præster, men lige saa mange er daarlige Prædikanter eller behæftede med moralske Brist, lever i et slet Forhold til Hustru og Menighed og er fængslede af rent verdslige Interesser. »Mala bestia« siger Biskoppen kort, men fyndigt om Præsten i Silvåkra og Revinge. Endnu værre staar det næsten til med Menighedernes Kirkegang og Ungdommens Oplæring, hvorfor Ansvarer vel særligt paahviler de middelmaadige Degne. Naar Forholdene er saa brogede allerede i de nærmeste Sogne omkring Lund, er det

klart, at det ikke bliver bedre, naar man kommer længere bort; selv i Malmø, hvor Præsterne dog roses for deres Liv og Lære, fandt Bispem 1615 Skolens Tilstand »miserum et nutantem«. De mest tilfredsstillende Præster synes iøvrigt Købstæderne at have haft (Ystad, Simrishamn, Landskrona, Helsingborg og Kristiansstad), men selv her var det oftest kun saa som saa med Undervisningen. Mærkes bør det dog, at det ingenlunde er Reglen, at Forholdene skulde være daarligst i de fattige og afsidesliggende Skovegne. Tværtimod er det ofte her, man møder den bedst oplyste Ungdom og den livligst interesserede Almue.

Det maa være nok med disse Antydninger paa dette Sted. Det vil af dem fremgaa, at et videre Studium af dette værdifulde Materiale vil kunne give gode Resultater, ikke alene for Lokalhistorien, men ogsaa for en almindelig Undersøgelse af de aandelige Forhold i Østdanmark paa Christian IV.s Tid. At man herved med Tryghed kan bygge paa den af Dr. Kornerup leverede Udgave, overbevises man hurtigt om, naar man gennemgaa den Tekst, som den kendte og kyndige Udgiver har stillet paa Benene. En nærmere Prøvelse er for Tiden udelukket, da Rigsarkivets Originalmanuskript er utilgængeligt. Men en Sammenligning mellem de Skriftprøver, som Udgiveren meddeler S. 16—17 og Transcriptionerne af samme S. 74—75 og S. 107—108, giver kun Anledning til faa Protester¹. Man maa derfor haabe paa, at der ikke maa gaa for lang Tid hen, før den leverede Tekst bliver videnskabelig udnyttet.

Knud Fabricius.

Det er naturligt, at »Politiken« har ønsket at fejre Hundreaarsdagen for Hørups Fødsel med et Mindeskript: Erik Arup: *Viggo Hørup. Et Mindeskript i Anledning af Hundreaarsdagen for hans Fødsel.* (1941). Det er at beklage, at den ikke har anlagt — eller gennemført — det med længere Aandedrag og i bredere Stil. Er end de direkte biografiske Kilder faa, der er dog en rig Baggrund af Fortid og Samtid at sætte dem op imod, og der er Hørups vældige journalistiske Livsarbejde, der for største Delen gemmer sig ukendt i Bladets første tyve Aargange. Hvilket Værk til dansk Aands og dansk Politiks Historie kunde der ikke komme ud heraf! Professor Arup, som i mange Henseender er

¹) Vigtigst er S. 75 L. 6: »7 octobris«, læs »7 decembris« (xbris) og L. 11: »facit«, læs »fecit«. — S. 107 L. 6 er Ordene »M. Jørgen pastor et præpositus« overstregede i Originalen. L. 8 staar der efter »Johannes Andreæ« overstreget »Hanns«. Endelig burde L. 10 og 12 »s. r. m.« være trykte med store Bogstaver (= Sua Regia Majestas).

som skabt for Opgaven, har ikke haft Tid og Resignation til at lægge den paa sine Skuldre. Det, der er kommet ud af hans og Bladets Samvirken, er et glimrende skrevet, hastigt Essay, sat op i skiftende Billeder og fuldt af blinkende Indfald og Vurderinger, rigt paa dristige Paastande og frugtbare Synspunkter, men alt for aforistisk til at give et blivende videnskabeligt underbygget Billede af Manden og Tiden. En vellykket Folkebog om Hørup, men ikke mere.

Naar et Dagblad udgiver et Mindeskrift om sin Stifter og sit største Navn, maa det nødvendigvis blive en Hyldest. Det er ingen Bebrejdelse mod Professor Arup, at han har fulgt Parolen, thi han har haft sit Hjerte fuldt ud med i Værket. Alligevel kan det siges om hans Bog som om Thaulows langt ringere skrevne om Estrup, at der mangler en Smule besindig Kritik over for Emnet. Den taber derved i Dybde, fordi Fæstbruset overdøver Fortolkningen. Professor Arup begynder (S. 9) med at slaa en Højrelegende om Hørup ihjel, den, at han hele sit Liv bevarede Skoletidens Had til de nationalliberale, og at det var det egentlig drivende i hans Politik. Nu er det naturligt, at der danner sig Legender om store Politikere. Der var en konservativ-radikal Legende om J. C. Christensen, og der var ogsaa en radikal Legende om Hørup (man læse til Forstaaelse Edv. Blaumüllers Skitse »Ulvens Forvandlinger« i »Græske Masker«, 1907). Men er der dog ikke et Gran af Sandhed i Legenden, og er der mindste Grund til at lægge Skjul derpaa? Hørup kom som Søn af en fremmed Race ind mellem Embedsmands- og Grossererdrengene, han vidste det, og han har sagt med tydelige Ord, at Bevidstheden blev ham til Styrkelse. Hans Had var ikke Misundelse og ikke Mindreværdskompleks, men det var der, og det er en Del af Baggrunden for hans Virke.

Det forekommer mig, at Professor Arup tager noget af Perspektivet i Hørup bort ved sin Polemik mod Legenden. Han er ellers omhyggelig nok med at skildre den personlige Udvikling hos ham og ser med Rette Villien til Selvudvikling som et af hans dybeste Karaktertræk. Derimod skorter det i ikke ringe Grad paa en almindelig Placering af Hørup baade i Forhold til Fortid, Samtid og Fremtid. Det hele kalejdoskopske i Fremstillingen virker splittende. Kapitlet om den gamle Bonde- og Lærerslægt er inciterende, men der kunde af Hørups senere Journalistik hentes mange Træk til at søge hans politiske og litterære Forbindelser bag ud oplyst, og det vilde have større systematisk Interesse. Paa samme Maade savnes den samlede Redegørelse for Hørups Stilling i Venstre og til de andre Førere, og endelig

er det kun lidt og spredt, der siges om hans Betydning for Eftertiden, et Spørgsmaal, der har og vil vedblive at have den største Interesse. Man har Følelsen af, at Professor Arup meget vel kunde have givet disse Redegørelser, om Tid og Plads ikke havde hindret det.

Den samlede, afsluttende Biografi af Hørup er saaledes ikke skabt. Men der er, som altid, naar Professor Arup skriver, givet værdifulde Udsyn og Indfald dertil. Han lodder ikke paa langt nær Dybden i Paaskeforhandlingerne 1888 (S. 175 ff.), som han skynder sig alt for meget med at affærdige. Men han har i øvrigt adskillige slaaende Bemærkninger om Forfatningskampen. Til Gengæld ogsaa en Del Overdrivelser og Tvivlsomheder. Man bliver ikke færdig med Estrup ved at tale om hans Selvovervurdering og Selvoptagethed (S. 100), og det er i en historisk Skildring uheldigt at efterligne Agitatoren Hørup i Udtryk som den »sleske N. J. Larsen« (S. 195) og Kriegers »usigelige Stupiditet« (S. 137). Professor Arups Skildring af Bergs Brud med de radikale 1883 (S. 148—51) er typisk for det agitatorisk-journalistiske Sving i hans Fremstilling. Det er meget muligt, at Bergs Samtale med Kongen og hans — overmaade berettigede — Lyst til at blive Minister har virket med til hans »Frafald«, men det er ikke til at komme udenom, at Forholdet mellem det grundtvigske og det litterære Venstre længe havde været vanskeligt. Det fremgaar tydeligt af Brandes-Brevene; allerede 6. Januar 1882 (III, S. 340) skriver Georg Brandes til V. Pingel: »Berg er ustyrlig af Rædsel for den Alliance, han selv har stiftet med Fritænkerne, og vilde nok helst af med den strax«. Det er meget muligt, at det ikke saa meget var Berg selv som hans Vælgere, der var ængstelige, men en parlamentarisk Politiker kan nu en Gang ikke altid handle for sig selv alene, og der er ikke det mindste uforstaaelige i, at en ret tilfældig Tildragelse som Edv. Brandes' Grundtvig-Artikel kan bringe Forholdene til Krisis.

Om Højskolen gør Professor Arup en besynderlig og en slaaende rigtig Bemærkning. Han taler om Bjørnbak som Indleder af en Højskole bygget paa Kundskabsmeddelelser alene, og siger (S. 63) at den »pludselig blev mødt med et direkte Modstød fra den grundtvigske Højskoles Side«. I dette »pludselig« ligger der en mærkelig Forskydning af Tidsforholdet. Derimod har Professoren ikke lidt Ret, naar han (S. 208 f.) skriver, at Hørups aandelige Paavirkning har virket stærkest inden for Højskolen — selv om maaske denne ikke sætter Pris paa at høre det.

Hørup var først og fremmest Journalist. Hvis man ved Politiker forstaar Taktiker, var han ikke nogen stor Politiker. Som

Taler byggede han sikkert ogsaa paa velgennemtænkte Manuskripter, og han var ingen stor Debattør. Men hans Arbejde ved Skrivebordet er i Sandhed nok til at skabe ham en fornem Plads i dansk Aandslivs Historie. Det fortjener at studeres og at faa sin brede Monografi. Det er ikke alene suverænt i Formen og dybsindigt i Tanken, det er personligt ægte. Herom gør Professor Arup (S. 195) en Bemærkning, der kan tjene til Belæring for dem, der ikke forstaar, hvorfor Hørup øvede den stærke Magt over sin Samtid: »Der var i alt hvad Hørup skrev ingen Bihensigter, ingen skjulte Formaaler, ingen Interesser, der skulde plejes. Hørup meddelte hver Læser sin oprigtige Mening, og Læseren selv følte sig som et bedre, oprigtigere og ærligere Menneske ved under Læsningen at have været ligesom i Stue med, have talt aabent ud med en saa sanddru og aandsfornem Mand. Sandfærdigheden, Oprigtigheden — det var den dybe Charme ved Hørups hele Journalistik«.

Poul Engelstoft.

Det er ikke Tvivl underkastet, at der er Brug for en Skildring af J. C. Christensen og hans Politik, men Opgaven er svær. Ikke alene er der faa Politikere i første Linie, som har efterladt sig færre skriftlige Kilder end han, hans Personlighed og Politik var i sig selv af den Art, at man vanskelig trænger til Bunds i dem. Det gælder ham som andre førende Statsmænd, at hans Historie i lange Perioder saa godt som falder sammen med Landets, og det er ofte umuligt haarfint at paapege hans personlige Del i Begivenhederne. Om hans Personlighed kan der som i andre lignende Tilfælde gives en Mængde mere eller mindre oplysende Anekdoter. At sammenarbejde Historie og Anekdoter til en virkelig psykologisk Enhed er for Christensens Vedkommende i hvert Fald endnu ikke muligt, om det nogen Sinde bliver det. Af de to Bøger, der nu foreligger, giver Højskoleforstander Frode Aagaards (*J. C. Christensen*. I Serien: Mænd, der byggede Danmark (1941)) en i alt væsentligt klar og paalidelig Fremstilling af Christensens Udvikling og Indsats i vor politiske Historie, saaledes som den i det hele forud var kendt. Desuden er der en Islæt af Anekdoter, hvoraf mange ogsaa var kendt i Forvejen. Bogen udfylder meget vel sin Plads som en populær Fortælling om den store Politiker. Redaktør Knud Rée har gjort sig Opgaven noget større (*Bogen om J. C. Christensen*. Redigeret af Knud Rée Skrevet af Salomon J. Frifeldt, Dr. phil. Hans Jensen m. fl. (1941)). Halvdelen af hans Bog bestaar af Salomon J. Frifeldts Skildring af J. C. Christensen som Menneske.

Den er skrevet af en Vestjyde og bygget over Oplysninger fra et halvthundrede Personer, der har kendt Politikeren og for største Delen ogsaa er Vestjyder. Den giver et noget sammenstykket og flimrende, men ganske fyldigt Billede af Manden, som han var over for andre. Naar den ikke naar dybere, end den gør, skyldes det nok det Faktum, at Christensen aldrig gav mere af sig selv, end han vilde. Det er i hvert Fald rigtigt, at det var paa høje Tid, at disse Beretninger blev optegnede, hvis det ikke skulde blive for sent, og et og andet af historisk Værdi er der ogsaa deri. Det næste større Afsnit af Bogen er Hans Jensens Skildring af J. C. Christensen som Politiker. Den danner et Sidestykke til Aagaards Bog, men den graver en hel Del dybere — ikke i det positive Stof, thi der har den ene Forfatter ikke raadet over mere end den anden, men i Synspunkter og Ræsonnementer. Den biografisk forherligende Ramme har ikke tilladt Hans Jensen at give nogen videnskabelig afmaalt og udtømmende Karakteristik, men han gør paa mange Steder Iagttagelser af Interesse. Det er rigtigt, naar han ser Christensen som Manden fra Forfatningskampens Tid mere end den sociale og økonomiske Politiker, der er i de sidste Tiaar er blevet Typen. Det er berettiget stærkt at fremhæve, at Christensen altid var imod Klasseregimente. Han var afgjort en Landspolitiker, en Repræsentant for dansk Kulturenhed, og Indignationen mod ham fra Intelligensens Side var derfor i en sjælden Grad uberettiget. Det er forstaaeligt og uundgaaeligt, at et nyt Lag, der trænger frem til Magten, et nyt Parti, der faar sit Program paa Dagsordenen, møder Tvivl og Uvillie. Men hvad Christensen angik, var der saa vist ingen Grund til at tro, at han vilde omstyrte noget helligt. Hans Jensen paapeger fremdeles, hvorledes Christensen med stor taktisk Klogskab udnyttede Forliget 1894, samtidig med at han fordømte det. De moderate Føreres Ubehændighed havde banet ham Vejen, men faa danske Politikere vilde have formaaet at følge den saa maalbevidst som han. Anm. har altid ment, at Aarene 1894—1901 var Christensens Kulminationsperiode. For Ministeraarene flyder Kilderne endnu sparsommere end for de tidligere; bl. a. savnes haardt Belysning af den frikonservative Politik og dens Samspil med Venstre. Om Alberti-Affæren gør Hans Jensen rolige og velovervejede Bemærkninger, og han ser rigtigt, hvorfor Christensen med den ham egne sikre Vurdering af Situationer og Tider i Begyndelsen af 20'erne ansaa sin Gerning for endt — en ny Type af Politikere var nu i Udvikling. Det ligger efter det ovenfor sagte i Sagens Natur, at Hans Jensen ikke har givet nogen psykologisk Udredning af, hvorfor og hvordan Christensen

foretog sin ganske utvivlsomme, men i høj Grad tilladelige Svingning i Forsvarsspørgsmaalet. Ud fra det foreliggende Stof giver hans Kapitel alt i alt en tilfredsstillende og interessant Fremstilling. Bogens sidste fire Ark optages af »Minder og Indtryk«, skrevne af tyve Personligheder i dansk Politik og Presse, deriblandt Th. Stauning og P. Munch. Ogsaa her er adskilligt af Interesse, om end det hele falder lidt tyndt og broget ud. Det springer i Øjnene, at der (af gode Grunde iøvrigt) ikke mellem Fortællerne er noget Medlem af Ministeriet Deutzer og af Ministeriet J. C. Christensen kun Jensen-Sønderup, der traadte ind et Par Maaneder før Ministeriet faldt. Heller ikke er der Udtalelser fra nogen af de mange Embedsmænd, Christensen som Minister havde med at gøre. Der er her et helt Kapitel, som burde skrives, hvis det overhovedet nu er muligt. Christensen var en ypperlig, overlegen og elskværdig Administrator, og han var ikke mindst i denne Egenskab det slaaende historiske Bevis for, at Minister-skiftet 1901 ikke alene var politisk, men ogsaa saglig fuldt for-svarligt.

Poul Engelstoft.

Med femte bind af *Bornholms politiske Historie fra 1848 til vore Dage* fører finansminister K. H. Kofoed sin fremstilling op gennem den halve menneskealder fra 1894 til 1910. Dette afsluttende aar er vilkaarligt valgt, og det havde ogsaa oprindeligt været K.'s hensigt at lade afsnittet gaa til 1913, da det maadeholdne Venstres kortvarige storhedstid i dansk politik hørte op. I en efterskrift dateret april 1940 motiverer han, hvorfor han stopper brat med folketingsvalget i 1910: de krav, som de ændrede tilstande i landet stiller ogsaa til hans arbejdskraft, levner ham ikke tid til historiske studier.

Det første ti-aar af den periode, det nye bind behandler, var Venstre-reformpartiets ubestridte magtperiode i bornholmsk politik. Allerede i 1892 havde den ivrige bergianer N. Ingvard Jensen erobret Aakirkebykredsen fra de Moderate. I Forligets 12. time sprang den hidtil moderate M. P. Blem, som allerede i 1881 tog Rønne-kredsen fra Højre, i Albertis og Ole Hansens følge bort fra den Bojsenske politik og stemte mod Forliget. Baade Ingvard Jensen og Blem deltog i dannelsen af Venstre-reformpartiet det følgende aar. Da de to hidtil stridende folketingsmænd kom paa linje med hinanden, vendte deres før saa rivaliserende presseorganer Bornholms Tidende og Bornholms Dagblad sig ogsaa i samdrægtighed til kamp mod deres fælles modstandere, som forøvrigt var ganske kraftsløse. Hverken i

pressen eller paa møder hævdede sig en eneste moderat røst til forsvar for Forliget, og ogsaa Højre var fuldstændig slaet af marken overalt paa øen. Dets kamporganisationer, de konservative Klubber, sygnede hen og forsvandt, og vælgerforeningerne stagnerede. Tilmed havde partiet helt mistet sit kampmod og initiativ og opstillede overhovedet ingen kandidat i Rønne mellem valgene 1892 og 1909. Ved landstingsvalget i 1898 gik endda det bornholmske landstingsmandat over til Venstrereformpartiet, som fra nu af og indtil 1909 sad inde med alle Bornholms tre rigsdagsmandater.

Men netop i 1890'erne begyndte socialdemokraternes og fagforeningernes ihærdige arbejde paa at vinde indpas i den bornholmske befolkning, oprindelig støttet og opmuntret af venstremændene, som paa denne tid først og fremmest betragtede dem under synsvinklen: allierede i kampen mod Højre. Fagforeningerne paa Bornholm havde forresten særlige vanskeligheder at kæmpe med, som var ukendte i det øvrige land og leder tanken hen paa lignende hindringer for organiseringen af arbejderne i U. S. A. En ikke ringe del af de bornholmske arbejdere bestod nemlig af tilrejsende eller indvandrede svenskere, som var meget nøjsomme, stillede mindre krav end de indfødte arbejdere og paa grund af sproget var vanskelige at faa i tale baade ved møder og i pressen. Ikke førend 1889 stiftedes den første fagforening i Rønne af typograferne. Samme aar dannede det specifikt bornholmske erhverv stenhuggerne deres organisation. Men først fra 1895 kom der for alvor gang i dannelsen af fagforeninger, som 1898 samledes i en fællesforening for hele øen. Parantetisk kan bemærkes, at Bornholm overhovedet ikke blev ramt af den store lockout i 1899, fordi de bornholmske arbejdsgivere ikke var medlemmer af arbejdsgiverforeningen.

Allerede i 1890 var der blevet skabt et organ for den politiske socialisme paa Bornholm ved oprettelsen af »Socialdemokratisk Forbund for Rønne og Omegn«. I 1899 indtraadte typograf Niels Nielsen, som samme aar blev formand for den faglige fællesforening, i bestyrelsen for den politiske organisation og begyndte nu et utrætteligt pionerarbejde for socialismens sag paa Bornholm. Navnlig virkede han energisk for oprettelsen af et parti-blad paa øen, og i 1902 kronedes hans anstrengelser med held, da Bornholms Social-Demokrat begyndte sin virksomhed. Med bladet kom ogsaa muligheden for at give agitationen langt større effektivitet, og det gav desuden anledning til, at der tilførtes det bornholmske socialdemokrati en første rangs kraft i den nye redaktør Christian Nielsen Hauge. N. Nielsen og C. N. Hauge

blev deres partis banebrydere paa øen, og deres avancement opad paa magtens og embedernes stige var ligesom et barometer for socialdemokratiets sejrsvindinger paa Bornholm. I 1903 valgtes N. Nielsen ind i Rønne ligningskommission, i 1909 i byraadet, og i 1917 blev han borgmester, et embede, han beklædte til 1942, kort før sin død i samme aar. I 1936 fik han desuden sæde i landstinget ved det berømte lodtrækningsvalg, som gjorde hans stemme til den udslagsgivende i dette ting. Mens N. Nielsen gik i spidsen ved kampen om magten i kommunen, førte Hauge de socialdemokratiske bataljoner i slagene om valgkredsen Rønne. Allerede i 1903 efter bruddet mellem Socialdemokratiet og Venstre stillede han sig mod Blem og fik 717 stemmer mod venstremandens 1437. Da han 1906 avancerede til at have 1089 mod Blems 1280, ansaa Blem det for opportunt at opgive den kreds, han sejrrikt havde hævdet, lige siden han 1881 fortrængte højremanden. Ved det bevægede forsvarsvalg i 1909 lykkedes det da endelig Hauge at erobre kredsen i en trekantet kamp mod en ny venstremand og en repræsentant for Højre, som opstillede for første gang siden 1892. Da Højre og Venstre indgik deres alliance ved valget 1910, maatte Hauge dog atter bide i græsset. Valget i 1913 satte ham igen ind i Folketinget, og fra da af har kredsen altid tilhørt socialdemokraterne. Samme aar, som Rønne-kredsen gik tabt for Venstre, blev Ingvard Jensen kastet i Aakirkeby-kredsen af sin radikale modkandidat, den senere departementschef og finansminister K. H. Kofoed, bogens forfatter og paa det tidspunkt adjunkt ved Rønne statsskole. Hauge forlod Bornholm i 1920 for som redaktør og folketingsmand i Odense at konsolidere det derværende socialdemokrati, som var gaaet i stærk opløsning efter Marotts brud med partiledelsen om foraaet.

Iøvrigt adskiller K.'s bog sig hverken i form, emnevalg eller behandlingsmaade fra værkets forudgaaende bind, som anmeldtes i dette tidsskrifts 10. R. IV, 480 ff. og V, 560 f. Foruden deres betydning for lokalhistorien har de navnlig værdi ved at vise, hvordan det politiske liv i folket formede sig i organisationer, paa møder og i pressen, baade paavirkende rigsdagspolitikken og selv præget af denne. En række saadanne undersøgelser, der ikke nødvendigvis behøver at anlægges paa samme maade som i dette værk, af karakteristiske valgkredse, vil være det nødvendige supplement til en rigsdagshistorie, før dansk politik i tiden mellem grundlovens givelse og verdenskrigen kan siges at være tilfredsstillende behandlet.

Som et supplement til Kofoeds fremstilling af de politiske forhold paa Bornholm mellem 1902 og 1910 kan anbefales C. N.

Hauges skildring i sine sobre og menneskeligt tiltalende »*Erindringer 1870—1924*« (1937), der rummer nogle illustrerende smaa-træk, ikke mindst hvad fagforeningerne angaar.

Frantz Wilhelm Wendt.

Rigsdagens arkivar og bibliotekar Victor Elberling, som siden 1924 udgiver den meget paaskønnede og benyttede *Avisaarbogen*, har i 1939 udsendt en slags indledning til denne annal-række: *Danmark under Verdenskrigen og i Efterkrigstiden. Uddrag af Aviserne 1914—23*. Ligesom avisaarbøgerne indeholder den nye bog i klar og koncis form en oversigt over de vigtigste danske begivenheder ordnet dag for dag. Paa grund af det længere tids-perspektiv, som tillader at udskille det rent døgnbestemte, er oplysningerne betydeligt færre end i de løbende aarbøger. Lige-som i disse vejledes brugerne gennem stoffet af saavel person-som sagregistre, der er forudsætningen for, at denne interessante og nyttige bog helt kan gøre fyldest.

Frantz Wilhelm Wendt.

Som en af de største Kraftkilder for Fremme af Studiet af Hertugdømmernes Historie i Tiden efter 1920 maa utvivlsomt fremhæves »Selskabet for slesvig-holstensk Historie«. Dette Selskab, der i Øjeblikket tæller ca. 700 Medlemmer, har i de sidste Aar udfoldet et frodigt Initiativ, og takket være rigelig Støtte af offentlige Midler har det dels selv, dels i Forbindelse med andre videnskabelige Institutioner kunnet udsende ikke mindre end tre historiske Tidsskrifter foruden en Række andre større Publikationer. Selskabets ældste og fornemste Skrift er *Zeitschrift der Gesellschaft für Schleswig-Holsteinische Geschichte* der udkommer med eet Bind om Aaret paa ca. 4—500 Sider (undertiden mere). Endvidere udsender Selskabet siden 1935 Tidsskriftet *Nordelbingen*, der indtil Dato er udkommet i 16 Bind. Som det sidste Tidsskrift kan endelig nævnes *Offa*, der udsendes i Forbindelse med »das Museum vorgeschichtlicher Altertümer« i Kiel, og som udeluk-kende optager arkæologiske Bidrag. Ved Siden af Tidsskrifterne offentliggør Selskabet en Serie Publikationer af større Format. Der er først og fremmest *Quellen und Forschungen zur Geschichte Schleswig-Holsteins*, hvoraf der indtil 1940 er udkommet 20 Bind. Endvidere staar Selskabet som Udgiver af Publikationen *Quellen und Forschungen zur Familiengeschichte Schleswig-Holsteins*. Af dette Værk er der indtil nu kommet 4 Bind. Endelig bør nævnes

Studien zur schleswig-holsteinischen Kunstgeschichte, hvortil Selskabet ligeledes lægger Navn. Naar hertil endelig føjes Selskabets Andel i Udgivelsen af den særlige Bibliografi til slesvig-holstensk »Geschichte und Landeskunde«, af Samlingen »der schleswig-holsteinischen Regesten und Urkunden«, hvoraf er udkommet 6 Bind, og af »die Geschichte Schleswig-Holsteins«, kan man nok sige, at Selskabet videnskabelig set har begge Hænder fulde.

Blandt Selskabets mange Publikationer bærer stadig »Zeitschrift der Gesellschaft für Schleswig-holsteinische Geschichte« Prisen, ikke alene paa Grund af sin Alder, men ogsaa som Følge af sin videnskabelige Standard. Der er indtil nu (1941) udkommet 69 Bind, og Tidsskriftets Redaktion, der i Øjeblikket forestaas af Landsbibliotekar Dr. V. Pauls i Kiel har altid formaaet at samle enhver Tids førende slesvig-holstenske Historikere omkring Tidsskriftet. Gennem Aarene er der gennem denne Publikation offentliggjort et betydeligt Antal videnskabelige Afhandlinger, der har haft den største Interesse ogsaa for dansk Historieforskning, og endvidere har Tidsskriftet ved flere Lejligheder aabnet sine Porte for danske Gæster. Desuden udmærker Tidsskriftet sig ved en fyldig Litteraturafdeling, og Redaktionen betragter det som en vigtig Opgave at følge med i dansk historisk Videnskab og bringe Omtale af de Værker, der har Betydning for Studiet af Hertugdømmernes Historie. Endvidere offentliggøres der i Tidsskriftet aarlige Bibliografier over Litteratur vedr. Hertugdømmerne. Denne Bibliografi, der i Øjeblikket er ført frem til Aaret 1937, er mere omfattende end den historiske Bibliografi, der udsendes her i Tidsskriftet, idet den har givet Begrebet »Landeskunde« en meget vid Definition, saaledes at det bl. a. omfatter Naturhistorie, Geologi og Skønlitteratur.

Ved Siden af »Zeitschrift« er der som nævnt siden 1922 udkommet endnu et historisk eller lokalhistorisk Tidsskrift under Navnet »Nordelbingen« og med Undertitlen »Beiträge zur Heimatforschung in Schleswig, Holstein, Hamburg und Lübeck«. Ogsaa denne Publikation udsendes med eet Bind om Aaret, rigt illustreret og ofte paa 6—700 Sider. Som Titelen angiver, har dette Tidsskrift et videre Virkefelt end »Zeitschrift«, idet det har inddraget hele Egnen nordfor Elben under sin Interessesfære. »Nordelbingen« henvender sig endvidere til en større Læsekreds, og det er i sit Emnevalg mere alsidigt, men i Behandlingen mindre strengt videnskabeligt. Kunsthistorie og Kunstindustri indtager en fremtrædende Plads ved Siden af den egentlige Hjemstavns Historie, og det er udelukkende den snævrere Hjemstavns Problemer, der behandles. Endvidere indeholder Tidsskriftet ikke saa lidt Arkæo-

logi, ligesom moderne Begivenheder og moderne Arbejdsindsats for Slesvig-Holsten tages op til Behandling.

»Nordelbingen« blev grundlagt af Dr. Walter H. Dammann i Flensborg og Dr. Harry Schmidt i Kiel. Medens den første forlængst er død, leder Dr. Schmidt stadig Udgivelsen, i de senere Aar med Støtte af Museumsdirektør Fritz Fuglsang i Flensborg. Tidsskriftet blev oprindeligt startet som et Festskrift til Præsten og Kunsthistorikeren Johs. Biernatzki, men da Bidragenes Antal var meget stort, besluttede man at vove Forsøget med et nyt Tidsskrift, som slog an. I de første vanskelige Aar var afdøde Godsejer Hedemann-Heespen Tidsskriftet en værdifuld Hjælper, der ikke alene pekuniært ydede Støtte, men ligeledes bidrog til at fylde Tidsskriftet med en Række større og mindre Afhandlinger, af hvilke der navnlig er Grund til at pege paa en af hans sidste, nemlig den omfangsrige Afhandling: *Geheimerat Gensch v. Breitenau im Rahmen des Gesamtstaats*«. Ogsaa Professorerne Otto Brandt og Otto Scheel fra Kiel har fra Tid til anden ydet Bidrag, og af Kunsthistorikere bør fremhæves Professor Richard Haupt fra Preetz. Det største Kontingent af Bidragydere har Redaktionen fundet i Landsdelens lokalhistoriske Forfattere, blandt hvilke Lærerne er repræsenteret ved et betydeligt Antal. I 1939 udsendte man et særligt Registerbind, der foruden et almindeligt Person- og Sagregister indeholdt en Forfatterfortegnelse for de første 10 Aargange.

Harald Jørgensen.

I Sammenligning med dansk Historieforskning maa norsk Videnskab siges at ligge betydelig foran med Hensyn til bredt anlagte og udtømmende Skildringer af det 19. Aarhundredes store politiske Personligheder. Efter Professor Halvdan Kohts omfattende Biografi af *Johan Sverdrup* i tre Bind fra 1918—25, fulgte i 1932 Professor Arne Bergsgårds store Biografi: *Ole Gabriel Ueland og Bondepolitikken*. Dette Værk udkom i to svære Bind. I det følgende skal omtales endnu to biografiske Arbejder, der naturligt slutter sig til de allerede udkomne.

I 1939 har den norske Historiker Bjarne Svare saaledes udsendt 1. Bind af en bred Levnedsskildring af Statsminister *Frederik Stang*. Fremstillingen er ført frem til 1856, og det er Meningen, at den skal fortsættes. Forhaabentlig faar dette første meget lovende Bind ikke Lov til at staa alene alt for længe.

Forfatteren gør i sit Forord opmærksom paa, at en Skildring af *Frederik Stangs* Indsats i det offentlige Liv meget let bliver en Redegørelse for Norges almindelige politiske Historie i den paa-

gældende Periode. Dette gælder i særlig Grad Skildringen af Stangs Studenteraar med de svære Brydninger mellem den Wergelandske Studenteropposition, der drog til Felts mod den privilegerede Akademikerstand, og det Parti der fylkede sig om Welhaven, og som længst muligt vilde opretholde den nære kulturelle Forbindelse mellem Universitetet i Kristiania og de akademiske Brødre i København. Stang sluttede sig af fuldt Hjerte til de sidste, og gennem sin Gerning som Universitetslærer ved det juridiske Fakultet, bidrog han paa afgørende Maade til at styrke denne Fløjs stærke Indflydelse i norsk Samfundsliv. For en dansk Læser er det af den største Interesse at se, hvilken Betydning A. S. Ørsteds juridiske Forskning fik for Grundlæggelsen af den nye norske Retsvidenskab, og man har i dette Forhold utvivlsomt Forklaringen paa, at dansk og norsk Retsvidenskab trods den politiske Adskillelse kun fjernede sig ubetydeligt fra hinanden gennem det 19. Aarhundrede.

Efter et kortere Afsnit om Stangs Virksomhed som Højesteretsadvokat kommer Forfatteren til de Kapitler, der er de vigtigste i Bogen, og som omhandler Stangs Gerning som Medlem af den norske Regering og som Chef for det nyoprettede Indenrigsdepartement. Forfatterens Hovedopgave bliver at efterspore de Sager, hvor Stang gjorde en personlig Indsats, og at vise paa hvilke Omraader det lykkedes ham at føre sin Opfattelse til Sejr, og paa hvilke Punkter han maatte bøje sig for Oppositionen i Stortinget. Den, der har arbejdet med de historiske Kilder, der kommer i Betragtning ved en saadan Undersøgelse, nemlig Referater af Rigsdags- og Kommissionsforhandlinger samt Forvaltningsakter, kender de Vanskeligheder, der er forbundet med at bearbejde dette omfangsrige Materiale, saaledes at Fremstillingen ikke svømmer over alle Bredder. Det kan jo ikke nægtes, at disse Kapitler om de norske Vejes og Kanalers Udvikling, om Opretelsen af et bedre Postvæsen og om Grundlæggelsen af de norske Statsbaner er blevet ret udførlige, men det kan vanskelig være anderledes, naar man samvittighedsfuldt vil redegøre for de divergerende Synspunkter. Paa enkelte Punkter har Svare kunnet henvise til Bergsgårds Ueland-Biografi, men i de fleste Tilfælde maa han selv fremlægge hele Materialet. Resultatet af Undersøgelsen er blevet, at Stang hørte hjemme i det konservative Embedsmandsparti, men at han ved forskellige Lejligheder var villig til at imødekomme den voksende Bondeoppositionens Ønsker, hvorved han bragte sig i Modsætningsforhold til den aristokratiske Statholder Severin Løvenskiold. Dennes politiske Indberetninger

til Kongen er stærkt udnyttet, og de virker paa mange Maader som et oplivende Islæt i en ellers ret tør Fremstilling.

I Forbindelse med Bogen om Stang vil det være rimeligt at henlede Opmærksomheden paa Einar Østvedts Levnedsskilddring af Norges berømteste Advokat fra det 19. Aarhundrede, nemlig *Bernhard Dunker*. I Sammenligning med Stang-Biografien er denne Bog af ringere Kvalitet. Fremstillingen falder i tre Hovedafsnit: Juristen, Politikeren og Kulturmennesket, men denne Tredeling er ikke ordentlig gennemført, og navnlig findes der Partier i det sidste Afsnit, som man synes hører hjemme i de to foregaaende. Endvidere har Forfatteren ikke pløjet dybt nok, og Fremstillingen er refererende, hvor man skulde have ventet den analyserende. Men naar disse almindelige kritiske Bemærkninger er fremført, maa det indrømmes, at Bogen giver et anskueligt Billede af denne centrale Skikkelse inden for de politiserende norske Juristers Kreds. Hvad der navnlig fængsler, er Skildringen af Dunkers Virksomhed som Forsvarer i en Række store Retssager. Med Udførlighed gennemgaas Defensoraterne i Justitssagen mod Socialisten Marcus Thrane og i Processen mod Samfundsstøtten, Godsejer Nicolai Jensen, der blev anklaget for at have hugget Træ i Statens Skove. Dunker førte sin Klients Sag til Sejr i begge Tilfælde og grundlagde herved sit Ry som en ualmindelig habil Sagfører, der formaaede at vende en paa Forhaand som haabløs anset Sag til Sejr. Af ringere Betydning er Forfatterens Redegørelse for Dunkers politiske Indsats, idet han her indskrænker sig til et Referat af Dunkers Bøger og Flyveblade om den norske Forfatning og om en Revision af Foreningsakten mellem Norge og Sverige. Selv om det har sin Værdi at faa et koncentreret Referat af Dunkers Hovedtanker, savner man en Vurdering af dem, og man trættes ved de hyppigt forekommende, lange Udbrud af Begejstring hos Bjørnstjerne Bjørnson for Vennen Dunker og hans Meninger. I Stedet for selv at tage Stilling til Spørgsmaalene skjuler Forfatteren sig bag Bjørnson og lader ham tale, og med al Respekt for denne, er det dog ikke hans Stilling til disse vigtige statsretlige Problemer, som man søger i en moderne Biografi af Bernhard Dunker.

Harald Jørgensen.

Som Resultat af en længere Aarrækkes Studier i Vatikanerarkivet kunde Arkivråd, fil. dr. L. M. Bååth allerede 1936 som en Del af »Diplomatarium Svecanum« (Appendix) udsende første Halvbind af en stort anlagt Publikation, de saakaldte *Acta*

cameralia af Serien »Acta Pontificum Svecica« (jvfr. 10. R. IV, 203 f.), og nu — 1942 — foreligger andet Halvbind, hvormed hele Materialet fra de ældste Tider indtil Afslutningen af Avignonperioden (1062—1370) er offentliggjort. Værket er forsynet med en længere Fortale (paa Latin), hvori Udgiveren bl. a. giver en Redegørelse for det mangeaarige Forskningsarbejde i Vatikanet, ogsaa fra dansk, norsk og finsk Side, og for den Praksis ved fælles Undersøgelser, der efterhaanden udviklede sig paa dette Omraade. Desuden meddeles heri en værdifuld Udsigt over de Rækker af Kildestof, der er kommet til Anvendelse i Udgaven. Særlig interessante er Oplysningerne om Materialet i Vatikanets Arkiv, dels i det apostolske Kammer, dels i det pavelige Kancelli. Udgaven selv indeholder for det paagældende Tidsrum paa Grundlag af alle forhaandenværende Kilder Aktstykker vedrørende Kuriens økonomiske Mellemværender med Sverige og med svenske Personligheder. Arbejdet er bredt anlagt, saaledes at ikke blot de egentlige Kameralakter er meddelt, men ogsaa mange Breve fra det pavelige Kancelli, som er af Interesse til Belysning af økonomiske Transaktioner. Det er et stort og rigt, for en væsentlig Del hidtil ukendt Kildestof, som hermed er blevet gjort tilgængeligt for Forskningen, og man maa meget haabe, at det maa give Anledning til fornyede Behandlinger af de mange Spørgsmaal, til hvis Udredning det indeholder Bidrag. Ikke blot har Udgaven Betydning ved de mangfoldige Specialoplysninger, den indeholder om enkelte Personligheder og Lokaliteter, men i sin Helhed afgiver den Materiale til Forstaaelse af Kuriens — ofte haardhændede — Finanspolitik og Finansteknik over for de nordiske Kirker. Ikke mindst de avignonske Paver — især Johannes XXII — har sat dybe Spor paa dette Omraade. I det store Omsving fra Naturaliehusholdning til Pengeøkonomi spillede den pavelige Finansforvaltning en overordentlig Rolle og bidrog væsentligt til at skabe Formerne for hele Vestens Pengevæsen.

Udgaven er vel i første Række tænkt at komme svensk historisk Forskning til Gode, men i Virkeligheden bringer den overmaade meget Stof til Belysning ogsaa af de øvrige nordiske Lande, derunder ikke mindst Danmark. Dette sidste skyldes, at ikke blot findes der en lang Række Breve vedrørende Forhold, som var fælles for alle de nordiske Riger (eller for flere af dem), men ogsaa en Del, der direkte angaar danske Personligheder, som paa den ene eller anden Maade blev sat i Forbindelse med paveligt-fiskale Foreteelser i Sverige. Endelig maa det fremhæves, at da Udgiveren i den lokale Afgrænsning af Materialet regner med det nuværende Sverige, vil dette sige, at alle Breve af den

omhandlede Art vedrørende det vigtige Lunde Stift er medtagne. Udgaven maa derfor betegnes som en Landvinding ogsaa for dansk Middelaldersforskning.

Værkets Værdi forøges i høj Grad ved den omhyggelige og fint gennemtænkte Teknik, der præger Udgaven. Den skolede og kyndige Udgivers Tekstbehandling vidner om et sjældent samvittighedsfuldt Arbejde. Ikke mindst kommer dette frem, naar der foreligger flere Tekstkilder (eller Tryk) for et Brev, idet der da gøres nøje Rede for det indbyrdes Forhold mellem disse, og eventuelle Varianter meddeles. En Fordel er det ogsaa, at Brevene gengives fuldstændigt, saaledes at Værket for sit Omraade har Form af et Diplomatarium, og Benyttelsen af de 762, til Dels meget omfangsrige, Aktstykker lettes ved gode Personnavne- og Stednavnregistre. Baade ved sin Form og sit Indhold tjener Udgaven af »Acta cameralia« til Ære for Udgiveren og for svensk Videnskab. Den er tillige i sig selv et tungt vejende Vidnesbyrd om Værdien af de gennem saa mange Aar fortsatte Vatikanerundersøgelser.

Bjørn Kornerup.

Den hellige Birgitta er et, indenfor Nordens Middelalder, i sin Art enestaaende Emne for historisk Skildring. Stoffet er rigt, rigere af Omfang, end naar det gælder, ikke blot nogen anden svensk, men ogsaa dansk eller norsk middelalderlig Personlighed. Det er ogsaa af en særlig Art, forsaavidt som det i overvejende Grad udgøres af Helgenindens Aabenbaringer, gennem hvilke det er muligt at faa et Indblik i hendes, det enkelte Menneskes Sjæleliv; vi ved uendelig mere om de Tanker og Følelser, der har rørt sig i Birgitta end i Dronning Margrethe. At faa Kendskab til hendes Liv og Færden udadtil er vanskeligere, men ingenlunde ugørligt. Dels suppleres Aabenbaringerne af en Del spredte, ligeledes samtidige Efterretninger, dels er selve Aabenbaringerne af en særlig, mere haandgribelig Beskaffenhed, end Tilfældet er med de mellem- og sydeuropæiske hellige Mænds og Kvinders Visioner — udsprungne som de ofte er af en bestemt Situation og rettede til en bestemt Person, i det hele prægede af Birgittas viljeskraftige, mod Handling rettede Personlighed.

Johannes Jørgensen har af dette Stof skabt et smukt Værk, *Den hellige Birgitta af Vadstena I (1303—1349)* (1941), særpræget baade af Biografen og den biograferede, saaledes som Tilfældet ofte vil være med den værdifulde Levnedbeskrivelse. De mange Aars Forsinkelse, inden Planen, ifølge Forordet fattet allerede for 40 Aar siden, er kommet til Udførelse, har været

gavnlig, idet der herved er blevet Lejlighed til at benytte Værker som K. B. Westman: Birgitta-Studier (1911), Isak Collijns Udgave af Kanonisationsprocessens i biografisk Henseende overordentlig betydningsfulde Akter (Acta et Processus Canonizationis Beate Birgitte, 1924) og Toni Schmidts: Birgitta och hennes uppenbarelser (1940). Forf. har ogsaa selv foretaget kritiske Undersøgelser, særlig angaaende de vanskelige Spørgsmaal, som Dateringen af de enkelte Aabenbaringer frembyder. Han polemiserer her paa flere Punkter mod de af R. Steffen i dennes fortræffelige Bog: Den heliga Birgittas Uppenbarelser (1909) fremsatte Anskuelser. Det er dog ikke Kritikken, som giver Bogen dens særegne Præg. Dens Værdi beror paa Johannes Jørgensens digteriske Evne til at fortælle, en Evne, som ikke er almindelig (omend haardt tiltrængt) indenfor den historiske Litteratur. Læseren føres ind i Middelalderens aandelige Enhed, i Kraft af hvilken hele Europa bliver et Virkefelt for den enkelte fremragende Aand, ogsaa fra »Landet nordligst i Verden«. Sveriges Natur, skildret i mange henrivende smaa Billeder, og Sveriges Folk med dets medfødte alvorlige Religiositet danner Baggrunden for hele dette Værkets 1. Bind. Ogsaa Birgittas snævrere Kreds, de aristokratiske Lagmandsslægter, Bærerne af den Udvikling, der er kendetegnet ved den nordiske Tanke om Lovens Herredømme og Kongens Forpligtelser, faar sin Plads i Lagmandsdatterens Levnedsbetegnelse. Milieuskildringen er bred og hviler paa et grundigt Studium af det middelalderlige Samfund, især naturligvis med Betoning af det religiøse Liv. Bøger som Lucidarius, det norske Kongespejl og det svenske »Um Styrilsi konunga«, Prædikener, Mystikernes Skrifter, Sagn og Legender, undertiden hentede langvejs fra, tages til Hjælp for at give Fortællingen Fylde og Liv. Et Eksempel blandt mange paa, hvad Forf. kan faa ud af nogle faa Linier i Kilderne, er Skildringen af Broder Svenungs Syn i Compostella (S. 93 f.). Ogsaa den, der er kritisk indstillet overfor denne Art af Biografi, maa bøje sig for Digterens og Forskerens Evne til at skildre, hvad der er sket, og hvad der kunde være sket. Hertil kommer Katolikkens Rodfæstethed i og Indfølelse overfor den middelalderlige religiøse Forestillingskreds, i hvilken han færdes saa hjemmevant, at selv Aabenbaringernes Under ikke synes at frembyde noget Problem. Storlaaet er Birgittas Skikkelse, som hun staar i den evige, absolutte Kamp mellem Gud og Djævel, mellem godt og ondt. Det historiske Synspunkt mangler paa den anden Side ikke, fremtrædende f. Eks. i Iagttagelsen af den middelalderlige Kristendoms tidsprægede Ejendommeligheder, som ogsaa findes hos hende.

Med Forventning maa man imødesee 2. Binds Skildring af Aarene i Italien, som baade subjektivt og objektivt vil frembyde et taknemmeligt Stof for Johannes Jørgensen.

Johanne Skovgaard.

Midt under Finlands Vinterkrig, Dec. 1939, fik den unge Finne Pentti Renvall Lejlighed til at erhverve Doktorgraden ved Åbos Universitet med et gennem mange Aar forberedt, paa Tysk affattet Værk om *Klaus Fleming und der finnische Adel*. Sveriges og Finlands stærkt dramatiske Historie i det 16. Aarh.s Slutning har længe tiltrukket Historikerne, og to værdifulde Bidrag til dens Udforskning ydedes i 1935 af Helsingforsdocenten Eric Anthoni og Svenskeren Hugo Sommarström. I sin grundige og detailrige Gennemgang af finsk Politik 1587—93 bygger Renvall paa disse Forgængere — mod hvilke han dog tillige jævnlig polemiserer — men dog langt mere paa omfattende Studier i navnlig de finske, svenske, estniske og polske Arkiver. Hans Hovedtesis gaar ud paa, at den Modsætning mellem Fleming og Hertug Karl (Karl IX), som i 1593 førte til et aabent Brud, er af senere Oprindelse end hidtil antaget, idet tidligere Forskere med Urette har forlænget Linierne bagud. Hvad der gjorde Fleming og med ham Flertallet af Finlands Adel gunstigt stemte for den polsk-svenske Union og derigennem efterhaanden til paa-lidelige Hjælpere for Sigismund, var Hensynet til den diplomatiske og militære Styrkelse over for Rusland, som de to Staters dynastiske Forbindelse syntes at medføre. Saaledes minder Renvalls dygtige Arbejde Læseren om Finlands gennem Aarhundrederne uændrede Særstilling som Nordens Forpost mod Øst.

Henry Bruun.

Trods Tidernes Ugunst fortsætter det »Lärdomshistoriska Samfundet« stöt sin fortjenstfulde Virksomhed og har for Aarene 1940—41 under Redaktion af Professor Johan Nordström udsendt to, blot lidt mindre omfangsrige, Bind af sin løbende Publikation *Lychnos*. Aargangen for 1940 indeholder væsentlig Bidrag til Naturvidenskabens Historie, men rummer dog ogsaa et Par humanistiske Afhandlinger, Toni Schmid's Undersøgelse over den latinske Litteratur i Middelalderens Sverige og W. Sjöstrands om Ramismens Indflydelse i Sverige. Fra Aargangen 1941 er der især Grund til at fremhæve O. Waldes Bidrag »Bokanteckningar och lärdomshistoria«, hvori Forfatteren, der som ingen anden er

hjemmevant paa dette Omraade, fremsætter en Række principielle Synspunkter vedrørende Betydningen af en systematisk Gennemforskning af hele det Kildemateriale, som ligger skjult i Ejerpaaskrifter i ældre Bøger. Begge Aargange er som sædvanlig ledsaget af en omfattende Recensionsafdeling, hvori talrige Bøger af lærdomshistorisk Indhold mer eller mindre indgaaende finder Omtale. Særlig kan her nævnes Redaktørens grundige Anmeldelse, af Omfang som en hel Afhandling, af Bengt Hildebrands Skildring af Vetenskapsakademiens Historie. Glædeligt er det at se, i hvor høj Grad der nu i denne Rubrik tages Hensyn til dansk videnskabelig Litteratur. Derimod er Publikationens sidste Afsnit »Notiser och meddelanden« saa tilfældig i Stofudvalg og saa sparsom i de enkelte Meddelelser, at dette Afsnit vistnok helt burde udgaa eller fra Grunden reformeres. *Bjørn Kornerup.*

Etnologen Dr. Ragnar Numelin, der er velkendt her i Landet fra sit mangeaarige Ophold som Diplomat for Finland, og hvis store Værk »The wandering Spirit« i sin Tid var Genstand for Omtale i dette Tidsskrift (10. R. IV, 502 ff.), har i 1941 paa Svensk udsendt en lille Bog *Den grønne grenen*, der ogsaa for Historikere er af betydelig Interesse. Ejendommeligt nok har det primitive Diplomatis Historie ikke hidtil været Genstand for nogen samlet Fremstilling. Man har endog været tilbøjelig til at mene, at Diplomatiets Oprindelse ikke kunde føres længere tilbage end til de antike Folk. Dr. Numelin viser, at man hos de nulevende primitive Folk finder saa højtudviklede mellemfolkelige Forbindelser, at der er Grund til at mene, at dette ogsaa har været Tilfældet paa ældre Stadier. Han har samlet et overordentligt stort Materiale fra alle Dele af Jorden, og selv om den foreliggende Bog fremtræder i den beskedne Form af et populært Udtog af et fremtidigt strengt videnskabeligt Værk om samme Emne, er det allerede i sin foreløbige Skikkelse saa vel underbygget med Kildehenvisninger, at man meget godt paa dette Grundlag kan tage Standpunkt til det fra videnskabelig Side.

Forfatterens Udgangspunkt er en bestemt Tagen Afstand fra den fremherskende Anskuelse; at Krigen skulde være Kilden til Kontakten mellem de forskellige Stammer. Han mener over Hovedet, at paa de primitive Trin opstaar Stridigheder mindre p. G. a. økonomiske Motiver end af Blodhævn eller forskellige krænkede Følelser. Redskabskulturen peger formentlig ogsaa i Retning af fredelige Forhold paa Urstadiet. Først efterhaanden, da Jordhunger, Magtbegær og lignende Faktorer gjorde sig stær-

kere gældende, opstod der ogsaa større Krigeriskhed, og herved spillede det personlige Høvdingedømmes Udvikling en betydelig Rolle. »Hostis« betød oprindelig »Gæst«, først senere »Fjende«. Gæsten var oprindelig tillige Velgøreren og nød af magisk-religiøse Grunde Ærefrygt.

Forbindelserne mellem Stammerne var altsaa fra først af overvejende af fredelig Karakter. De første Diplomater var tilfældige Sendebud, Herolder, Sangere o. l.; en særlig Betydning havde herved Kvinderne, der betød Fred, og de overbragte Naboerne Indbydelser til at deltage i Stammens Fester, saaledes Indvielsesceremonierne for de unge Mænd. For at saadanne Sendebud kan erkendes som uantastelige, er de den Dag i Dag forsynede med visse Kendetegn, der kan sammenlignes med de civiliserede Staters Passer eller Kreditiver. Der er snart Tale om en særlig Bemaling af Kroppen, om Budstikker (Forf. afbilder en hel Række af disse, hentede fra Australien), om Fuglefjer eller — som det navnlig er Tilfældet hos Stillehavsfolkene — om den berømte grønne Gren, der er blevet Bogens Titel.

En særlig Rolle ved at knytte disse interstammelige (internationale) Forbindelser har de hemmelige Selskaber haft, der ganske vist var dannede paa magisk-religiøst Grundlag, men ogsaa med Tiden blev en social og politisk Magtfaktor. De behøver ikke — saaledes som Schurtz hævder det i sin bekendte Bog »Altersklassen und Männerbünde« — at være faste Organisationer inden for Stammerne, men kan strække sig over vide Omraader og have Medlemmer inden for flere Stammer. Disse nyder visse diplomatiske Rettigheder og virker som mellemfolkelige Institutioner ofte i Fredens Interesse. Herved er Muligheden givet for, at der kan opstaa ligefremme Folkeforbund, som Hiawathas berømte Union blandt de nordamerikanske Irokesere. Endnu betydningsfuldere til at knytte internationale Forbindelser er den primitive Handel, som Forf. vier et interessant Kapitel. I Modsætning til Schurtz, Grierson og Kulischer ser han dens Oprindelse i Gavebytte i Forbindelse med Gæstevenskabet, ikke i Rov og Røveri; naar det næste Stadium indtræder, nemlig at Stammen producerer mere end til eget Forbrug, opstaar Byttehandel (i Sydamerika af Guld mod Fisk, eller Bjergsalt mod Korn; jfr. de østlige Middelhavslande). Denne Byttehandel mellem Stammer foregaar først som »stum Handel« (The silent trade) gennem Nedlæggelsen af Depoter i Grænseegne, saaledes som bl. a. Karthagerne efter Herodot (IV, 196) drev den med de Indfødte paa den vestafrikanske Kyst. Endelig indtræder det tredje Trin i Handelen: Den aabne Byttehandel paa Markeder, beliggende

paa Grænserne af Omraader med forskellige Erhverv. Ogsaa ved denne Lejlighed spiller Kvinderne en fremtrædende Rolle, fordi de i mindre Grad end Mændene vækker Mistænkksomhed, og Markederne stilles under Beskyttelse af Høvdingerne, ja af særlige Markedsguddomme, hvad der ikke alene medfører Fredlysning af Handelen, men at Markederne ogsaa kan blive Stedet for Afslutningen af alle mulige Kontrakter og Aftaler, for ikke at tale om Adspredelser og Fornøjelser. Endelig opstaar Fjernhandelen som det fjerde og højeste Trin inden for denne Udviklingslinje.

Dr. Numelin standser sin egentlige Undersøgelse ved den historiske Tids Begyndelse, men han tilføjer endnu et kort Slutningskapitel om Diplomatiets og de mellemfolkelige Forbindelser siden da. Herom kunde der siges endnu meget mere, men Hovedvægten i Bogen ligger jo paa de primitive Forhold, der virkelig giver saa mange Paralleler til Belysning af den historiske Udvikling. Det er et overordentlig rigt og interessant Stof, som oprulles for Læseren, og selv om mange af de meddelte Træk har større Betydning for Etnologer og Sociologer end for Historikere, vil de sidste dog have godt Udbytte af at følge Hovedlinjerne i Arbejdet. Paa alle Punkter viser Forf. sig desuden som den skolede og selvstændige Forsker, der behandler sine Forgængere med vaagen Kritik. Selv om man kan stille sig noget skeptisk over for hans Hovedthese, at det er fredelige og ikke krigerske Forbindelser mellem de primitive Folk, som har spillet Hovedrollen for Dannelsen af det internationale Samkvem — en Anskuelse, der aabenbart er paa- virket af de bekendte østrigske Forfattere Paterne Schmidt og Koppers — kan Historikerne kun med Taknemlighed modtage dette sidste Bidrag til en historisk Hjælpevidenskab fra den finske Etnologis Side.

Knud Fabricius.

I 1828 udkom i København et postumt Værk af en ung dansk Historiker. Det var den 371 Sider store Bog *Res Cyrenensium a primordiis inde civitatis usque ad ætatem, qua in provinciæ formam a Romanis est redacta. Novis curis illustravit Dr. Johannes Petrus Thrige*. Hans Peter Thrige var født i København 1792 og tog theologisk Embedsexamen med prae 1814. Det var dog ikke Theologien, men Historien, der havde hans store Interesse, og kort efter fik han Universitetets Guldmedaille for en Afhandling om Danmarks Magtstilling indtil 1720. Han knyttedes strax til Roskilde Kathedralskole som Adjunkt, kastede sig over Studiet af det antikke Kyrenaikas Historie og blev paa en Afhandling herom, som udgør første Delen af det

senere store Værk, mag. art. og dr. phil. ved Københavns Universitet. Samme Aar udnævntes han til *praeceptor primarius* (Lektor), stadig i Roskilde, og i denne Stilling forblev han til sin Død (han blev aldrig Professor i antik Historie ved Universitetet, som Silvio Ferri i Indledningen til 1. Bind af den nedenfor omtalte Udgave hævder). Sine Kyrenaikastudier naaede han at fuldende; Publikeringen af sit Hovedværk oplevede han derimod ikke, idet han allerede døde 1827.

Som Titlen viser, er Thriges Værk skrevet paa Latin, et typisk lærd Latin, som mangler Antikkens Friskhed og Smidighed. Det er Resultatet af en minutiøs Gennemgang af alle antikke Kilder til Kyrenaikas Historie. Ved de Konklusioner, der drages herudfra, kan man ikke frakende Forfatteren sund kritisk Sans; men — hvad der er naturligt ud fra Historieforskningens daværende Stade — egentlig kildekritisk Metode i moderne Forstand findes ikke, ligesom man vil lede forgæves efter arkæologisk Bevismateriale.

»*Res Cyrenensium*« har nu i flere Aartier været udsolgt; det er blevet en yderst sjælden Bog. Trods sine metodiske Mangler og trods sin Ufuldstændighed, foraarsaget ved det sidste Aarhundredes store arkæologiske Nyfund i Kyrenaika, har den dog stadig een vigtig Fortjeneste: Den er et sandt Repertorium for alle antikke litterære Kilsteder til Kyrenaikas Historie.

Det maa derfor i Historikerkredse hilses med udelte Glæde, at man nu i Italien har ofret Penge paa et Nytryk af Thriges Værk. Dette er bevirket ved Direktøren for »*Ufficio Studi del Ministero dell’Africa Italiana*«, Angelo Picciolis Initiativ. Og Bogen, som bærer den originale Titel »*Res Cyrenensium*«, udkom 1940 i smukt Udstyr paa A. Airoidis Forlag. Udgaven er besørget af Silvio Ferri, som har bibeholdt Thriges Text i uændret Form, med alle de vigtige Noter. Som et Bind for sig udkom kort efter (med samme Titel) en italiensk Oversættelse. Dette Bind udmærker sig ved en Række smukke Plancher, med Fotografier af arkæologiske Udgravninger og Fund i Kyrenaika; men iøvrigt turde det næppe kunne paaregne større Interesse i vor hjemlige Historikerverden, da de fleste danske Historikere vel har lettere ved Latin end ved Italiensk. Oversættelsen tager især Sigte paa den læge Læser: Ferris Formaal har ikke været en ordret, men en klar Gengivelse af Thriges Text, og det vigtige Kildeapparat er udeladt.

Derimod vil der inden længe udkomme et yderst vigtigt 3. Bind; dette skal være en Kommentar til Thriges Værk, give et Overblik over de nyfundne Dokumenter til Kyrenaikas Historie

og Kyrenaikaarkæologiens nuværende Stade. Først naar dette Bind er udkommet, vil man kunne danne sig et klart Billede af, hvor mange af Thriges Resultater endnu holder Stik.

Rudi Thomsen.

»Udvalget til Folkeoplysnings Fremme«, som tidligere udgav professor Johannes Østrups tre bøger om »Det nye Ægypten«, »Det nye Tyrki« og »Arabiens Historie« samt professor Arthur Christensens skildring af »Det gamle og det nye Persien«, har (1935) udvidet denne fortjenstfulde serie med en beskrivelse af *Spanien i vore Dage*, hvis forfatter er den udmærkede nylig døde kender af romansk kultur og folkeliiv, bibliotekar Hans Aage Paludan. Bogen indledes med to kapitler om henholdsvis »landet« og »folket«, begge skrevet paa selvsyn og derfor levende fortalt og rige paa oplysende og maleriske detaljer. I et meget fyldigt afsnit betitlet »Fire store Problemer« analyseres 1) kirkens plads i det spanske samfund og navnlig dens indflydelse paa undervisningen; 2) de sociale vanskeligheder, som ses paa baggrund af en (for lidet dybtgaaende) omtale af erhvervslivet; 3) catalonernes selvstændighedsbestræbelser og Madrid-regeringens reaktion derimod; og endelig 4) spaniernes evindelige besværligheder i deres marokkanske kolonirige. Paludans personlige kendskab til spanierne gør ham ikke blind overfor deres svagheder. Læsningen af den her nævnte oversigt over deres kulturelle, sociale, økonomiske og politiske problemer virker derfor paa udenforstaaende højst mistrøstigt og giver ikke stort haab om en rolig og lykkelig udvikling for det spanske folk.

Efter at de drivende kræfter og de store stridsspørgsmaal saaledes er præsenteret, rummer de sidste $\frac{2}{5}$ af bogen en ret indgaaende skildring af den almindelige historiske udvikling. Den indleder med at optrække hovedlinjerne for tiden mellem napoleonskrigene og Alfons XIII's overtagelse af regeringen i 1902. Dernæst skildres monarkiets voxende svækkelse gennem den følgende menneskealder, det politiske livs forfald, kongens lidet heldige personlige indgriben og officerernes stigende indblanding i ledelsen af statens sager, der kulminerede under Primo de Riveras diktatur 1923—30. I virkeligheden blev diktaturet pinden til monarkiets ligkiste, da kongen i den almindelige opfattelse kom til at staa som diktaturets repræsentant. Selv fremtrædende højre-parlamentarikere brød med monarkiet, fordi de havde mistet al tillid til Alfons XIII. Arbejderne og det intellektuelle borgerskab indgik den traditionelle revolutionære alliance. Samtidig

agiterede og revolterede anarkister og kommunister, mens tilstanden i hele landet blev mere og mere opløst og kaotisk. Da kommunevalgene 12. april 1931 gav de republikanske partier et overvældende flertal i byerne, foretrak kongen 14. april at forlade landet uden at abdicere for at afvente resultatet af de kommende Cortes-valg, som dog kun yderligere styrkede den anti-monarkiske linje. Efter kongens ønske undgik man derved borgerkrig, og revolutionen forløb da ogsaa ganske blodløst.

»Spanien er sovet ind som kongerige og vaagnet op som republik«, sagde monarkiets sidste konseilspræsident, admiral Aznar, til formanden for »den republikanske komité«, Alcalá Zamora, der blev ministerpræsident i en provisorisk regering. Derimod kom republikanerne ikke sovende til organiseringen af den nye tingenes tilstand. Paa et møde i San Sebastian i august 1930 var ganske vist republikanere, catalanere og syndikalister blevet enige om at styrte monarkiet, men om alt andet var de i bund og grund uenige. Den nyvalgte grundlovgivende Cortes, som aabnedes 14. juli 1931, blev derfor valpladsen for uafsluttede brydninger mellem partier og personer. Trods alt lykkedes det, i hvert fald i formen, at løse en række af de store opgaver, som pressede paa: den nye, republikanske forfatning (som indførte ét-kammer, gav alle 23-aarige, ogsaa kvinder, valgret, sekulariserede undervisningen, berøvede den katolske kirke dens offentligretlige særstilling og satte den paa lige fod med alle andre trosamfund), adskillelsen af stat og kirke med opløsning af jesuitterordenen, statens overtagelse af ejendomsretten til alle kirker og klostre og deres jordegods samt forbud mod at kirken under nogen form drev politisk virksomhed, undervisning eller erhverv; forsøget paa at løse jordproletariatets problemer ved konfiskation uden erstatning af grandernes og mod erstatning af andre godsbesidderes jorder; og endelig omdannelse af Catalonien til en »autonom region«, hvis »generalitet« fik myndighed over undervisning, kommunalstyre, domstole, jernbaner, skove, politi, sundhedsvæsen og landbrug.

Skønt Paludans fremstilling slutter i januar 1935, giver den alligevel mange fingerpeg til forstaaelse af den borgerkrig, som skulde udbrude i juli 1936, rent bortset fra at general Sanjurjos mislykkede monarkistkup i Madrid og Sevilla i august 1932, det catalanske generalitets opstand i Barcelona 1934, der brød sammen under truslen fra Madrid-regeringens kanoner, og samme aar den revolutionære rejsning i Oviedo, hvis excesser betaltes tilbage med dobbelt mønt af marokkanske fremmedlegionærer og maurertropper, ligesom de bestandige uroligheder af anarkister og

kommunister tydeligt viser, at det aldrig lykkedes republikken at skabe virkelig ro og stabilitet i landet. — Skønt man til tider kunde ønske noget mere fordybelse i de drivende kræfter bag begivenhederne, har historikerne alligevel stort udbytte af Paludans bog, som afhjælper et virkeligt savn for danske læsere. Den er ogsaa overordentlig velskrevet, omend af og til den overbroderede stil vanskeliggør tilegnelsen en smule. Et ledsagende kort til at folde udenfor bogen er nyttigt, men kunde godt have medtaget nogle flere navne uden at blive utydeligt. Derimod er det yderst upraktisk, at der ikke er i det mindste et navnerregister.

Frantz Wilhelm Wendt.

INDHOLD

	Side
Den økonomiske Udvikling inden for Bondestanden ca. 1560— ca. 1660. Af Arkivar cand. mag. C. Rise Hansen	141—176
Indfødsretten og Kongeloven og Indfødsrettens Kilde m.m. Af Folketingssekretær Jens Møller	177—209
Nyere Bidrag til Niels Stensens Historie. Af Pastor G. Scherz	210—247
Smaastykker:	
1. Det kgl. Rettertings Domme af 20. og 21. Oktober 1575. Af Arild Hvidtfeldt	248—258
Oversigter:	
1. Byzans og den moderne Forskning. Af Magister Erik Bach	259—272
2. Nogle moderne amerikanske historiske Værker. Af Lektor Frantz Wilhelm Wendt	272—283
Anmeldelser	284—358
Nyt fra historisk Videnskab	359—384
